

RÉVÉSZ BÉLA

FORRÁSOK
A POLITIKAI PSZICHOLÓGIA
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

Szeged 2001

Lektorálta:
DR. ERŐS FERENC
egyetemi tanár

A kötetet és a borítót tervezte:
SZŐNYI ETELKA

BEVEZETŐ^m

A politikai pszichológia hasonló utat járt be, mint sok más olyan tudomány, amelynek előzményei a társadalombölcseleti gondolkodás távoli kezdeteire nyúlnak vissza, önálló szaktudománnyá válásukra mégis csupán a legutóbbi időkben kerül sor. A hatalmi viszonyok szereplőiről folytatott eszmecsere is örök, elválaszthatatlan része a közösségi cselekvés — a politika — kérdéseivel foglalkozó emberi megismerő tevékenységnek. Ugyanakkor a politikai pszichológia sui generis tudományként való elismeréséhez minimálisan két tudományelméleti tényezőnek kellett egyszerre hatnia: egyfelől léteznie kellett az *önálló pszichológiának*, másfelől ki kellett alakulnia a szintén *önálló politikatudománynak*. Ennek az *interdiszciplináris kapcsolatnak* a létrejötte és működése azonban nem lehetett független azoktól a konkrét társadalmi–politikai feltételektől sem, amelyek részben tudományos kihívásként (kutatási objektumként), másrészt mint ezen kutatások eredményeinek alkalmazóiként (felhasználóiként) kondicionálták a politikai pszichológia aktuális állapotát.

Régióinkban a legutóbbi időkig főként ezen utóbbi kritérium hiánya vezetett oda, hogy (marxista) ideológiai megfontolások és a (pártállami) politikai berendezkedés korlátai egyaránt gátlólag hatottak mind az autonóm tudományág kialakulására, mind pedig a nyugati — immár szaktudományként művelt — politikai pszichológia eredményeinek adaptálására. Episztemológiai szempontból ez a magyarázata annak, hogy Magyarországon jelentős *megkésettiséget* mutatnak intézményesültségének mutatói: a „hivatalos” tudományrendszertanban elfoglalt legitím pozíció, az akadémiai, egyetemi intézetek, tanszékek kialakítása, e kutatóhelyek költségvetési támogatása, a nemzetközi tudományos kapcsolatok kiépítése–kiszélesítése, a szakmai rendezvények rendszeressé tétele, a tudósképzés szisztematikus megszervezése, az elméleti és gyakorlati eredményeket publikáló lapok, folyóiratok megjelentetése, a médiumokban és a közvéleményben való elfogadott jelenlét stb. Mindez a megkésettiség természetesen a politikai pszichológia *oktatása* terén is érzeteti hatását. A felsőoktatásban mindmáig megíratlanok a hazai és kiadatlanok a külföldi tankönyvek, ezek hiányát jobbra különböző tanulmánygyűjtemények igyekeznek pótolni. Az oktatási rendszerben elfoglalt helyére pedig jellemző, hogy egy-egy szak tanrendjének összeállítói a politikai pszichológiát sokkal inkább a politológiai vagy a (szociál)pszichológiai oktatás segédtudományaként tartják számon, mintsem a társadalomtudományi szakember-képzés önálló diszciplináris tényezőjeként vennék figyelembe. [Itt érdemes megjegyezni, hogy az válogatás alapjául szolgáló tanulmányok — döntő többségükben: hazai — szerzői is szociálpszichológusok, politológusok, filozófusok, szo-

ciológusok, politika- és szellemtörténészek, antropológusok, sőt, információ-elméleti szakemberek köréből kerültek ki.]

Jelen összeállítás címe — „*Források a politikai pszichológia megismeréséhez - Szöveggyűjtemény*” — némi magyarázatot igényel. A benne az alapismeretek *forrásaként* szereplő szövegek ugyanis nagyrészt maguk is *további forrásokra* mutatnak. Azaz: nem csupán a „*Tudománytörténeti háttér*”-rel foglalkozó I. fejezet tekinthető olyannak, amely a politikai pszichológia előzményeinek, kialakulásának, különböző irányzatainak, koncepcióinak, gondolkodóinak és gondolataiknak tudományszociológiai és -történeti bemutatására vállalkozik. „*A változó hatalmi viszonyok politikai pszichológiája*” című II., valamint „*A posztmodern politizáció pszichológiájához*” című III. fejezet anyagai szintén az adott témakörre vonatkozó külföldi és hazai szakirodalom lehető legteljesebb bemutatására törekednek. *Forrásként* kezelendő az az összeállítás is, amely a Szöveggyűjteményben szereplő anyagokban felhasznált, idézett, hivatkozott irodalmak *lelőhelyeire* utal. Nem naprakész irodalomjegyzékről van tehát szó, hanem a „források forrásairól”, kumulatív jellegű irodalom-indexről. [Ez a magyarázata annak is, hogy a listában a szerző nevét közvetlenül a mű kiadásának évszáma követi. Ez a két adat teszi lehetővé ugyanis a szövegen belül ugyanígy jelölt forrás egyértelmű beazonosítását.]

A *válogatás* során a még kialakulóban lévő tudománynak hézagos fogalmi apparátusa nem nyújthatott kellő támaszt abban, hogy egy már elfogadott szemantikai hálózathoz hozzárendelhető legyen az oktatásmódszertani szempontból rendszeres, átfogó és egységes tanulmányok sora. A válogatás a történetiség elvét igyekezett követni. A forrástörténet ugyanis nagyívú — a totalitarizmustól a rendszerváltáson át a posztmodernitásig követhető — hatalomtörténeti elemzést is magában foglal; ezek szubjektumainak elemzése pedig nagyban hozzájárul a politikai pszichológia fogalmi készletének formálódásához. Fogalmak, leírások, definíciók, értelmezések, analízisek sora jelzi, hogy a politikai pszichológia hogyan képes önálló nyelvén és belső logikai rendjének a megteremtésére. A válogatás tekintettel kívánt lenni arra is, hogy — a korábbi oktatási tapasztalatok szerint — már a könyvtárakban is nehezebben megszerezhető, vagy egyenesen elérhetetlen anyagokat hozzáférhetővé tegyen.

A *szerkesztés* a szövegek *tanulhatóságát* tekintette alapvetőnek. Erre kíván a kötet alcíme utalni: *Szöveggyűjtemény* — nem pedig tanulmánygyűjtemény. Ez utóbbtól annyiban tér el, hogy nem a tanulmányok változatlan utánközléséről, hanem azok szerkesztett változatairól van szó. A szerkesztés itt főként a tanulmányok tartalmi részét érdemben nem érintő olyan szövegkihagyásokat jelent — ezek jelzete: [...] —, amellyel kiküszöbölhetők az egyes tanulmányok közötti átfedések, ismétlődések, az esetleges ellentmondások, másfelől így minimalizálni lehet azokat a szerzői értelmezéseket, megjegyzéseket, álláspontokat, véleményeket, amelyek fontos és elengedhetetlen részei egy-egy teoretikus értekezésnek, másodlagosak azonban a fő gondolati áramlatok megismerését és elsajátítását szolgáló szövegközlés számára. Az *áttekinthetőséget* igyekszik megkönnyíteni a szövegek szerkezeti tagoltságának valamint

az alkalmazott aláhúzások, kiemelések egységesítése, továbbá a szövegek tartalmára pontosabban utaló fejezetcímek alkalmazása is [a forrásként használt tanulmányok eredeti címei és lelőhelyei az összesített irodalomjegyzék előtt találhatóak].

Amennyiben elfogadjuk, hogy *a politikai pszichológia* a politizáló ember pszichológiai megismerésével foglalkozó alkalmazott diszciplína, akkor az is természetes, hogy e tudománytörténeti megközelítésben eleve adott a mindenkori tárgyi politikai folyamatok elemzésének igénye, azok szubjektumainak vizsgálatával egyetemben. Mindezek *megismeréséhez* kíván adalékul szolgálni e kötet, anélkül, hogy felmentést adna az idézett klasszikus szerzők műveinek vagy az egyéb szakirodalmi források eredetiben történő tanulmányozásának kötelmei alól.

A kötet válogatásának és szerkesztésének munkáját Dr. Erős Ferenc segítette elő hasznos szakmai tanácsaival.

A Szöveggyűjtemény megjelenését támogatta „*A totalitarizmuselméletek történeti és összehasonlító elemzése*” című T/029971. számú OTKA-pályázat.

Révész Béla
SZTE Politológiai Tanszék

TARTALOMJEGYZÉK

I. TUDOMÁNYTÖRTÉNETI HÁTTÉR

- | | |
|---|----|
| 1. A politikai pszichológia szaktudománnyá válása | 11 |
| 2. A politikai pszichológia Nyugat-Európában | 21 |
| 3. A politikai pszichológia Magyarországon | 31 |

II. A VÁLTOZÓ HATALMI VISZONYOK POLITIKAI PSZICHOLÓGIÁJA

- | | |
|--|-----|
| 4. A hatalom pszichológiája | 55 |
| 5. A hatalom szimbolikus eszközei | 61 |
| 6. Ellenségfogalmak | 71 |
| 7. A Mein Kampf a propagandáról | 79 |
| 8. A demagógia működés módja | 91 |
| 9. A sztálinizmus mindennapi tudata és lélektana | 95 |
| 10. Tömeglélektan a gyakorlatban | 105 |
| 11. Szorongások és félelmek a XX. század végi Magyarországon | 117 |
| 12. Rendszerváltás — identitásváltás | 125 |
| 13. Társadalom-lélektani prognóziskísérlet | 133 |

III. A POSZTMODERN POLITIZÁCIÓ PSZICHOLÓGIÁJÁHOZ

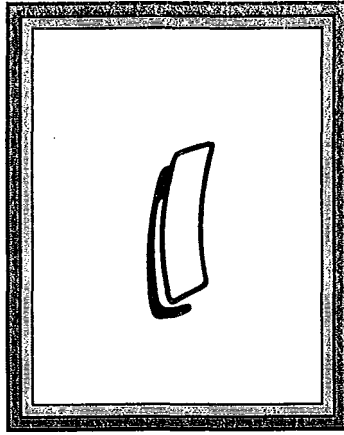
- | | |
|--|-----|
| 14. A politikus mint „áru” | 153 |
| 15. A marketing és a politika viszonya | 163 |
| 16. Politikai szocializáció és választói döntés | 177 |
| 17. Politikai részvétel az információs társadalomban | 187 |

A felhasznált szövegek eredeti lelőhelyei

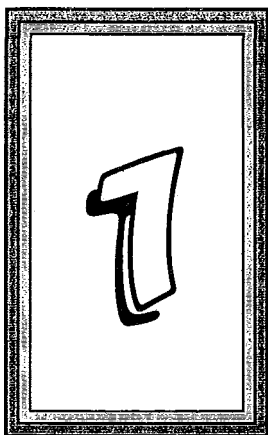
209

Az idézett/hivatkozott irodalmak összesített jegyzéke

211



TUDOMÁNYTÖRTÉNETI HÁTTÉR



A POLITIKAI PSZICHOLÓGIA SZAKTUDOMÁNNYÁ VÁLÁSA

A politikai pszichológia Magyarországon *új tudománynak* számít. A politikatudomány sem régikeletű, de a „politikai pszichológia” diszciplínájának *néven nevezése* is szinte még csak napjainkban történt meg. A „néven nevezés” az adott tudomány formális léte első megnyilvánulásának is tekinthető, ami önmagában is eredmény, hiszen a politikai pszichológia nem a „közélet lélektana”, mint ahogy a szociálpszichológia sem azonos a „közösséglélektannal”. A politikatudományban és a pszichológiában a politikai pszichológiát *politikai pszichológiának* mondják, s ez nálunk egy időben — amikor a politikatudomány sem létezhetett (volt helyette „tudományos szocializmus”) — nem is volt annyira magától értetődő. Politológusok már Magyarországon is vannak: intézmények, kézikönyvek, oktatás stb. is bizonyítja létét. Másfelől pszichológusok is vannak: az ő intézményeik, kézikönyveik, oktatásuk stb. pedig jóval megelőzte a politológusokét — *politikai pszichológiáról* azonban még nem igazán beszélhetünk. Vannak persze pszichológusok, akik az úgynevezett „társadalmi” kérdések és problémák vizsgálata során „politikai” jelenségekkel is foglalkoznak — és a rendszerváltás egyébként is fokozta ezt a fajta érzékenységet. Vannak továbbá olyan szociológusok is, akik politikai szociológiai vizsgálataik során — például a választások, a pártpreferenciák vagy a közvélemény „megszondázásakor” — nem feledkeznek meg a (társadalom)lélektani összefüggésekről sem. (De nem ez a jellemző!) Mindazonáltal mégsem mondhatjuk azt, hogy Magyarországon rendszeres és intézményes módon *a politikai pszichológia* tudományát művelnék. [...]

Terjedelmes múltja, szerteágazó története és igencsak bonyodalmas oka van annak, hogy a politikát vizsgáló tudományok között miért éppen a politikai pszichológia volt az, amely a filozófiai, a jogi-államtudományi, a közgazdasági, a szociológiai stb. orientációk mellett, vagy inkább nyom(dok)aikban poroszkálva — mondhatni, hogy elkésve, *utoljára* — jelentkezett. Ezért tehát a politikai pszichológiáról is azt mondhatjuk — miként általában is szokták mondani a pszichológiáról —, hogy *hosszú a múltja, de alig van története*.

1. IMPLICIT POLITIKAI PSZICHOLÓGIÁK

A részletes tudománytörténeti előzmények és zezugos összefüggések (egyébként nagyon is kíváncsi) feltárása helyett induljunk ki Gordon Allport következő megállapításából: „Mielőtt a szociálpszichológia tudománnyá vált volna, a politikai filozófusok arra kerestek választ, hogy vajon mi az ember szociális természete. Nagyon jól tudták, amit Vico 1725-ben is megfigyelt, hogy az uralkodásnak, az államvezetésnek összhangban kell lennie a kormányzott emberek természetével” (Allport, 1969:1. — Lásd még Vico, 1963). Ezek szerint a szociálpszichológia — és, nem is mellesleg, a politikai pszichológia — feladata nem lenne más, mint a Vico-féle gondolat empirikus verifikálása? Ehhez azonban legalább a következő két kérdést kell(ene) tisztázni:

(a) mi az ember természete?

(b) van-e az emberben egy „természeti állandó”, amelyik jobban alkalmazkodik az uralkodás, az államvezetés ilyen vagy olyan típusához?

Nos, ezek azok a kérdések, amelyek mentén a politikai pszichológia tudománytörténeti előzményeit — vagy azt is mondhatom: *pretudományos* kezdeteit, az *implicit* „politikai pszichológiákat” — megtalálhatjuk. [...]

Például Platónnál (i. e. 427–348) azt találjuk, hogy az ő állama elsősorban nem intézmény, hanem valamiféle *antropomorfoorganizáció*, s ezért úgy is jellemzi, mintha (tökéletes) „ember” lenne: *bölcsnek, bátornak, józannak és igazságosnak* látja. Platón tehát úgy gondolta, hogy az „egyén lelkében” és az „állam rendjében” ugyanazok a formák (a bölcsesség stb.) találhatóak: „ugyane viselkedésmódok alapján az egyént is ugyanazzal az elnevezéssel jelöljük, mint az állam rendjeit”, közöttük és mindenekelőtt vezetőit — a filozófusokat —, akik ezért hasonlóképpen ezen ontologizált lelki és erkölcsi tulajdonságokkal jellemezhetők (Platón, 1970:69, 82, 152–155).

A másik nagy ókori görög bölcsele, Arisztotelész (i.e. 384–322) *Politika* című művéből idézhetjük a következő jól ismert — *implicit* „politikai pszichológiai” jelentéssel is bíró — gondolatot: „az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény”.

De a folytatás sem érdektelen: „a természetnél fogva az állam a háznépnél és mindegyikünknek előbbre való. Hiszen az egész szükségszerűen előbbre való, mint a rész: ha megsemmisítem az egészet, nem marad meg se kéz, se láb (...) Világos, hogy a városállam természet szerint előbbre való, mint az egyes ember”, majd a gondolatmenet árnyalatainak taglalásakor többek között azt is olvashatjuk, hogy „aki nem képes a társas egyesülésre, vagy akinek autarkeiája folytán semmire sincs szüksége, az nem része az államnak, mint az állat vagy az isten”. Mi emberek viszont „Természetünkkel fogva törekszünk az ilyen közösségre...” (Arisztotelész, 1969: 82–83).

Arisztotelész, de Plátón is, tehát az emberben feltételezett egy *állandó természeti értékhierarchiát*, s ennek burkaiként — miként az emberi bőr rétegeit — közösségeit (család, város, állam) gondolta el. Továbbá ekkor, az ókori görög bölcselek gondolati úttörésének eredményeként alakult ki az a tudományos hagyomány — például Arisztotelész lélektudományi írásai hatására —, hogy a „lélekről” szőtt spekulációk mintegy külön *természettudományos* diszciplínaként határolódtak el a politika vizsgálódásaitól. Arisztotelész „lélektana” — de másfelől „politológiája” — sem ismerte a „politikai lélek” fogalmát (Arisztotelész, 1988).

Az ókori görög bölcselek politikai gondolataiban rejlő *implicit* politikai pszichológiák meghatározó módon befolyásolták a későbbi gondolkodók próbálkozásait is. Ha például Cicero (i. e. 106–43) *De re publica* (A köztársaságról) című művére gondolunk, akkor mindenképpen utalnunk kell arra, hogy Arisztotelész nyomán — ő is azt feltételezte: az államban való élet *természetes emberi ösztön*, sőt az ember éppen az állam megalkotásával válik hasonlatossá az istenihez (Cicero, 1995:90–91).

A középkor nagy keresztény gondolkodói közülük a két legjelentősebb: Szent Ágoston (354–430) és Aquinói Szent Tamás (1225–1274) — politikai filozófiájukban az *emberi és az isteni rend* összeillesztését kísérelték meg, ám azt már nem veszik észre (hiszen nem az *implicit* „politikai pszichológia” változataira vadásznak), hogy ezen összeillesztési kísérleteik során a „politikai lélek” mibenlétéről is spekulálnak, de persze sem Szent Ágoston, sem Szent Tamás nem nevezi néven a „politikai lelket”.

A klasszikus ókori (Plátón, Arisztotelész), a középkori keresztény (Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás) politikai filozófiai gondolatokban érlelődő *implicit* politikai pszichológiák az újkori vagy modern(nek is nevezhető) politikai eszmerendszerekben már-már szinte láthatóvá is váltak, de persze ezek a gondolatok még inkább csak a „csíra-állapotú”, itt-ott sarjadzó, ígéretesen elszórt magvak voltak. [...]

Machiavelli és „A fejedelem” — Machiavelli híres-nevezetes munkájában, az *Il principeben* (A fejedelem, 1513) — többek között a kormányzás művészetéhez szükséges képességeket, tulajdonságokat is áttekinti, egy olyan „listát” állít fel, amely minket, a késői utókorból visszatekintő olvasóit a tudatos pszichológiai emberismeret felhasználásával dolgozó politikai manipuláció (például a politikai image, a „politikai arculat” megtervezése) „cszmei” előfutárára emlékeztethet.

Machiavelli tehát, mondhatjuk, *eleve rossznak feltételezte az emberi természetet* — politikai koncepcióját (a fejedelemnek adott tanácsait stb.) is ebből vezette le. *Implicit* politikai pszichológiája morális, etikai vagy inkább antropológiai előfeltevésekbe ágyazódott. Ez a morál és etika — vagy az „emberről” alkotott fogalom — persze már nem függött a transzcendentális vagy kozmológiai rendbe ágyazott világréptől, mint a középkori, de akár az ókori nagy gondolkodóknál ez megfigyelhető, mindazonáltal gondolatai még korántsem „értékmentesek”. [...]

2. HOMO POLITICUS PSYCHOLOGICUS

Az Allport által felidézett Vico-féle gondolat — az uralkodásnak, az államvezetésnek összhangban kell lenni a kormányzott emberek természetével — hagyománya visszanyúlik az európai politikai gondolkodás kezdetéig, és a tudományos vagy „modern” politikai pszichológia meghatározó *előfeltevése* is ez a gondolat. Ez az előfeltevés pedig azért meghatározó, mert — szintén Allport nyomán — azt mondhatjuk: az „ember természete” (pszichológiai sajátosságai) versus az „uralkodás”, az „államvezetés” (a politika) *normatív* világa összeegyeztetésének gondolati (filozófiai, teológiai, jogbölcseleti, antropológiai, etikai, sőt retorikai stb.) kísérletei két tengely mentén rendeződtek el — s ezek a „tengelyek” meghatározzák az *explicit* (a „modern”, a „tudományos”) politikai pszichológiai szemlélet sajátosságait is. Az egyik tengely az ember *egyéni-individuális létének* tételezésétől *kollektív-társadalmi létének* tételezéséig húzható, a másik tengely pedig az ember viselkedésének *ésszerű* (racionális) és *ésszerűtlen* (irracionális) kérdései körül szerveződik. Ha ezt a két tengelyt egymásra forgatjuk, akkor négyféle „emberképet” kapunk, olyanokat, amelyek Allport szerint a szociálpszichológiai gondolkodást meghatározzák (Csepeli, 1984: 21–24) — de *implicit* módon meghatározzák a „politikai ember”: a *homo politicus psychologicus* minbenlétéről alkotott elképzeléseket is.

a/ Az *individuális-racionális „politikai ember”* — ő az ökonomiai alapú gondolati konstrukciók közkedvelt „modellje”, de a politikatudományokban (és nem is mellesleg: a pszichológiában) is gyakran szó van róla. „*Homo oeconomicus*” néven jegyezték be a tudományok Nagy-Könyvébe.

A „homo oeconomicus” elszigetelt, a társadalom és a politika kollektív viszonyulásait, normáit, hagyományait stb. ellenségesen fogja fel, csak önmaga jólétének elérésével, biztosításával és fenntartásával foglalkozik. Számára a jólét egyensúlyi, azaz feszültségmentes állapotot jelent. A feszültséggel terhelt helyzetekben arra törekszik, hogy ésszerű manőverekkel kiiktassa a zavaró tényezőket: maximalizálni igyekszik nyereségét és minimalizálni szeretné veszteségét. Ez a fajta *egoizmus* mindazonáltal azon az ésszerű „önkorlátozáson” alapul, hogy a másik ember hasonló beállítottságával is kalkulálnia kell. A társadalmi-politikai rend ezért nem más, mint az egymásnak feszülő egoizmusok törékeny egyensúlyán nyugvó kapcsolatok hálózata. Ez a „hálózat” azonban nem lehet hierarchikus, mert csak az individuális *egyenlőség* mellett képes a kölcsönösen maximális hasznot hozni tagjainak. Politikai értékeiben így és ezért kapcsolódik egybe *haszonelvűség* és *szabadság*.

„A haszonelvűség azt kívánja a cselekvő személytől — a saját boldogsága és a többiek boldogsága közötti választás esetén —, hogy olyan pártatlan legyen, mint egy jóakarató és elfogulatlan külső szemlélő. A hasznosság etikájának lényegét Názáreti Jézus arany szabálya tartalmazza: 'Tégy úgy, ahogy szeretnéd, hogy veled te-

gyenek, és szeresd felebarátodat, mint tenmagadat’ — hibátlan megfogalmazása ez a haszonelvű erkölcsnek” (Mill, 1980 [1863]:260). [...]

b/ Az individuális-irracionalis „politikai ember”

Az ő társas-társadalmi léte is az elszigeteltséggel jellemezhető, egoista is, ám viselkedését nem a racionális kalkulációkon alapuló egyensúlykeresés, hanem sokkal inkább az érzelmek, az indulatok, a kiszámíthatatlan impulzusok jellemzik. „Hősi” áldozathozatalra, tehát önfeláldozásra is képes, de ezt is inkább talányosan, meglepetésszerűen teszi. A „haza (kollektív) üdvé” ezért nem racionális megfontolások eredményeképpen alakul ki benne — mondjuk nem úgy, ahogy ezt Cicero tette —, hanem irracionalis érzelmei leplezése és (tudattalan) önfelmentő magyarázatai okán.

Az európai politikai gondolkodásban mindazok a koncepciók az individuális-irracionalis pszichológiai működés előfeltevésével dolgoztak, amelyek a „politikai ember” *hedonizmusát* feltételezték: azt, hogy az embert mindenekelőtt az *öröm* keresése és a *fájdalom* elkerülése jellemzi. Jeremy Bentham (1742–1832) volt a *politikai hedonizmus* koncepciójának első, nagyhatású rendszerezője: azt gondolta, hogy a fájdalom és az öröm a „legfőbb úr fölöttünk”. Ezen az alapon állva tagadta a szimpátia jelentőségét a szociális életben: az emberek azért cselekednek — tanította Bentham —, hogy biztosítsák maguknak az örömet és elkerüljék a fájdalmat. Ezért a *hedonisztikus kalkulálás* segítségével az ember igyekszik az öröm és a fájdalom egyenlegét kiszámítani; sőt Bentham különböző dimenziók (időtartam, intenzitás, bizonyosság stb.) mentén „mérni” is akarta az öröm-fájdalom kalkulussait, vagy legalább is a „mérés” *eszméjét* fölvetette, s ezzel mintegy elővételezte a későbbi (Wundt, Titchener, Osgood nevével fémjelezhető) *kvantifikáló pszichometrikus* törekvéseket.

Thomas Hobbes (1588–1679) is a hedonista „politikai ember” pszichológiáját dolgozta ki. Hobbes ugyanis az örömkeresést az *egoizmus* alapvetőbb (de jellegét tekintve mégiscsak hedonista) szenvedélyére vezette vissza. Ez a mindent uraló szenvedély annyira jelentős — vélte Hobbes —, hogy az emberiséget a „mindenki mindenki elleni harc” folyamatos konfliktusában lévőnek kell tekinteni. Ezért viszont ahhoz, hogy az ember örömhöz jusson, először és mindenekelőtt *hatalmat* kell szereznie. A hatalom biztosítja a jólét és az érzéki örömök elnyeréséhez szükséges eszközöket; de a hatalom által megszerezhető mások csodálata is, s ez hozzájárul „az emberi lélek legnagyobb öröméhez”: az embernek önmaga iránt érzett nagyrabecsüléséhez. De persze a hatalom egoista, kielégít(het)etlen — és irracionalis — vágyát Hobbes is kénytelen megzabolázní, a „politikai ember” nála is meghajol az állam „közös hatalma” — Leviathán — előtt: az emberek *szerződést* kötnek, melynek révén mindegyik személy védelmet nyer a többi hatalomkereső embertől stb. (Hobbes, 1970).

c/ *A kollektív-irracionális „politikai ember”*

Ebben a modellben az ember egy „nagy és bensőséges közösség” tagja. A „község” az egyes ember fölé rendelt *hatalom* (és azt megszemélyesítő „vezér”) képében jelenik meg, erejét az emberek tudattalan ösztöneiből, kollektív fantáziáiból és regresszív impulzusaiból meríti. Platón is már úgy gondolta, hogy óvakodni kell a demokráciától, mert egyfelől nem minden athéni Szókratész, de még ha másfelől az is lett volna, az athéni gyűlések akkor is a „csőcselék gyülekezetei” lettek volna. A „csőcselék” mibenlétével, alakváltozataival — a *tömeg*, a *nemzet*, a *faj* és a *nép* organikus szerveződéseivel, kultúrájával, viselkedésével, „lelki alkatával” stb. — a XIX. század második felétől kialakult s egyre inkább népszerűvé váló *tömeg-* és *néplelektan* kezdett el foglalkozni.

A tömeglélektan leghíresebb művelője Gustave Le Bon (1841–1931) volt. Tömeglélektani írásai a kollektív-irracionális „politikai embert” mutatják be. Nevezetes könyve — *Psychologie des foules* (A tömegek lélektana, 1895) — a *tömegben politizáló ember* félelmetes és vad természetét, megnyilvánulásait stb. írja le. A szó szoros értelmében „vad embernek” tartotta a *tömegembert*, mert — így Le Bon — „nem vet számot azzal, hogy közbejöhessen valami a vágy és a vágy teljesülése közé. Ezt annál kevésbé érti meg, minél nagyobb hatalom érzetét adja neki az egyének száma. A tömegben levő egyénre nézve megszűnik a kivihetetlenség tudata. Az izolált egyén nagyon jól tudja, hogy egymaga nem tud felgyújtani egy palotát, vagy kifosztani egy áruházaat, s ha megkísérli, könnyen meggátolják szándékában. De ha tömegnek lesz része, tudatában lesz a sokaság adta hatalomnak, s ez elég arra, hogy őt a gyilkosság vagy fosztogatás gondolatára szuggerálja és vele jár a rögtöni megkísérlés gondolata. Örjöngésében elhárítja a váratlan akadályt. Ha az emberi szervezet megtűrné, hogy a düh örökké tartson, azt mondhatnók, hogy a düh a fékentartott tömeg rendes állapota” (Le Bon [1913] 1993 : 31).

Az ember irracionális és kollektív viszonyulásairól, azokról is, amelyek a politikára is hatnak, Carl Gustav Jung (1875–1961) is érdemleges összefüggéseket tárt föl: a pszichikus működés *kollektív tudattalan* rétegei, az emberiség közös gondolkodásmódját kifejező *archetípusok* a „politikai ember” sajátos pszichikus karakteréhez szintén hozzátartozik, különösen ha ez a „politikai ember” a különböző *politikai mítoszokban*, *kollektív politikai fantáziákban* és/vagy *ideológiákban* ölt testet (Jung, 1990; 1993; 1993a).

d/ *A kollektív-rationális „politikai ember”*

A modell szerint az ember *értelmes tevékenységéből* épül fel a politikai-társadalmi világ. Ez a politikai-társadalmi világ a racionális viszonyulások hálózata, az egyes emberek ebben egyfajta „fogaskerek” módjára — ami John Stuart Millnek éppen-séggel nem nagyon tetszett — szépen és rendben „egymáshoz illenek”, de a lényeg az, hogy az *egész* gépezet jól működjön. Ez az „egész” persze inkább *szellem* — sőt: *Szellem* —, s nem valami mechanikus „gépezet”, különösen ha az *objektív szellem*

Georg Wilhelm Fridrich Hegel (1770–1830) által megalkotott nagyszabású konstrukciójára gondolunk. Allport egyébként joggal utal arra, hogy a hegeli filozófiában többen vélték fölfedezni a szociálpszichológia elméleti alapjait, mivel Hegel rendszere — mutat rá Allport — minden olyan szociálpszichológiai elmélet igazi elmélet-előzménye, mely az egyének felett átnyúlva, azzal az igénnyel lép fel, hogy a *társadalmi tudatot* önálló létezőként tételezze (Allport, 1974:61).

De másfelől — és a mi számunkra ez most fontosabb — Hegel *objektív szelleme* valójában *antipszichologisztikus*: az emberi társadalmat jelenti összes — közöttük a jogi-politikai — intézményeivel együtt, de nem jelenti a *szubjektív szellem* alá sorolt pszichológiát (Hegel, 1961; 1968). Ez, mondhatjuk, az ókori görög hagyományig, egészen Arisztotelészig visszanyúló szellem- és lélekfilozófiai konstrukció.

3. A POLITIKAI PSZICHOLÓGIA MEGSZÜLETÉSE

A politikai pszichológia megszületéséhez tehát nem (volt) elegendő, hogy a legkülönbözőbb filozófiai, társadalmi és antropológiai stb. spekulációk létrehozói mintegy mellékesen valamiféle *implicit* „politikai pszichológiákat” is elgondoltak. Az sem (volt) elég, hogy a társas-társadalmi viszonyulások hálózataiba szőtt „politikai mintázatok” a *politizáló ember* — a *homo politicus psychologicus* — mibenlétéről is kirajzolták a maguk ilyen vagy olyan portréját és jellemképét. A politikai pszichológia létrejöttének komplex feltételrendszere közül ugyanis minimálisan két tényezőnek egyszerre kell(ett) hatnia: egyfelől léteznie kell az *önálló pszichológiának* — másfelől ki kell alakulnia a szintén *önálló politikatudománynak*. Találkozásuk, az *interdiszciplináris kapcsolat* pedig a társadalmi-politikai kondíciók függvényében előbb-utóbb — szükségképpen, noha nem magától — létrejön.

A *diszciplináris feltételek* (az önálló pszichológia és az önálló politikatudomány) és a *társadalmi politikai kondíciók* „érlelődése” a XIX. század második felétől számítható. Az önálló, a filozófiából kiszakadó — tehát saját paradigmával (módszerrel, intézményi struktúrával stb.) rendelkező pszichológia Németországban jött létre. Wilhelm Maximilien Wundt (1832–1920) munkásságához, pontosabban az 1879-ben Lipcsében létrehozott kísérleti pszichológiai laboratórium működése elkezdéséhez köti a tudománytörténet az önálló pszichológia születési helyét és dátumát (Pléh, 1992:82–84). Az arisztotelészi lélekfilozófiai hagyományok Wundt pszichológiájába is beépültek, mintegy ketté hasítva a pszichológia tudományát: egyfelől a természettudományos kísérleti, másfelől a szellemtudományos (és nem kísérleti) pszichológiára. Magánál Wundtnál ez úgy mutatkozott meg, hogy — a kísérleti és természettudományos, lényegében pszichofiziológiai kutatásai mellett — az általa is művelt *néplélektan* (mely valójában társas- és társadalomlélektan volt) egyrészt ugyan nem volt kísérleti és természettudományos diszciplína, másrészt viszont antimetafizi-

kus és pozitivistá tudományos attitűdjét mégis kiterjesztette néplélektani kutatásaira is. Ezzel pedig szakított a korabeli és a korábbi — a klasszikus német filozófiákban is kidolgozott — *objektív és/vagy szubjektív szellem* fogalmaiból levezett és ontologizált „(nép)lélek” fogalmával. [...] Ez azzal a következménnyel járt, hogy ugyan a pszichológia önálló tudománnyá alakult, de teljesen közömbössé vált minden társadalmi–politikai téma és alkalmazás felé. Azt is mondhatjuk, hogy *az explicitté váló (önálló) pszichológia a filozófiai burokból kibújva elvesztette az implicit „politikai pszichológiát” is.*

Míg az önálló pszichológia Európa (Németország), addig az önálló politikatudomány az Amerikai Egyesült Államok szülőtte. Az önálló politikatudomány létrejöttéhez azonban mindenképpen szükség volt a hagyományos filozófiai–történeti–jogi diszciplínák sajátosan európai, ódon állambölcseleti emelkedettségét az amerikai *pragmatizmus* szellemével — tehát gyakorlatorientáltságával és kevésbé államcentrikus–hatalmi beállítottságával — felváltani vagy legalábbis kiegészíteni. A politika intézményorientált szemlélete mögött csak lassan érlelődött az a felismerés, hogy *a pszichológia segítségével az „emberekben” is keressék a politikai intézményrendszert fenntartó, működtető vagy éppen megszüntető okokat.*

Harold Dwight Lasswell (1902–1978) a tudománytörténet a politikai pszichológia „alapító atyjaként” tartja számon, s ebből a szempontból legfontosabb műve az 1930-ban megjelent *Psychopathology and Politics* (Pszichopatológia és politika). Ebben a művében Lasswell olyan politikai pszichológia kidolgozására tett kísérletet — s tegyük hozzá (mert ennek jelentősége van) pszichoanalitikus alapon —, amely az egyéni és szociálpszichológiai folyamatok és összefüggések (a motiváció, a személyiség, a konfliktus, az érzékelés, a megismerés, a tanulás, a csoportdinamika, a szocializáció, valamint a pszichopatológia) alapján a politikai viselkedés leírására és értelmezésére alkalmas (Lasswell [1930], 1960).

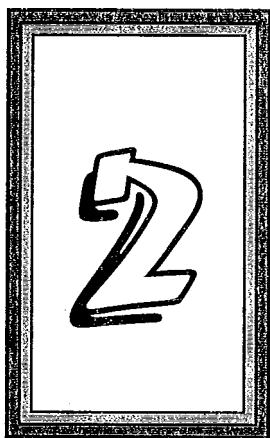
Lasswell olyan politológus volt, aki valóban komoly pszichológiai tanulmányokat folytatott — és ezen belül nem véletlenül a pszichoanalitikus pszichológiában mélyedt el. Nem a Wundt-féle hagyományokat követő „absztrakt” pszichológiát választotta, ám mégis a természettudományos paradigmához (reménytelenül) igazodni igyekvő pszichológiáról volt szó a pszichoanalízis esetében is. De mivel ez a pszichológia elsősorban a terápiás gyakorlatból nőtt ki — s nem pusztán a tudományos igazság absztrakt logikája motiválta —, *az alkalmazott* tudományok pragmatikus észjárása is kapcsolható volt hozzá, Lasswell számára ez sem lehetett közömbös. (Lasswell egyébként annyira alapos volt a pszichoanalízis tanulmányozásakor, hogy igyekezett a legautentikusabb személyeket személyesen is megkeresni, így jutott el Budapestre is Ferenczi Sándorhoz. Vö.: Rogow, 1969:126).

A Lasswell kezdeményezésében és — legfőképpen — munkásságában megszülető politikai pszichológia valójában tehát Európa és az Egyesült Államok politológiájának és pszichológiájának találkozásából ered. Azt is mondhatjuk, hogy a szellemi értelemben vett Nyugat egyik „új” tudománya: ott és akkor jött létre, ahol és amikor a társadalommal és az emberrel foglalkozó tudományok gyakorlati alkalmazásának

szükséglete megjelent. Ez pedig akkor történt meg — és konkrétan a politikai pszichológia akkor jött létre —, amikor a jogi-államtani, az egyéb „eszmei” és intézményi logikákban definiált „politika” elméleti reflektálása már elégtelennek bizonyult a konkrét politikai jelenségek megértéséremegismerésére. Ráadásul ezen a megértési-megismerési folyamaton alapuló befolyásolás és alakítás is szükségessé vált, mivel kiderült: a hagyományos jogi-államigazgatási eszközök esetleg már nem igazán hatékonyak, sőt csődöt is mondhatnak. (Például a modern, plurális demokráciákban a politikai választás eredménye sokszor „kiszámíthatatlan” vagy legalább is a *bizonytalanság* sajátos pszichológiai diszpozíciójával jellemezhető.)

A nyugati polgári demokráciákban ez a tudomány- és tudásszociológiai helyzet az I. világháború nyomán kialakult történeti-politikai légkörben „sűrűsödött” szinte a forrpontra: a világháború irracionalitásának és pusztításának társadalmi méretű sokkjában, az általános és folyton növekvő politikai nyugtalanságban, ennek „kicsapódása” a bolsevik és a fasiszta totalitáriánus hatalmak politikai rendszereiben, s nem utolsósorban a modern tömegpropaganda elterjedésében találhatjuk meg azokat a tényezőket, amelyek a politikai pszichológiát (is) — tudásszociológiai értelemben létrehozták. Ehhez persze másfelől szükség volt egy olyan tudományszociológiai „légkörre” is, amelyre az volt a jellemző, hogy az emberek bíztak a tudományos módszerekben, a gyorsan táguló ismeretek nem nyomasztották őket (mint ez majd néhány évtizeddel később bekövetkezik, elvezetve a „tudománykritikához” és a „posztmodern” relativizmushoz), hanem még optimista módon keresték is az „újat”.

A politikai pszichológia tehát egy, a hagyományos értelemben vett (mondhatni: a „konzervatív”) *modern* tudományeszmény jegyében — a nyugati polgári demokráciák politikai viszonyaiban — fogant alkalmazott diszciplína, a politikatudomány és a pszichológia interdiszciplináris kapcsolatának „gyermeke”. Ezért a „politikai pszichológia” *néven nevezése* nem más, mint annak rögzítése, hogy van egy olyan „átmeneti zóna” a politológia és a pszichológia között, amely a *politizáló ember pszichológiai megismerésével foglalkozó alkalmazott diszciplína felségterülete*.



A POLITIKAI PSZICHOLÓGIA NYUGAT-EURÓPÁBAN

A nyugat-európai politikai pszichológia áttekintése nehéz, bonyolult feladat. Először is igen kevés társadalomtudós nevezné magát politikai pszichológusnak ma Nyugat-Európában. Sokkal inkább szociológusnak, politikatudósnek, pszichológusnak vagy szociálpszichológusnak. Munkájuk eredményei is jellemzően ezen szűkebb és hagyományos tudományágak specializált folyóirataiban jelennek meg. Másodsorban Nyugat-Európa a maga sokféle országával, kultúrájával és elméleti hagyományaival nehezen tekinthető át összefoglalóan úgy, hogy az áttekintés minden megközelítést, nemzeti jellegzetességet és specifikus kutatási eredményt egyaránt magában foglaljon. Ráadásul a politikai pszichológiát tudományos pluralizmusa sokkal inkább egy témává teszi, mintsem tényleges tudományággá. Végso soron tehát a felmérést végző személy gondolkodási sajátosságai valamilyen fokon érzékelhetőkké válnak. Nem élhetünk az objektivitás vagy az áttekintés teljességére vonatkozó előfeltevésével, mivel e kérdéskör bonyolultsága ellenáll minden arra irányuló kísérletnek, hogy az összes elvégzett kutatással szemben igazságosan járjon el (Greenstein 1973). [...]

Amikor visszatekintünk a politikai pszichológia elméletének és kutatásainak múltjára, felmérjük a jelenét és a jövőjét kutatjuk, felfedezhetjük, hogy a kutatás hogyan fejlődik egyre inkább növekvő mértékben az integrálódás felé, és az elmélet miként válik egyre szerteágazóbbá, befolyásolva mind a szülő szerepét játszó politika és pszichológia hagyományos tudományában végbemenő fejlődést, mind pedig a politikai pszichológia mint különálló, saját jogokkal rendelkező, születőfélben lévő tudomány fejlődését.

Freud (1973, 34.) a pszichológia területén végzett tudományos kutatások nehézségeiről szólva megjegyezte: „Egyetlen olvasó sem csalódik és veti meg az asztronómia tudományát, ha egy asztronómiakönyvet olvasva a könyv szerzője rámutat a tudomány határaitra, amelyen túllépve a világra vonatkozó ismeretei a bizonytalan homályba vesznek. A pszichológiával kapcsolatban másképp alakulnak a dolgok. Itt teljesen egyértelművé válik az emberiség alkati alkalmatlansága a tudományos kutatásra. Úgy tűnik, az emberek nem az ismeretek előrehaladását követelik meg a pszichológiától, hanem valamilyen másféle vágy kielégítését várják tőle; minden megolthatlan problémát és minden beismert bizonytalanságot ellene használnak fel.” A

politika pszichologizálásával szembeni ellenállás még kifejezettebb, mint amit a klinikai analitikusok megélhettek a múltban. Egyes országokban ez az ellenállás nemcsak a politikai pszichológiát mint empirikus társadalomtudományi tudományágat hallgattatta el, ha nem a szociálpszichológiát és a politikai szociológiát is. Mint ahogyan a mű további részében rámutatunk, ez volt a helyzet Franciaországban a század első felében. Németországban ez az ellenállás lényeges módon befolyásolta, hogy a politikai pszichológia egy háromoldalú tudományággá formálódjék. Általában véve a második világháború óta Nyugat-Európában a politikai pszichológia egyre növekvő mértékben a tengerentúlon végzett kutatásokra támaszkodott. Jelenleg [1986-ban — a szerk.] azonban olyan jelek tapasztalhatók, hogy Európában a politikai pszichológia olyan új utakat épít ki magának, amelyeket az amerikaiak csak az idő múlásával érthetnek meg. A társadalomtudományok újjászületése a nemzetiszocialista diktatúra szellemi tespedése idején az elmélet és a kutatás olyan mennyiségét és minőségét hozta létre, amely hosszú távon ugyanolyan fontos szerepet játszhat, mint a Frankfurti Társadalomkutatási Intézet 1940-es években történt emigrálása az Egyesült Államokba. [...]

A TÖMEG VISELKEDÉSÉNEK IRRACIONALITÁSA ÉS TUDATA

[...] A *tömeges politikai viselkedés pszichológiájával* foglalkozó korai munkáknak a történelmiség nézőpontjából történő illusztrálásának egyik legkézenfekvőbb módja az, ha összehasonlítjuk Gustave Le Bon és Vlagyimir Iljics Lenin egymásnak látszólag ellentmondó nézeteit. Míg Le Bon elsősorban az irracionálissal, a jellemvonásokkal, az ösztönökkel és az individualitással foglalkozott, addig Lenin a politikai tudatosság problémáit tárgyalta. Lenint az a kérdés érdekelte, hogy a kollektív tevékenységek elősegítését célzó kontextusokban szerzett tapasztalatok és a tanulás révén hogyan serkenthető a politikai viselkedés. Valamelyest leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy mindketten a barikád sajátjukénak vallott oldalán álltak a politikának mind elméleti, mind gyakorlati kérdéseit illetően. Le Bon politikai és pszichológiai pesszimista, és konzervatív nézetei nagymértékben az öröklődésnek és az érzelmeknek tulajdonított szerep eredményeként alakultak ilyenné. Lenin optimista nézőpontja erőteljesen kötődik kognitív elméletéhez és mindenekfelett az emberek jobbításának potenciális lehetőségéhez, amelyet a szervezetségben rejlő lehetőségnek látott. Mindketten érdeklődtek a politikai vezetés problémái iránt. Mindketten foglalkoztak a vezetők és a tömegek közötti kapcsolat jellemzésével, noha különböző fogalmakat használtak. Mindkettőjük munkája fontossá teszi a velük való foglalkozást egy, a jelenkori nézeteket és kutatásokat taglaló műben.

Gustave Le Bon (1841–1931) végzett orvosként széles körű és vegyes érdeklődési körrel rendelkezett, kezdve az elméleti fizikától az archeológián, a higiénian keresztül egészen a fizikai antropológiáig. Helytelen lenne azonban neomachiaveliánusnak tekinteni őt, ahogyan azt Thierc és Tréanton (1983, 120.) tették, hiszen Le Bon Mussolinival való kapcsolata ellenére sem rendelkezett a reneszánsz értelmiségiek szintetizáló képességével. Ma Le Bonra elsősorban a *csoportok viselkedésével* foglalkozó könyvei miatt emlékezünk, melyek egyike, a *La psychologie des foules* (1895; magyarul: A tömegek lélektana, 1913., 1993.) sokféle szempontból arra sarkallta Freudot, hogy személyiségelméletét strukturális szempontból újrafogalmazza, és körülhatárolja a vezetés és a csoportviselkedés pszichoanalitikus elméletét. [...]

Azután, hogy Le Bon elfogadta Joseph de Gobineau elméletét a felsőbbrendű és alsóbbrendű emberi fajoknak a civilizáció evolúciójában betöltött szerepére vonatkozóan, Le Bon nyíltan fajgyűlölővé vált. Le Bon a nemzeti karakterre vonatkozó romantikus elképzelését a faji lélek házilag szőtt mítoszával vegyítette. Le Bon számára a történelem és a kultúra evolúciójában sokkal inkább az érzelmek játszottak meghatározó szerepet, mintsem a kogníció és az intelligencia.

Miközben a legkézenfekvőbb az lenne, ha *A tömegek lélektana* című munkáját korabeli, fenntartások nélküli támogató politikai röpiratnak tekintenénk előítéletei és az 1871-es párizsi kommünből vett illusztrációi miatt, mégis ez a könyv sokkal több annál. Sőt, tulajdonképpen egy olyan társadalomelméletet tartalmaz, melynek értelmében az ipari forradalom, a modern városok létrejötte és a kommunikáció megnövekedése miatt a társadalom élete egyre nagyobb mértékben tömegszerűvé vált. Le Bon a tömegeket emberek szervezett tömörüléseinek tartotta, akikben tudatos egyéniségük helyére tudattalan, primitív késztetések helyettesíthetődnek. A csoportok tagjai *elvesztik egyéni személyiségüket* (deindividualizáció), s ez hajlamos megteremteni a résztvevőket egymáshoz kötő kollektív cselekvésekhez nélkülözhetetlenül szükséges közös alapot. Amit ma a csoport összehangoltságának (szintalitás) nevezünk, Le Bon a fentiek értelmében az egyes egyéni résztvevő kontrollját meghaladóként értelmezi, noha nem dolgozott ki részletes elméletet arra vonatkozóan, hogy a csoport környezete, jellemzői és a csoport belső dinamikája milyen interakcióban állnak egymással. Le Bon megpróbálta összekapcsolni *A tömegek lélektana* című munkájában leírt aktív tömegmentálitást különböző megfigyelhető változókkal, amelyek mindegyikét, úgy tűnt, többé-kevésbé adotttnak veszi. Így például azt állította, hogy a *csoport mérete* befolyásoló tényezőként játszik közre egy emberi tömörülés változékony voltában, noha alapvető tézise szerint a csoport *vezetőjének karizmatikus* tulajdonságai és készségei elkerülhetetlenül meghatározzák a kollektív folyamat kimenetelét. Le Bon törekvése, hogy a szocializmust a lopással és a bűnöző viselkedéssel azonosítsa, széles körben elterjedt korának tulajdonnal rendelkező osztályai körében. Le Bon abban különbözik konzervatív nézőpontokat valló kortársaitól, hogy ragaszkodik a társadalomra vonatkozó politikai megfigyeléseinek az alacsonyabb szintű tömörülésekre történő általánosításához, és ragaszkodik álláspontjához, miszerint mindaz, ami ezen a szinten történik, *ösztöntermészetű*. [...]

Mint a politikai pszichológia egyik klasszikus gondolkodója, Le Bon munkái még mindig figyelmet érdemlőek, noha sokkal inkább a hipotézisek megfogalmazásában lehet szerepük, mintsem hipotézisek alátámasztásában vagy bizonyításában.

Furcsának tűnhet, hogy Vlagyimir Iljics Lenint (1870–1924) — egy orosz — is megemlítnünk a nyugat-európai politikai pszichológia áttekintésekor, és összehasonlítnunk munkásságát Le Bonéval, akiről valószínűleg sohasem hallott. Lenin életének egy hosszabb szakaszában (1900–1905, 1907–1917) mégiscsak Franciaországban, Angliában és Svájcban élt mint száműzött, és mint marxista és társadalomfilozófus „nyugati”-nak számított. Mindezek mellett Leninnek a *forradalmi osztályöntudatra* vonatkozó elmélete paradigmátikus jelentőségű volt a politikai pszichológusok egy csoportja számára, akik — noha nem ismerték Lenin elgondolásait — észlelték azokat a pozitív célokat, amelyek előállhatnak a kollektív viselkedés eredményeképpen, és elutasították az öröklődés és az ösztönök szerepét.

Míg Le Bon munkáiban a tömegpszichológia társadalmi vetületei nagyon is a politikai előítéletek szintjén maradnak, addig Leninnek a politikai tudatossággal foglalkozó korábbi elképzeléseiben szereplő pszichológiai részleteket befolyásolta — Georgij Plehanov monisztikus filozófiájából származó — bizonyos lelki és mechanikus nézet. A Materializmus és empiriokriticizmus című művében Lenin (1909) például azt vallja, hogy pszichikus életünk alig több, mint pusztán *neurofiziológia*, amelyben meghatározott struktúrák tükrözik a külvilágot. Le Bonhoz hasonlóan Lenin is azzal érvel, hogy az elittől kapott külső útmutatás nélkül a tömegek „hamis tudatosságra” vannak kárhoztatva. Le Bon szerint ez a hibás tudatosság nagy valószínűséggel legyűrné a kultúrát és a civilizáció eredményeit. Le Bonnal ellentétben Lenin a *hamis tudatot konzervatív erőnek* látta, amelyet ő „szindikalista tudatosságnak” nevezett, s amely véleménye szerint éppen azért hibás, mert nem változtatja meg a korábbi állapotot. Noha Lenin a kommunista pártnak élenjáró szerepet szánt a tömegeknek az új politikai rendre történő felkészítésében, türelmetlenül hangsúlyozta, hogy ez nem érhető el csupán *agitáció* révén.

Lenin szerint a tudatosság foka úgy növekszik, ahogyan a munkás a saját konkrét tapasztalataiból kiindulva általánosít a társadalom szélesebb feltételrendszerére, egészen egy *alternatív politikai rend látomásáig* jutva el. Csak az alternatív realitásba való belenyugvás — amely alternatív realitás nem a közvetlenül adott tapasztalatokon nyugszik, hanem sokkal inkább azon, ahogyan ez a közvetlen tapasztalat a társadalomról szerzett általánosított tudás alapján átformálható — kialakulása révén győzhetik le a tömegek hibás tudatosságukat.

Le Bon számára a csoport viselkedésében elsődlegesen meghatározó a vezetés szerepe és jellemzői voltak. Azt a nézetet képviselte, hogy a tömeghelyzetek csak olyan vezetőket képesek produkálni, akiknek *bűnös szándékaik* vannak és *középszerű képességekkel* rendelkeznek. Miközben Le Bon áttekintést ad a csoportlélek gondolatáról, nem veszi figyelembe azokat a potenciális célokat, amelyekre a csoportpszichológia felhasználható. Leninnél ennek éppen az ellenkezője igaz. Az ő elmélete szerint a *csoportvezetés* folyamata dinamikus, nem egy egyén és egy alakatlan tömeg

között megy végbe, hanem egy kollektíva — egy forradalmi és politikailag tudatos pártszervezet — és a szervezetek laza szerveződése között, amelyek elsősorban a szakszervezeti jogokat védik a termelőeszközök tulajdonosaival szemben. Lenin elméletében az *oktatás* szerepének hangsúlyozása optimista nézőpontot sugall az emberi természetre vonatkozóan, továbbá a tapasztalatra helyezett hangsúly az érzelmek szerepének a kogníció kárára történő hangsúlyozását ellensúlyozza. Ezen okok miatt még ma is érdemes tanulmányozni Leninnek a tömegek politikai viselkedésével és tudatosságával foglalkozó elméletét. Ugyanis, ott, ahol Le Bon kudarcot vall, úgy tűnik, Lenin megadja a válaszokat. Mindketten magyarázatot kínálnak az ipari társadalomban élő tömegek szenvedéseire, és javaslatokkal élnek a szenvedések orvoslására. Az a tény, hogy a modern politikai pszichológia olyan diagnózisokat és értelmezéseket választott, amelyek jobban hasonlítanak Lenin gondolataihoz, mint Le Bonéhoz, talán annak a jele, hogy az iparosodott társadalmakban nő az *intellektualizmus preferálása*. Le Bon munkáinak erőssége, hogy a szerző sehol sem tételezi fel, hogy az észlelés és a kogníció egyszerű, érzelmektől mentes folyamatok lennének. Míg a csoportlélekről vallott nézetei értelmetlenek, és ezeket a gondolatokat helyettesíteni kell Lenin az egyének és az egyének csoportjai között megfigyelhető kapcsolatokat hangsúlyozó gondolataival, Le Bonnak a tudattalan pszichológiai folyamatokra vonatkozó árnyalt elemzése és a csoportfantáziák fontosságára vonatkozó felismerései még mindig az empirikus és a laboratóriumi kutatások helyénvaló területei.

Sigmund Freud (1856–1939) az egyénből mint alapvető egységből indult ki, amikor szociálpszichológiai elméletében a változásokra és a csoport statikusabb jellemzőire vonatkozóan adott magyarázatot. Szociálpszichológiájának megalkotásában a legtöbb elgondolást Le Bon művéből merítette. Le Bon eredeti elgondolásait adaptálta úgy, hogy illeszkedjenek saját korábban kialakított koncepciójához. Le Bon azon gondolatmenete, amelyben kifejtette a tömeg vagy a közvélemény szerepét az irracionális megjelenésében, Freud kezébe adta azt az összekötő kapcsot, amelyre az egyének és a csoportosulások kutatásában szüksége volt. Le Bonhoz hasonlóan Freud is felismerte egyrészt a tömeg tagjai közötti, másrészt a tömeg tagjai és a vezető közötti kapcsolat *hipnotikus* jellegét. Le Bontól eltérően azonban Freud nem semmisítette meg a vezetés nimbuszát; sőt, sokkal inkább a *családi kapcsolatokhoz* hasonlóan kezelte azt. Freud különösen hangsúlyozta a vezető és követői közötti kapcsolatban fellépő ambivalens érzelmeket, és azokat egy olyan elmélettel magyarázta, amelyben központi szerepet játszik a „kicsiny különbségek nárcizmusa”.

A „kicsiny különbségek nárcizmusa” azt jelenti, hogy az emberek mint társas állatok hajlamosak *nem kedvelni* az olyan személyeket a környezetükben, akik csak egy kicsit különböznek tőlük olyan jellemzőkben, mint például készségek, erő, hatalom, presztízs és tulajdon (tárgyak). Azok, akik teljesen eltérnek, egy másik skatulyába helyezhetők és úgy tekinthetők, mint akik kívül állnak a *társas összehasonlítás legitim határain*.

A nyugat-európai pszichológia mint tudomány előrehaladása előfeltételének az igényesség, az egzaktság bizonyult. A faszizmus és a nemzetiszocializmus hatásai tudatosították a társadalomtudósokban általában, de különösen a politológusokban, hogy keresni kell a *társadalmi struktúrák* és a *mentális folyamatok* közötti interakcióban érvényesülő mintázatokat az ipari társadalmakban (Billig 1976; Horn 1982; Mitscherlich 1970).

Az 1950-es évek elején a politikai pszichológia kulturális és kísérleti megközelítései közötti megosztottságot nem sikerült teljes mértékben legyőzni. *Németországban* a faszizmussal és az autoritarianizmussal kapcsolatban végzett úttörő jelentőségű tanulmányokkal kapcsolatban álló két jelentős személyiség, Max Horkheimer és Theodor Adorno visszatért Frankfurtba, és ismét megszervezte a Társadalomkutatási Intézetet, amely az 1930-as években kényszerült amerikai száműzetésbe a franciaországi és németországi politikai fejlemények miatt. Folytatták munkájukat azon, amelyet ők maguk a társadalom „kritikai elméletének” neveztek. Azaz, egy olyan elméleten dolgoztak, amely a kutatás premisszáiban, a probléma kiválasztásában és a létrejövő credmények előrevetített következményeiben a hangsúlyt a *társadalmi és politikai relevanciára* helyezte. Míg mások elővigyázatosan nem bocsátkoztak normatív vitákba e téren és óvatosságból nem helyeztek hangsúlyt a politikai pszichológiai kutatások társadalmi relevanciájára, addig Horkheimer és Adorno, mint korábbi menekültek, olyan helyzetben voltak, hogy határozottan állíthatták ezen kutatások társadalmi relevanciáját, és bármilyen, általuk végzett kutatás tárgyával kapcsolatban hangsúlyozhatták azok *társadalmi alapjait*, legyenek azok akár társadalomtudományi, akár természettudományi kutatások. Továbbra is kritikával illették a társadalomtudományok olyan objektívizálását, amely expliciten nem említi meg a teljes emberi feltételrendszert. [...]

A politikai tudományok területén talán nem meglepő az a *fokozatos kettéválás*, amely a náci uralom alatt Németországban is bekövetkezett, a maradók és azok között, akik külföldről érkeztek vissza vagy eleve a modern politikatudomány modern hagyományain nevelkedtek. Ezeket a különbségeket néha az Allgemeine Staatslehre (általános államtan) és a politikai szociológia közötti ellenségeskedésként álcázták, vagy pedig egy harmadik féllel, a marxistákkal való szembenállásként, amikor is mindkét álláspontot támadták.

A frankfurti Társadalomkutatási Intézetben a technika és a módszertan új amerikai hangsúlyozását továbbra is szkeptikusan fogadták. Adorno, Horkheimer és Jürgen Habermas marxista és freudi fogalmakat használtak társadalmelemzéseikben, támadást intézve a fejlett kapitalizmus és a tudománynak ebben a társadalmi alakulatban játszott szerepe ellen. Gyakran olyan vitákat használtak fel, amelyekben a hétköznapi nyelv a fellengzős ostobaságok és az előítéletes vádaskodások határán

egyensúlyozott. Különösen Adorno beszélt a „behaviorizmus álproblémáiról”, az „értékfogalom fura értékeiről”, valamint a „nyelv durva és rossz modorú alkalmazásáról”, amikor Parsons szociológiáját jellemezte. Ezt követően az olyan szavaknak, mint „pozitivizmus”, „szcientizmus” és „behaviorizmus”, olyan előítéletes jelentéseket tulajdonítottak, amelyek elfedték azok pontosabb értelmét.

Azt mondhatjuk, hogy Nyugat-Németországban a politikai pszichológia fejlődése körülbelül az 1960-as évekig — ugyanúgy, ahogyan az Egyesült Államokban is — elsősorban a politika, a szociológia és a pszichológia közötti hagyományos határok miatti nyugtalanságból és mélységes aggodalomból származott. A társadalomtudományok akadémikus képviselői arra kényszerültek, hogy felülvizsgálják a politikai döntéshozatalra, a politikai rendre és a politikai személyiségekre vonatkozó régi hipotéziseiket és új hipotéziseket fogalmazzanak meg. A politikai pszichológia azonban összességében véve amorf terület maradt, nem pedig az empirikus és elméleti kutatások jól körülhatárolt területe.

Olaszországban nagy múltra visszatekintő hagyományai vannak a politikai pszichológia tudományos tanulmányozásának. Machiavelli tudományos hitvallását újból felvette Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca és Robert Michels a klasszikus társadalomtudomány korában — azaz körülbelül 1880-tól 1920-ig. Bizonyos mértékben éppen a fejlődéstől kapott támogatást a fasizmus, amely véget vetett ennek a társadalomtudományi hagyománynak. Antonio Gramscit, a Lenin halála utáni fontos marxisták egyikét, bebörtönözték, de ennek ellenére sikerült lényegesen hozzájárulnia a kortárs politikai elemzésekhez a Quaderni del carcere (Levelek a börtönből; 1948/1971) révén. Ebben a készség, az ideológia és a hatalom fogalmait új fogalmi keretben helyezi el, hangsúlyozva a társadalom mint egész feletti hegemoniát is, nemcsak a gazdasági hatalmat, mint ahogyan ezt a szocialisták tették. Gramsci, sok nem marxista olasz értelmiségihez hasonlóan, Antonio Labriola és Pareto hagyományain nevelkedett, és elmélete részben Benedetto Croce történetírásából táplálkozik. Crocétól eltérően azonban Gramsci nem engedte, hogy hegelianizmusa teljes mértékű antipozitivizmussá nője ki magát, noha számos korabeli marxista — nevezetesen Nyikolaj Buharin — ellenpontjaként hajlamos volt elfogadni, hogy a politikai folyamatokban a mentális jelenségek ugyanolyan fontosak, mint a termelőeszközök jogos tulajdonjoga. Az 1950-es években a társadalom tanulmányozása Olaszországban a megújult empirikus érdeklődés középpontjába került, amely az egzisztencializmus, a fenomenológia és Gramsci marxizmusának elméleti hatásain alapult. Croce elméletellenes nézetei — legalábbis a társadalmi jelenségeket illetően — fokozatosan a háttérbe szorultak. Azaz az idiografikus hangsúly egyre inkább átadta a helyét a politika és a politikai pszichológia iránti, inkább nomotetikusan inspirált érdeklődésnek. [...]

A francia nyelvű területeken egyáltalán nem létezett önálló politikatudomány, és kétséges, egyáltalán beszélhetünk-e empirikus politikai tanulmányokról az 1950-es évek előtt. Aron 1950-ben írott áttekintő cikkében még joggal írhatta Franciaországról: „A politikatudományt nem ismerték el sem tudományos tudományágként, sem

egyetemi tanulmányként, iskolaként”. Franciaországban a közvélemény tudományos tanulmányozásának bevezetésére azután került sor, miután két könyv kimutatta, mi valósítható meg: *Théorie des opinions* (Elmélet a véleményekről, 1943) és a *L'Étude expérimentale des opinions* (A vélemények kísérleti tanulmányozása, 1945). Ezek a tanulmányok hozzájárultak a Francia Közvéleménykutató Intézet és az intézmény *Sondages* című kiadványa státusának megerősödéséhez, amint erre Gognel is rámutatott (1950.).

Maurice Duverger neve különösen erőteljesen kapcsolódik a behaviorista megközelítés áttöréséhez a francia politikatudományban. Az *Introduction à la politique* (Bevezetés a politikába, 1964) című tankönyvében mindaddig ismeretlen, adekvát módon tanulmányozta mind a pszichológiai, mind a pszichoanalitikus tényezőket. Talán még ennél is fontosabb, hogy Duverger egy korábbi tankönyve — *An Introduction to the Social Sciences with Special Reference to Their Methods* (Bevezetés a társadalomtudományokba, különös tekintettel azok módszereire, 1959) — révén a politikatudományba bevezette a tudományos módszert. A francia politikatudomány tudósainak a figyelmét mégis inkább a politikai szociológia és a politikai földrajz gondolata vonzotta, mint a politika szociálpszichológiája.

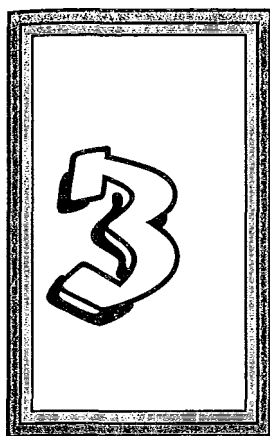
A politikai tanulmányokat illetően a pszichoanalízis iránti érdeklődés a marxizmus iránt fogékony egzisztencialista filozófusok kis csoportjára korlátozódott, például a Jean-Paul Sartre köré tömörülő csoportra. Sehol sem élesztették újjá Georges Politzernek a marxizmus, a humanizmus és a kísérleti pszichológiai tanulmányok közötti szakadékok áthidalására, az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején tett túlságosan korai kísérleteit; Lucien Seve, a filozófus ugyan megkísérelte összebékíteni az általa kialakított sajátos marxista társadalomelemzést és a marxista pszichológia kialakítására tett különböző szovjet próbálkozásokat. Jóllehet Jacques Lacan nem volt marxista, ő mégis fontosabb szerepet játszott a baloldali politikai pszichológia fejlődésében Franciaországban, mivel hatással volt Louis Althusserre és Nicos Poulantzasra. Sajnálatos módon azonban a politikai pszichológia iránti baloldali érdeklődés túlságosan is a szalonok és a filozófia szintjén maradt, s a főáramlatokból való kirekesztése miatt az akadémikus behaviorista kísérletek képtelenek voltak integrálni biztosabb alapokat adó eredményeket. [...]

Összefoglalva a behaviorizmus fontosságát megállapíthatjuk, hogy a nyugat-európai politikai pszichológia számára a spekulatív gondolkodással szembeni tudományos igényességű gondolkodás középpontba kerülése jelentette a legfontosabb hozzájárulást. Gyakori volt a nézeteltérés a tekintetben, hogy a társadalomkutatásban mi jellemezte a tudományos elemet.

Az 1960-as évek vége felé a politikát tudományként tanuló tudósok már nem metaforaszerűen használták a pszichológiai fogalmakat. Az amerikai behaviorista mozgalom erőteljesen hangsúlyozta a pszichológiai struktúrákat és folyamatokat mint a *politikai gondolkodás és döntések* meghatározó tényezőit, és elhanyagolta a hatalom, a befolyás és az autoritás közötti mikro–makro kapcsolatok másik oldalát a társadalomban. Mint ahogyan azonban Morton Deutsch is (1983, 222.) rámutatott:

„Bár az amerikai politikai pszichológia nagy befolyást gyakorolt az európai politikai pszichológiára, ez utóbbi mégis kevésbé egyoldalú. A marxista nézőpont nagyobb hatással volt Európára, melynek eredményeként az emberekben jobban tudatosodott, hogy a politikai folyamatok milyen szerepet töltenek be a pszichológiai folyamatok és a személyiség formálásában.”

Az individualizmus kontra társadalom régi problémájának helyét fokozatosan átvette egy olyan új politikai pszichológia és szociológia, amely hangsúlyt fektet a kapcsolatokra, a *kölcsönös interakciókra* és a *változásokra*. A kifinomultabb módszerek — ideértve az időszériás elemzést, a szimulációt és a faktoranalízist is — fontos, de nem döntő szerepet játszottak ebben a folyamatban. Elsődlegesen az elmélet érdeklődési középpontja változott meg, és a bírálatból alakult ki az autonóm politikai pszichológia új területe.



A POLITIKAI PSZICHOLÓGIA MAGYARORSZÁGON

A politikát vizsgáló tudományok között a *politikai pszichológia* a politikai tudás pszichológiai természetét igyekszik feltárni. Természetesen politikai pszichológia nélkül is volt és van politikai tudás, hiszen egyfelől a politikai filozófia az elmélet, a politikai gyakorlat pedig a készségek (reflexek, beidegződések) szintjén nincs híján a „politikai emberről” alkotott tudásnak. A politikai pszichológia azonban nem filozófia, mégis elméleti reflektálása (is) a politikai gyakorlatnak. A politikai pszichológia tehát nem szubsztantív (az alapvető, a végső „lényeg” mibenlétéig hatoló) tudomány, de az egyéni és csoportszintű politikai magatartás, kognitív és érzelmi beállítódás, identitás stb. elméletével és konkrét megvalósulásaival foglalkozik.¹ Vagyis: a politikai pszichológia *alkalmazott* tudomány. A pszichológia tudományos „univerzumán” belül rendszertani helye megegyezik a klinikai, a pedagógiai, a munka-, a kriminál-, a sport- és hasonló (tehát egy adott társadalmi gyakorlat optimalizálását célzó) pszichológiákkal. Ám amíg ezek az alkalmazott pszichológiák Magyarországon hosszabb-rövidebb ideje, kisebb-nagyobb zökkenőkkel ugyan, de manapság mégiscsak már kiépült intézményi keretekkel, szakembergárdával rendelkeznek — a politikai pszichológiáról nem mondható el. Kérdésem tehát így szól:

MIÉRT NINCS POLITIKAI PSZICHOLÓGIA MAGYARORSZÁGON?

A válasz túlságosan is kézenfekvő: a diktatórikus szocializmus *rendszerspecifikus hiányának* egy sajátos megnyilvánulásáról és örökségéről van szó, arról, hogy a szinte transzcendentálisan „*mindent tudó*” politikai akarat emberei és intézményei az empirikus — közöttük a pszichológiai valóságot is hordozó — ismereteket nem igényelték. Ez a merev és transzcendens (valójában, mint tudjuk: sztálinista) „mindent

¹ Kirkpatrick, S. A., Pettit, L. K.: Social-Psychological Perspectives in Politics. In: Uők. szerk. The Social Psychology of Political Life. Duxbury Press, Belmont, California, 1973: 2.

tudás” előbb a jogi, a gazdasági, majd a szociológiai valóságba ütközve szekularizálódott: a társadalomtudományok említett területei tehát a politika „szolgálói” is lehetnek, „alkalmazták” is sok-sok ágazati és egyéb „politikában”. A *politológia* hazai tudományos alapjait ezért — nem véletlenül — a jogi, a közgazdasági és a szociológiai tudományokban lelhetjük

A pszichológia miért maradt ki — eddig — e tisztes politológiai sereglésből? A válasz talán már nem is annyira kézenfekvő, mint inkább bonyodalmas és rejtélyes. Hiszen talán a politikát csak a *homo oeconomicus*ok, a *homo sociologus*ok csinálják, a *homo psychologicus* béna és néma lenne? A gazdasági, a szociológiai, a jogi stb. viszonyok által szorongatott *politikai ember* talán érzéketlen? Nincsenek érzelmei, nincsenek vágyai? Nem akar — a politikában (is) — társakat maga körül, nem akar azonosulni velük, nem akar elválni másoktól? Nincsenek konfliktusai, sőt *politikai lelki* konfliktusai egyáltalán nincsenek? A politikai embernek nincs is lelke? Nem is *lélekezik*, csak *lélegző* gyakorlatokat végez, ha szónokol, dadog, indulatosan magyaráz, színészkedve ágál, megfontoltan érvel?

A kérdéseket nem érdemes tovább sorolni, hiszen szinte lírai fokozásuk sem költői, inkább prózai talányokat ostromol: a honi politológia, úgy tűnik, még nem ismeri a *homo politicus psychologicus*t — de szeretné megismerni.

Valóban szeretné megismerni? Vagy azt is kérdezhetem: megy-e a politikai pszichológia által előbbre a (hazai politológiai) világ? Röviden és egyszerűen: szükségünk van-e a politikai pszichológiára?

Úgy vélem, szükség van rá, mert a hazai politológia, amely a rendszerváltozással ugyan megszabadult korábbi („tudományos szocializmusnak” nevezett) fojtogató burkától,² szükségképpen bizonytalan kontúrokkal rendelkezik, ígéretes próbálkozá-

² Ezzel kapcsolatban talán nem árt emlékeztetni az 1980-as évek elejére, amikor a politológia mint önálló szaktudomány legalitása is még bizonytalan volt nálunk, mert „a politológia még csak az elfogadtatásért folytatott küzdelem sűrűjében” vívta mindennapos harcát „a tudományos skatulyák, az irányítási funkcionális bürokratizmus és a konzervativizmus intézményi és személyi megtestesítőivel.” (Boros László. A politológia és a szociológia viszonya. Társadalomkutatás, 1983, 4: 74.) Ezt a „legalizálást” végezte el, többek között, a Bihari Mihály által szerkesztett „Politika és politikatudomány” (Gondolat, Bp., 1982) és a Polgár Tibor szerkesztette, a Bihari-kötetnél „vonalasabb” „Politikatudományi tanulmányok” (Kossuth, Bp., 1982.). Ezek a szaktudományos próbálkozások ugyanakkor még igényelték — mondjuk így — a „metafizika” (= a marxista politikai filozófia) támogató szómágiáját: ilyen volt például Ágh Attila „A politika világa” (Kossuth, 1984) című munkája. — Megindult természetesen a tájékozódási-tanulási folyamat is: a politológia tudománytörténeti áramlatainak áttekintését adta Paczolay Péter és Szabó Máté „A politikaelmélet rövid története” (Kossuth, 1984) című könyve; Bayer József és Hardi Péter „Pluralizmus” (Kossuth, 1985) című munkája pedig bőséges szemelvényekkel a politikai pluralizmus-vitákról adott áttekintést. — Az eszmétörténeti, filozófiai és jogi burokból, úgy tűnik e kiadványok alapján, először a szociológia, azaz a politikai szociológia „bújt ki”, vagy pontosabban úgy mondhatnánk: a hazai szociológia affinitása, szaktudományos — fogalmi és módszertani — apparátusa természetesen szervült a politológiához. Ennek szinte reprezentatív megnyilvánulása Kulcsár Kálmán „Po-

sok és dilettáns nekibuzdulások egyaránt jellemzik. Szociológusok, jogászok, történészek, közgazdászok és filozófusok — nem beszélve a kimúlt „tudszoc” érdemes és kevésbé érdemes oktatói gárdájáról — egyre-másra fedezik föl magukban a „politológust”, ám tartalmi változások nélkül ez az ígéretes buzgalom nem több, csak a cégtábla átfestése. Márpedig egy valóban tudományos politológia politikai pszichológia nélkül olyan lenne, mintha a sápatag, vérszegény, önállóan lélegezni képtelen *homo politicust* vastüdővel lélegeztetnénk. Ezért tehát nem kétséges: a politikai gyakorlat valódi vérpezsdítő megélénkülése — szakszerűbben szólva: a rendszervált(oz)ással együttjáró demokratizálódás és modernizáció — nálunk is egyre jobban igényli (majd) a pszichológiai ismeretek alkalmazását. A társadalmi gyakorlat egyéb szféráiban — az egészségügy, pedagógia, munka, igazságszolgáltatás stb. területein — a pszichológia szintén csak akkor nyert (nem kevés küzdelem árán) polgárjogot, amikor a hagyományos „ügyintézés” fölváltotta (vagy legalábbis nem szegült szembe, eltűrte) az „emberi tényezőket” is figyelembe vevő hozzáállás. Így a politikában is csak akkor van (lesz) legalitása a pszichológiának, ha a közvetlen ideologikus (tegyük hozzá: nemcsak a „kimúlt” bolsevik-típusú, hanem például az újkeletű virulenciával föltámadó nemzeti autokratikus vagy más fundamentalista) „mindent tudó” politikai akaratképzés helyett teret kap az egyéni és csoportérdekek szabad artikulá-

litikai és jogszociológia” című könyve (Kossuth, 1987). — A hazai pszichológia ehhez képest lemaradt. Legalábbis a (hiányzó) jelek ezt mutatják. Pedig a „megrendelés” még a fenti művekből is kiolvasható, különösen Gombár Csaba „A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségeért” című tanulmányából (In: Bihari M., szerk., i.m., 612–661. l.) Talán jellemző adalék, hogy a Lénárd Ferenc szerkesztette, 4. bővített kiadásban megjelent „Alkalmazott pszichológia” (Gondolat, 1984) című kötetben hiába keressük a „politikai pszichológiát”. Ennek azonban nagyon is megalapozott oka volt, mert volt helyette (természetesen nem a Lénárd-féle kötetben) „közéleti pszichológia” vagy „propaganda módszertan” (vö.: Zrinszky László: Íratlan szabályok. Kossuth, 1985.; Uő.: A politika tanítása — tanulása. Kossuth K., 1986.), amelyek ugyan igyekeztek szakmailag igényesek lenni, de az eufemisztikus öndefiníciók oka az elfogadott vagy csak tiszteletben tartott ideológiai korlátokból adódott, abból, hogy így szólt egy nem is olyan régi óvatos panasz: „Sokan vonakodnak a politikai pszichológia viszonylag önálló tudományágazatként való elismerésétől. Ebben szerepet játszik a marxizmus-leninizmus leegyszerűsítése is. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja vagy alábecsüli az emberi személyiség belső, pszichikus sajátosságainak jelentőségét a társadalmi, politikai eseményekben, folyamatokban.” (Zrinszky László: Hogyan tovább? A propaganda-módszertan választásairól. Propagandista, 1987., 9:54.) Itt persze nem „leegyszerűsítésről” vagy „figyelmen kívül hagyásról”, hanem a *lényegről* volt szó, s ezért helyesen tette a Lénárd-féle válogatás, hogy ezt a *fajta eufenizmust* nem vállalta föl. Ugyanakkor nem kétséges, hogy az adott keretek között is lehetett vagy a pártállami imamalmok liturgikus szövegébe beledarálni a pszichológiát, s ebből valami emészthetetlen szömassza keveredett (lásd erre például Szurnycsenko, Sz. I.; Grigorjev, V. K.; Levükin, I. T., szerk., A pszichológia és a pedagógia alapjai a pártmunkában. MSZMP Politikai Főiskola, Pedagógiai Tanszék, Bp., 1981.), vagy lehetett a valódi politikai pszichológiát szakmailag igényesen is „adaptálni” (lásd erre például Wiatr, J. J.: A politikai viszonyok szociológiája. Kossuth, 1980: 254–290.; 370–390. l.), de persze ez így is, úgy is csak „kényszerzubbony” volt.

ciója, a demokratikus játékszabályokkal irányított politikai gyakorlat. Folyamatos (ha tetszik: végtelen) *demokratizálódás és modernizáció* — ezekkel az összefoglaló terminusokkal kifejezhető társadalmi-politikai folyamatokban a pszichológiának mint e folyamatok egyik serkentő és optimalizáló eszközének is helye lehet, ami persze azt is jelenti, hogy a hazai pszichológiának is készen kell (ene) állnia egy ilyen alkalmazásra.

„POLITIKA? — NÉLKÜLEM!”

A hazai pszichológusok azonban a politikai pszichológiáról jószereivel még nem is hallottak, vagy ha hallottak is róla, a „politika” miatt idegenkednek tőle, esetleg tudománytalan hókuszpókusznak vélik.

A politikai pszichológiától való idegenkedés és tudományos státusának bizonytalansága máshol sem ismeretlen jelenség. Hiszen még az 1980-as évek közepén is úgy tűnt, a tőlünk napnyugatra eső régiókban is, hogy „igen kevés társadalomtudós mondaná magát politikai pszichológusnak..., inkább szociológusnak, pszichológusnak, szociálpszichológusnak nevezik magukat. Munkájuk eredményei is jellemzően ezen szűkebb és hagyományos tudományágak specializált folyóirataiban jelennek meg.”³

Nálunk azonban másról is szó van, nem csak tudományrendszertani bizonytalankodásról — és nem pusztá ismerethiányról — beszélhetünk: Magyarországon a politika különös módon „elnehezült” — a *pszichológiai életvilág* ezért e „súlyok” nyomása alatt szinte meg sem nyilvánulhatott. A diktatórikus szocializmus életvilága persze önmagában is jelentős és vizsgálandó pszichológiai (most már inkább történelmi pszichológiai) probléma, de éppen a rendszerspecifikus politika „súlyai” miatt *in statu nascendi* (kialakulása és virulens léte folyamatában) — és belülről, intrakulturálisan — mintegy megközelíthetetlen, nem áttetsző, hanem homályos volt.⁴

³ Bryder, T.: Political Psychology in Western Europe. In: Hermann, M. G., szerk.: Political Psychology. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1986. 434–435. l. (Lásd: jelen kötet 2. — a szerk.)

⁴ Kívülről, például a kultúrantropológia módszereivel természetesen igen sok és jelentős munka született. Az egyik alapmű az 1950-es évekből Margaret Mead munkája: Soviet Attitudes toward Authority. Tavistock Publications, LTD., London, 1955. — Vagy nem kevésbé fontos, persze szintén „kívülről” vizsgálódó és ezért talán már a változások kimenetelét is firtató munka Philip D. Stewart tartalomelemzési módszerrel dolgozó vizsgálata a Szovjetunió köztársasági első titkárainak politikai attitűdjeiről: Attitudes of regional soviet political leaders: toward understanding the potential for change. In: Hermann, M. G., Milburn, T. W., szerk., A Psychological Examination of Political Leaders. The Free Press, New York, 1977. 239–273. l.

Mindezen föltételektől nem függetlenül, a hazai pszichológia hosszú, emancipatorikus küzdelmet folytatott az „ideológiával” szemben. Ennek egyik sajátos — és üdvös — megnyilvánulása volt, hogy már az 1970-es évektől kezdve, később pedig még egyértelműbben, nálunk a *kognitív lélektan* szinte uralkodó paradigmává vált.⁵ A kognitív lélektani paradigma elterjedésének nem lebecsülendő következménye az volt, hogy a gyakorlati pszichológia szerepmintái között felerősödött a személytelen, *technokratikus* és a *klinikai*, a személyes kapcsolaton keresztül ható professzionális minta.⁶ A „sápadt” kognitív lélektan azért volt képes ezt a dezideologizáló szerepet felvállalni, mert ugyanakkor azt a (valódi) látszatot is keltette, hogy a „tervező ész” számára racionális muníciót képes szállítani. Sajátos „reformpszichológia” volt. A hazai pszichológia emancipálódása az „ideológia” nyomása alól tehát egyfelől úgy történt, hogy a pszichológus a „lélek mérnökeként” szigorúan kidolgozott, lehetőleg matematikai–statisztikai módszerekkel is „bemért” eljárásokat ajánlott jól körülírt problémák instrumentális megoldására. A technokratikus szerepminta így természetesen *dezideologizálódott*, ám ugyanakkor személytelenné is vált. A klinikai megközelítés ezt a személytelenséget igyekezett úgy feloldani, hogy az emancipatorikus és dezideologizált beállítódás értékeit is megőrizze.

A politikai pszichológia, mint alkalmazott szaktudomány ezen dezideologizált és emancipatorikus föltételek között képes csak megszületni — akkor hát miért nincs még Magyarországon politikai pszichológia?

A kérdést annak ellenére jogosnak tartom, hogy 1991. február 26-án az MTA Politikatudományi Intézetében Garai László előadásával mintegy deklaráltatott a politikai pszichológiai elemzés igénye a hazai terepen is.⁷ Ám Garai László elemzése még nem igazán *empirikus* politikai pszichológia, sokkal inkább a politikai pszichológia *absztrakt logikai–filozófiai előfeltételrendszerét* vázolja föl. Azt a történeti–gazdasági helyzetet veszi alapul, aminek legfőbb jellegzetessége az volt, hogy egy bürokratikus állam telepedett rá a gazdaságra, és egy illegális párt diktatórikus módon uralta az államot. Ez olyan társadalom- és politikai lélektani „teher”, ami a régió — tehát a volt szocialista országok — lakóinak egyetemes és sokszor személyes identitásproblémáit is okozza.

Garai László elemzése ezen identitásproblémák artikulálásán keresztül arra hívja föl a figyelmünket, hogy a politikai pszichológiának mint alkalmazott tudománynak itt és most kell(ene) megtalálnia a helyét; azon *történeti–politikai–társadalmi előfel-*

⁵ Pléh Csaba és Lányi Gusztáv: A „kognitív forradalom” és a magyar pszichológia. Valóság, 1984, 7. sz. 13–28. l.

⁶ Pléh Csaba: Megjegyzések a pszichológia helyzetéről. Magyar Pszichológiai Szemle, 1987–88, 5. sz. 413. l.

⁷ Az előadás címe: „Bürokratikus állam élén illegális mozgalom: A bolsevik típusú párt és a szovjet típusú társadalom politikapszichológiai paradoxonai”. Az előadás szövege megjelent: Political Psychology, 1991, 1. sz. 165–179. l. — Lásd még Garai László: „...kis pénz — kis foci”? Egy gazdaságpszichológia megalapozása. Magyar Közgazdasági Társaság, Bp., 1990. 117–150. l.

tételek között, amelyek itt voltak és — majd — lesznek. Ám ez így — önmagában — még csak valóban az előfeltételek körvonalazása, az igény bejelentése, miközben maga a tudomány még nem létezik, csak hiánya a feltűnő.

A helyzet némileg emlékeztet arra, amikor Walter Jacobsen a Német Pszichológiai Társaság 2. kongresszusán (1949-ben) felszólítást intézett a résztvevőkhöz, hogy készítsenek politikai pszichológiai tárgyú tanulmányokat. A felszólítás ekkor még eredménytelen maradt. A Német Pszichológiai Társaságon belül csak 1958-ban alakult meg a Politikai Pszichológiai Szekció.

A legtöbb pszichológus azonban még akkor is „tartózkodóan fogadta a szekció céljait és feladatait... Emlékeznünk kell arra is, hogy a múlt elhárításának akkor érvényesülő tendenciája mellett rendkívül népszerű volt az a jelszó is: „Politika — Nélkül!”⁸

Nyilvánvaló, hogy e jelszó elterjedését a II. világháború utáni Németországban igencsak indokolták az akkori politikai viszonyok, leginkább az — és ez szűkebb témánk: a politikai pszichológia tudománytörténeti és tudásszociológiai feltételeinek jelzése szempontjából sem elhanyagolható —, hogy az USA vezette szövetséges katonai erők tömeges náciitanítást hajtottak végre: fölmérték, hogy a lakosság mennyire „fertőződött” a fasiszta ideológia által. Ám ez másfelől mégis csak az eredményezte, hogy a *viselkedéstudományok* elterjedtek a német pszichológiában is.

A politikai pszichológia azonban — sőt éppen ezért — az 1960-as évekig csak egy sajátos *amorf terület* volt az NSZK-ban: a *politológia*, a *szociológia* és a *pszichológia* közötti hagyományos határok bizonytalanságából eredően nem volt diszciplináris kerete, sem módszertanilag, sem intézményesen.⁹

Úgy tűnik tehát, hogy a politikai pszichológia megszületése előtti időszak egyfajta „tartalmas semmi” vajúdasával (vagy másképpen: a diszciplináris határok megvonásával) jár együtt — magam úgy látom: mi most éppen ebben az időszakban vagyunk.

Eddigi kérdésem („miért nincs politikai pszichológia Magyarországon?”) ezek után így módosul: van-e a hazai politikai pszichológiának „tartalmas semmije”?

⁸ Jacobsen, W.: A politikai pszichológia fejlődése Németországban. A Német Pszichológiai Társaság évi közgyűlésen elhangzott előadás, 1978. május, Hamburg. Idézi: Bryder, T.: i. m., 452–453. l.

⁹ Az összehasonlítás kedvéért jó tudni, hogy a mintának tekinthető Amerikai Politikatudományi Társaságban az 1960-as évek elején a történelmi és a közgazdasági tudományok művelői voltak többségben, tehát azok, akik a behaviorista tudományfelfogás logikai-racionális álláspontján voltak, ezen viszont „kívül” volt a szociológia és a pszichológia. Leginkább a pszichológia, mert a Politikatudományi Társaságban 1961-ben a pszichológusok voltak a legkevésbé. Ám az 1960-as években az amerikai politikatudomány nyit a szociológia felé, de a pszichológia felé még nem, illetve még a pszichológia sem „nyílik” ki intézményesen a politológia felé. Ekkoriban ugyanis az Amerikai Pszichológiai Társaságnak volt ipari pszichológiai, katonalélektani, művészeti, sőt még filozófiai pszichológiai osztálya is, de politikai pszichológiai még nem. (Lásd Greenstein, F. I.: *Political Psychology: A Pluralistic Universe*. In: Knutson, J. N., szerk., *Handbook of Political Psychology*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1973: 440–441. l.)

A POLITIKAI PSZICHOLÓGIA HAZAI TRADÍCIÓJA: A „TARTALMAS SEMMI”

A kérdés — és az általa sugallt válasz — talán meglehetősen tünhet, az alábbiakban mégis azt szeretném bizonyítani: *a hazai politikai pszichológia eddigi sajátos tudománytörténeti tradíciója a „tartalmas semmi”*. Hiszen az első, valóban tudományos politikai pszichológiai szakmunka — Dékány István *Politikai lélektan* című, 1932-ben megjelent tanulmánya — a következő mondatokkal kezdődik: „A politikai lélektan nem művelt területe a társadalom lélektanának...”, „Ma valójában sem az egyéni, sem a társadalmi pszichológia nem ad egy darab téglát a politikai pszichológia építeléséhez.” Pedig — írta Dékány István — „minden politika alkalmazott lélektan.”¹⁰

Dékány István munkája egyébként nem más, mint egy színvonalas kompiláció, az akkori időszak nemzetközi szakirodalmának alapos áttekintésén nyugvó tájékozott és a téma fontosságát jelző írás. Noha nem különösebben eredeti mű, nem saját kutatásokon nyugvó beszámoló — az eddigiek alapján ezen persze nem is csodálkozhatunk —, ám többek között a politikai lélektan „vizsgálati területeit” ma is érvényes módon jelölte ki: foglalkozott a demokrácia lélektani alapjaival, a politikai közönség magatartásával, a modor, a politikai konvencionális, az „érzület-álarc” problémáival, például azt firtatva ezzel kapcsolatban, hogy miképpen válik az ellenzékiből, mihelyt kormányra jut, „hívó” ember, intézmények fenntartója. Foglalkozik a politikai vezetés különböző összetevőivel is, ismeri a politikai attitűd fogalmát, tanulságos módon ír a „forradalmi lelki terrorról”, az etatizmus polgári és bolsevik változatairól stb.

A korabeli hivatalos „társadalomtudomány” egyik, akkoriban neves alakja¹¹ tehát ismeri s bemutatja a politikai pszichológiát a hazai szakmai és szélesebb értelmiségi közvéleménynek. Ennek alapján talán még az a (némileg jogos) látszat is keletkezhet, hogy a politikai pszichológia hazai megjelenése ekkor még összhangban volt a nemzetközi tudományos fejleményekkel. Hiszen körülbelül ekkoriban publikálta *Charles*

¹⁰ Dékány István: *Politikai lélektan. A politikai érzületek szerepe a mai társadalomban. Társadalomtudományi Füzetek, 13. sz., A Stádium Bizománya, Bp., 1932: 1.*

¹¹ Dékány István nem pszichológus volt, hanem a két világháború közti időszak hivatalos „társadalomtudományának” (a szociológiának) a művelője. (Vö.: Dékány I.: *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba. Pantheon Kiadás, Bp., 1943.*) Olyan „szociológus” volt, aki, mint láttuk, érdeklődött a politikai pszichológia iránt is, vagy inkább jól tájékozottan időben fölfigyelt rá. Általában pedig ő volt az, aki az akkori hivatalos szociológiát a társadalomlélektan felé is „elmozdította”. (Lásd például: Dékány I.: *Bevezetés a társadalom lélektanába. Pécs-Bp., A Danubia Kiadása, 1923.; Uő.: A társadalomlélektan irodalma. In: Lélektani tanulmányok V. köt., A Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézetének kiadása, Bp., 1941. 82–109. l.)*

Merriam is azokat a könyveit,¹² amelyekről a mai szakirodalom is számítja a politikai pszichológia kialakulását.¹³

A látszat valóban ez, ám amíg Charles Merriam tanítványa — *Harold D. Lasswell* — a tulajdonképpeni politikai pszichológia valódi „alapító atyja” lett, nálunk ilyen „alapításról” nem beszélhetünk. Hiszen még Dékány István sem folytatta a politikai pszichológia művelését, vagy akár csak azt, amit elkezdett: a nemzetközi szakirodalmi fejlemények közvetítését. Pontosabban: míg maga Lasswell és tanítványai, általában pedig a nyugati (leginkább az angolszász) régióban a politikai pszichológia művelése egyfelől fokozatosan elfogadott akadémiai diszciplína lett (s ezt mindenekelőtt Lasswell több évtizedes, a politikai pszichológia nagyon sok területét átölelő munkássága jelezheti¹⁴); másfelől — nem függetlenül a politikai pszichológia kez-

¹² Merriam, C.E.: *New Aspects of Politics*. Chicago, Ill., Univ. of Chicago Press, 1925.; *Political Power*, N. Y., Collier, 1934. — Merriam ezekben a könyvekben olyan politikatudományról ír, ami a pszichológiára támaszkodik.

¹³ Deutsch, M.: What is political psychology? *International Social Science Journal*, 1983, 2. 221–236. l. Davies, J. C.: Where from and where to? In: Knutson, J. N., szerk., i. m., 1–27. l.

¹⁴ Az amerikai politikai pszichológiai szakirodalomban némileg egyoldalúan (t. i. amerika-centrikusan), de talán mégsem alaptalanul hovatovább Lasswell *előtti és utáni* politikai pszichológiáról írnak. (Vö.: Davies, J. C.: Where from... In: Knutson, J. N., szerk., i. m., 18 és 21. l.) Lasswell ugyanis valóban meghatározó alakja a politikai pszichológiának. A politikai pszichológia „alapítása” szempontjából legjelentősebb „Psychopathology and Politics” (New York, Viking, 1930.) című munkája, amelynek egyik fontos s később is (hol egyetértően, hol inkább kritizálva) sokat idézett politikai pszichológiai személyiségelmélete szerint a politikus az egyéni motivációk, leginkább valamilyen pszichopatológiai állapot kompenzációja által mozgott személy. A híres-nevezetes „formula” szerint: $p/d/r=P$ — ahol a p: a személyes (privát) motiváció; d (displacement): elmozdulás a nyilvánosság témái felé; r: racionalizálás a nyilvánosság terminusaiban; a zárójel: a transzformációra s leginkább a kompenzációra utalnak. P: maga a politikai személyiség. (Vö.: H. D. Lasswell: i. m., az 1960-as kiadás 75–76. l.)

Míg a „Psychopathology and Politics” kimondottan pszichoanalitikus alapon álló mű, addig az Abraham Kaplannal közösen írott politikaelméleti munkája inkább behaviorista, hiszen azt mondják: a politikai magatartás alapvető egységei a *környezet és a viselkedés*; az alapegyenlet: a válasz vagy a Reakció a Környezet és a Fogékonyság funkcióiból levezethető stb. (Vö.: *Power and Society*. New Haven: Yale Univ. Press, 1950.) — Lasswell sokat foglalkozott a politikai jelképekkel is; egyhelyütt azt írja, hogy a politikai elit a jelképeket azért használja, hogy „kicsalják a tömegek vérért, munkáját, adóját, lelkesedését”. (Lasswell, H. D.: *The Political Writings of Harold D. Lasswell*. The Free Press, New York. 1951. 311. l.) — Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Lasswell, aki Chicagóban Merriam tanítványa volt, Európában történt továbbképzése, tanulmányútjai során Londonban a London School of Economics and Political Science (Londoni Közgazdasági és Politikai Tudományok Iskolája) híres tanárának, Graham Wallasnak volt a tanítványa 1923–24-ben. (Wallasnak úttörő szerepe volt a pszichológiának a politikai gondolkodásban történő alkalmazásában. Vö.: Wallas, G.: *Human nature in politics*. London: Constable, 1947. — Eredetileg: 1908.) Míg erről a kapcsolatról általában minden politológiai és politikai pszichológiai kézikönyv tud, azt kevésbé szokták megemlíteni, hogy Lasswell pszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányai során Budapesten is járt Ferenczi Sándornál. (Vö.: Rogow, A. A.: *A Psychiatry of Politics*. In: Uő., szerk., *Politics, Personality, and Social Science in the Twentieth Century*. Essays in Honor of Harold D. Lasswell University of Chicago Press, Chicago–London, 1969. 126. l.)

detben akadozó, mindazonáltal szolidan bízható tudományos rangjától — gyakorlati alkalmazása, sőt piaci haszna is egyre nyilvánvalóbbá vált.

Nálunk azonban a hivatalos társadalomtudományokat nem az elméleti pragmatizmus és a gyakorlati piacorientáltság jellemezte, sokkal inkább a német eredetű és filozófiai szellemtudomány uralta. A szellemtudományos látásmód ugyan egy sajátos metafizikai és történeti érzékenységet — vagy úgy is mondhatnám: nehézkes lebegést — adott az akkori „bölcseleti” tudományoknak, de éppen ezért a gyakorlati, alkalmazott tudományok, például a lélektani alkalmasságvizsgálatok jószerével „szellemtelen” pszichotechnikáknak bizonyultak. Így például az akkori pszichológusok igen nagy elmeélel, rafinált (máskor inkább kimódolt) kísérleti és egyéb empirikus módszerekkel jelentéktelennek tetsző (valójában persze az immanens pszichológiai és módszertani kérdések szempontjából mégiscsak fontos), de nem igazán „társadalmi” és „sorsproblémákkal” is hajlandók voltak foglalkozni.¹⁵

Így állott elő az a helyzet, hogy a szellemtudományos pszichológia művelői ugyan ismerték a „politikai lélek” fogalmát — például Kornis Gyula egy kétkötetes, kimerítően alapos művet szentelt is a témának¹⁶ —, ám ez a „lélek” (valójában: *szellem*) a valóságos *politikai magatartás* mint lélektanilag is vizsgálható terület *fölött* lebegett: időnként érintette, de valójában nem ereszkedett le hozzá. Tanulságos ebből a szempontból az akkori *Magyar Psychologiai Szemle* recenziusének véleménye Kornis Gyula *Az államférfi* című munkájáról. Egyfelől ugyanis szinte magától értetődő tényként rögzíti: „Ha van hivatás és munkakör, melyben a lélektan törvényei döntő szerepe visznek, úgy ezek között mindenesetre első helyen áll a politika, melyben emberek vágyait, szándékait, képességeit, szükségletét kell megismernie és irányítani.” A recenzius nagyon diplomatikus kritikai észrevétele szerint azonban Kornis Gyula „politikai lélektan helyett tanulmányok sorozatával igyekezett a politikai léleknek: a politikusok lelkének és a politika által vezetett tömegek lelkének tulajdonságait megismerni.” Vagyis a „politikai lélek rendszeres leírása” helyett Kornis „politikusok lélektani szempontokra felépített életrajzait” és „politikusok típusani rendszerezését”

Lasswell általában olyan politikai pszichológia kimunkálásán fáradozott, amely az egyéni és szociálpszichológiai összefüggéseket egyaránt figyelembe veszi — ez volt a jelentősége.

¹⁵ Lásd pl.: H. Schiller Pál: A sajtóhibák keletkezésének pszichológiai oknyomozása. *Magyar Psychologiai Szemle*, 1930, 3–4, 19–38. I. és 1931, 1–2, 79–118. I.; Molnár Ilona: A babrálás viszonya a sikerhez. In: *Lélektani tanulmányok IV. köt. A Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézetének kiadása*, Bp., 1940. 37–40. I. — A korabeli hazai alkalmazott és gyakorlati lélektan természetesen ennél azért sokkal jelentősebb eredményeket is produkált, és ebben Harkai Schiller Pálnak nem kevés érdeme volt. (Vö.: Lénárd Ferenc: *Az egyetemi Lélektani Intézet 1932–1947 között végzett munkájáról*. In: Kiss György, szerk., *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, 1991. 37–55. I.)

¹⁶ Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I–II. köt. Franklin Társulat, Bp., 1933. — Később is clemzi például Pázmány Péter „politikai pszichológiáját” (Vö.: Kornis Gy.: *Pázmány Péter személyisége*. Franklin Társulat, Bp., 1935. 55. I.), vagy a *gótikus államférfi*, Apponyi „lelki alkatát” (Vö.: Kornis Gy.: *Apponyi világnézete*. Franklin Társulat, Bp., 1935. 117. I.).

végezte el.¹⁷ Aki megpróbálkozott a szellemtudományos pszichológiából kilépni a valódi politikai pszichológia felé, mint Dékány István, annak kísérlete esetleges maradt.

Ez a tudománytörténeti helyzet tudásszociológiai szempontból — vagyis a politikai tudás tudományos artikulálásának lehetőségeit tekintve — azért nem egyszerűsíthető le a jól bevált (és sokszor igaz) „fejlett Nyugat — bezzeg mi hol (lenn a ...) vagyunk” közhelyre, mert a „politikai lélek” szellemtudományos és a „politikai magatartás” empirikus vizsgálati paradigmái mögött lévő *politikai filozófiák* hasonlóak is lehetnek. Kornis Gyula például, amikor a politikai „államművészetről”, vagyis az államcentrikus politikáról azt írja, hogy az állam „a legfőbb hatalmi koncentráció s az államférfiú ennek képviselője és irányítója”,¹⁸ mintha egyetértene Harold Lasswell-lel, aki szerint a hatalom nem más, mint az elit azon készsége, hogy képes manipulálni a szimbólumokkal azért, hogy a tömegeket engedékennyé tegye.¹⁹ Ám a politikai filozófiák valóságos vagy csak látszólagos hasonlósága ellenére a politikai magatartást vizsgáló politikai pszichológia, azaz egy *viselkedéstudomány* és egy szellemtudományos *bölcséleti* látásmód közötti paradigmaticus különbséget is jól mutatják Kornis Gyula és Harold Lasswell idézett gondolatai. Kornis Gyula *normatív etatizmus*a ugyanis nem tette lehetővé azt, amit Harold Lasswell *hatalomcentrikussága* igen: a politikai filozófia „lebontását” empirikus politikai pszichológiává. Míg Lasswell számára a politika ugyan nem más, mint az elit(ek) hatalma — s ezt Kornis Gyula is minden bizonnyal így gondolta —, ám ezt nem az állami ethosz szellemrégioiba magasztosította, mint Kornis Gyula, amikor az *ideális államférfi* „lelki tulajdonságait” kereste,²⁰ hanem a *befolyás* és *befolyásolás* valóságos személyek közötti interaktív történéscire *szűkítette*.²¹

Ugyanczen paradigmaticus eltérésen belül további meglepő *azonosságokat* is találhatunk a nyugati és a hazai politikai pszichológia tudománytörténetében. A nyugati politikatudomány is erőteljesen a jogi hivatáshoz és a jogtudományi egyetemi intézményekhez kötődött — néhány helyen (például Hollandiában) a filozófusok irányították a politika tudományos tanulmányozását -, ám a két világháború közötti

¹⁷ Focher László: Kornis Gyula: Az államférfi. Magyar Psychologiai Szemle, 1933, 3–4, 177. l.

¹⁸ Kornis Gy.: Az államférfi. I. köt., 13–14. l.

¹⁹ „A konszenzus, amelyen a rend alapul, szükségképpen nem ésszerű: a világ mítoszát el kell fogadnia a lakosság legnagyobb részének. Az emberiség számára az a készség, hogy szabaduljon az uralkodó legendáktól, melyek korai éveit befolyásolják, figyelmen kívül hagyható.” (Vö.: Lasswell, H. D.: World Politics and Personal Insecurity. McGraw–Hill, New York, 1935. New York: Free Press, 1965. 181. l.)

²⁰ Így például a hivatástudat, a politikai eszmény, a politikai crosz, a politikai akarat, a felelősségtudat, sugalmazó erő, emberismeret és valóságérzék normatív kategóriáiból konstruált tipológia segítségével keresi az ideális államférfi „lelki tulajdonságait”. (Kornis Gy.: Az államférfi. II. köt. 5–17. l.)

²¹ Lasswell, H. D.: Political Writings of Harold D. Lasswell, Free Pr., New York, 1951. 295. l.

időszakban a politikatudomány határozottan kezdett önállósodni mind a jogi, mind a filozófiai diszciplínáktól. Ebben a folyamatban a pszichológia szerepének fölismerése központi szerepet játszott, amit talán George Catlintól vett két idézettel lehetne röviden illusztrálni. Catlin szerint ugyanis „A politika egészen bizonyosan nem engedheti meg magának a pszichológiától való függetlenséget...”,²² és „A modern pszichológia megtiltja Hobbes vagy Helvetius, Bentham vagy Tarde lemásolását.”²³

Nálunk hasonlóképpen — és természetesen — a politika tudományos igényű tanulmányozása a bölcséleti tudományok mellett leginkább az állam- és jogtudományi (és ezen tudományokat oktató egyetemi intézményes) keretek között kezdődött, s az *elméleti fölismerés* itt is megtörtént: a pszichológia elengedhetetlenül szükséges a politika tanulmányozásához.

A politikatudomány „segédtudománya” a lélektan — olvashatjuk egy 1931-ben megjelent, *Politika* című egyetemi tankönyvben. Igaz, hogy csak a tömeglélektanra gondolt a jeles tankönyvíró, Krisztics Sándor, de lényegében jól látta az összefüggéseket, hiszen — mint írta — „a történelmi tényismereteket mindig ki kell egészíteni lélektani tényismeretekkel, ami éppen úgy vonatkozik a vezető, nagyember, politikai gondolkodó lelki konstrukciójának ismeretére, mint a tömegek lelki mozgalmának ismeretére. (...) Ezért nélkülözhetetlen a lélektan a politika tudományos vizsgálata számára. A lélektan új irányai különösen becses adatokkal szolgálnak. Sok igaz van abban a tételben, hogy *a lélektan kezében van a kulcs a politika problémáinak megoldásához.*”²⁴ Krisztics Sándor, aki Concha Győző-tanítvány volt, a pszichológia politikatudományi fontossága mellett természetesen német állambölcséleti alapon érvelt: Herbartra hivatkozott, aki szerint — mutatott rá Krisztics Sándor — a lélektan nélkülözhetetlen alap az elméleti államtudomány számára, hiszen az állam természetét csak akkor érthetjük meg, ha előbb az egyéni lélek megnyilvánulásaival vagyunk tisztában.²⁵

Azt látjuk tehát, hogy az 1930-as évek elején, amikor a nemzetközi tudományos világban megjelent a politikai pszichológia, Magyarországon — a bölcséleti, valamint az állam- és jogtudományi berkekben egyaránt — szintén megfogalmazták a politika tudományos tanulmányozásának fontosságát, s ebben a pszichológiának is szerepet szántak. Mégis: a deklarált szándékok ellenére nálunk *önálló* politikai pszichológia nem jött létre, de még a politika tudományos célzatú („politikatudományi”) ilyen-olyan „segédtudományaként” sem jutott igazán szerephez a pszichológia.

²² Catlin, G.: *The Science and Methods of Politics*. New York: Knopf, 1927. 184. l. — Idézi: Bryder, T.: i. m., 451. l.

²³ Catlin, G.: *A Study of the Principles of Politics*. London: Allen and Unwin, 1930: 29. l. — Idézi: Bryder, T.: i. m., 451. l.

²⁴ Krisztics Sándor: *Politika*. I. köt., Franklin Társulat, Bp., 1931. 63. l. — Kiemelés az eredetiben.

²⁵ Uo., 61. l. — A hivatkozott Herbart-mű: *Über einige Beziehungen zwischen Psychologie und Staatswissenschaft*. Schriften zur Psychologie. Werke. Hg. v. Hartenstein. Bd. IX. p. 31.

Ha megtörtént a fölismerés: a pszichológia szerepe nem elhanyagolható a politika tudományos igényű tanulmányozásában — akkor hová tűnt, mivé alakult át ez a fölismerés? Ha föltételezhetjük, hogy a tudományos gondolatok sem vesznek el, csak átalakulnak, akkor a politikai pszichológiának sajátos álruhá(k)ban jelen kellett lennie a hazai pszichológiában is.

Egyfelől, mint Kornis Gyula idézett munkájában láttuk, ez az „álruha” fényesen tündökölt a szellemtudomány állami stólájában. Mindazonáltal azt utólag is el kell ismernünk: Kornis módszertani eljárása, azaz a politikusok életrajzaira alapozott és lélektani szempontokra fölépített elemzései összhangban voltak — a módszertani elvek elvont azonossága szintjén — Lasswell azon felfogásával, hogy az élettörténeti módszer a politikatudomány nélkülözhetetlen alkotórésze. Lasswell szó szerint írta: „A politikatudomány az életrajzi módszer nélkül csak kitömött állatbőr lenne.”²⁶ Kornis Gyula előtt hódoló recenziójában Dékány István szintén nem véletlenül említette meg, hogy az életrajzi módszer, amivel Kornis dolgozik, „valósággal aranybányának bizonyul”.²⁷

Végül is mindketten — Kornis és Lasswell is — az „eleven politikai lelket” igyekeztek megközelíteni, fölidézni. Kornis ezt egyértelműen szellemtudományos, Lasswell jórészt pszichoanalitikus alapon vélte végrehajtani. A Kornis-féle szellemtudományos pszichológia azonban, összhangban „hivatalos”, intézményes beágyazottságával, nem volt alkalmas arra, hogy a politikai pszichológia mint alkalmazott tudomány leváljon róla. Levált róla, azaz inkább idomult hozzá sajátosan „álruhás” politikai pszichológiaként a *világnézet-lélektan* és a *magyarság-lélektan*.

A világnézet-lélektan esetében valójában még inkább az idomulás, nem a leválás dominált. Ha például megnézzük Noszlopi László *A világnézetek lélektana* című művét, akkor azt látjuk, hogy egyértelműen kötődik a szellemtudományos módszerhez: „a szellem és a karakter rejtett egészéből indulunk ki — írja — és ennek nyomán értjük meg a lélektani jelentésösszefüggéseket.”²⁸ A lélektani *jelentésösszefüggések* föltárása viszont nem más, mint a *politikai kultúra* történetileg kondicionált mintáinak „átvilágítása” az egyetemes és a nemzeti kultúrák világában. Ezzel szemben a magyarság-lélektani törekvésekben inkább már jellemző volt a leválási szándék a szellemtudományi pszichológiáról. A magyarság-lélektan — s itt mindenekelőtt Boda István munkásságára utalok — empirikus, sőt kísérleti módszerek segítségével igyekezett a magyarság, mint *nemzeti és állami közösség* „kényes” kér-

²⁶ Lasswell, H. D.: *Psychopathology and Politics*. 1960. 1.

²⁷ Dékány I.: Kornis Gyula: *Az államférfi*. Társadalomtudomány, 1933, 1–2. 106. l.

²⁸ Noszlopi László: *A világnézetek lélektana*. Szent István-Társulat, Bp., 1937. 367. l.

déseihez közelíteni.²⁹ Boda István úgy gondolta, hogy a magyar „sorsproblémák” egyre inkább igénylik a tudomány-előttres ismeretek helyett a „megbízhatóbb és *egzaktabb*, bármikor ellenőrizhető és igazolható, továbbá módszeres, rendszeres és minél *teljesebb és elmélyültebb tudományos*” megközelítést. A magyarság megismerése számára *csak* lélektani probléma volt, nem irodalmi, művészeti, de nem is szociológiai vagy akár történeti és etnográfiai kérdés. Ezeken a területeken ugyan „megnyilatkozik” a nép „lelkisége”, de éppen ez utóbbit kellene megvizsgálni *egzaktan* — hangsúlyozta Boda István.³⁰

Boda István ezt a programot igyekezett is végrehajtani. Bevetett mindent: kérdőíveket szerkesztett, rafinált matematikai–statisztikai apparátust mozgatott, egyáltalán a pszichotechnika korabeli csínját–bínját ismerte, hazai elterjesztésének egyébként is első szorgalmazói közé tartozott.³¹ Mindezt a pszichotechnikai apparátust és szándékot Boda István azonban a „szentistváni különös magyar egység”, az akkori etatista nemzetnevelői cél, az államrezon (pontosabban: ennek egyfajta konzervatív polgári liberális) akarata alá rendelte, ráadásul azzal az elméleti igénnyel — sajátosan pozitivistá alternatívát kínálva a szellemtudományos pszichológiának —, hogy a magyarság–lélektant a „nemzet biopszichés tárgyalapjaihoz” lehorgonyozza.³²

A magyarság–lélektan tehát azért volt „álrúhás” politikai pszichológia, mert a *nemzetnevelői etatista teleológia* rátelepedett a pszichológiára, miközben módszertani pozitívizmusával *félig-meddig* kiszabadult a szellemtudományos pszichológia kötelekéből. Politikai pszichológiává továbbá azért sem tudott válni, mert — jórészt karakterológiai, azaz személyiséglélektani alapon, ám a szellemtudományos pszichológiai eredet hatásának foglyaként, és persze nem függetlenül a történeti–politikai helyzettől — belebonyolódott a „nemzetkarakterológiába” mintegy a hiányzó szociálpszichológiát is ezzel akarva pótolni.

Kellett volna egy „*magyar*” *társaslélektan*? Volt ilyen — Karácsony Sándor kidolgozta. Ráadásul ez a „magyar” társaslélektan elkerülte mind a szellemtudomány, mind a különböző (a jobb- vagy baloldali) etatizmusok csábításait — empirikus politikai pszichológiát azonban Karácsony Sándor sem alkotott, noha társaslélektani

²⁹ Boda István: A „magyarság” mint lélektani kérdés. Magyar Psychologiai Szemle, 1940, 1–4. 39–67. l.

³⁰ Boda István: A magyar személyiség megismerésének módszerei. Protestáns Szemle, 1941. 291–304. l. — Kiemelés az eredetiben.

³¹ Benedek László, Boda István, Mitrovics Gyula: A Magyar Psychologiai Társaság Előadása a lélektani ismeretek terjesztésére és nagyobb fokú nemzeti–kulturális értékesítése tárgyában. Bp., 1932.

³² Lásd például: Boda István: Sajátosan magyar személyiségjegyek nevelői befolyásolása. Nevelésügyi Szemle, 1940. 102–109. l. és 153–169. l.; A magyar személyiségre szabott nevelés és Széchenyi nevelői zsenije. Magyar Paedagogia, 1943, 1–2. 1–23. l. és 3–4. 171–184. l.; A magyar lélek alapformái és természetes fejlődéslehetőségei. In: Kiss Árpád, Kovács Máté, szerk., Magyarságtudomány és nemzetnevelés. Debreceni Könyvek kiadása, 1944, 21–44. l.

rendszerében a „politika” fogalmának volt helye.³³ Ez a „politika” azonban nem egy pozitivista értelemben vett tudományos alapon nyugodott, hanem a „mester” — Karácsony Sándor — által létrehozott *pedagógiai közösségekben* (cserkészlet, könyvkiadás, szabadművelődés stb.) sajátos reform-mentalitásként élt.³⁴

A pszichoanalízis hazai művelői sem hoztak létre politikai pszichológiát, noha az az „előnyük”, megvolt, hogy jórészt függetlenek voltak a korszak „hivatalos” tudományos-intézményes kötöttségeitől. Baloldali polgári liberális politikai attitűdjük jelen volt munkásságukban, így például Ferenczi Sándor *individuál-szocialisztikus* társadalom- vagy politikai filozófiája meghatározta világmépét,³⁵ de ez nem politikai pszichológiában, hanem a „társadalmi bajok orvoslása” igényében vagy éppen a „gyermeknevelés reformja” elképzelésében konkretizálódott. A hazai pszichoanalitikusok politikai pszichológiát annak ellenére nem műveltek, hogy Ferenczi Sándornak volt kapcsolata Lasswell-lel,³⁶ de ami ennél lényegesebb a pszichoanalízis magyarországi művelői nagyobb fokú társadalmi-politikai érdeklődést mutattak, mint

³³ Karácsony Sándor szerint a politika a társaslélek szomatikus szférájához tartozik; politika: a „vitas jogviszony rendezése. Jogviszony: egyik embernek a másik embertől függő jó életérzése. Életérzés: a kint kerülni és a kéjt keresni. Kín: önfenntartásban éhes, fajfenntartásban impotens vagyok. Éhes: éhes, szomjas, álmos vagyok, fádom; impotens: fáradt, beteg, öreg (kiélt) vagyok. Fádom, ennek kétféle indoklása lehet, egy a természettől függő (hidegre fordult az idő) és egy másik, jogi (nincs tüzelőm, az emberiség jelenlegi állapotában nem jut számomra tüzelő). Jog szerint egyik ember törekvése jó életérzésre nem korlátozhatja a másik embert abban, hogy jó életérzése legyen. Politika: rendezni a jogviszonyt, ha az kérdéssé vált; helyesebben: mivel az minduntalan kérdéssé válik. Rendezni nemigen lehet egyébképpen, mint megszorítani az egyik ember és kibővíteni a másik ember jogát. Egyik ember: aki okozta, másik ember: aki elszenvetde a rövidséget, ami miatt a rossz életérzés keletkezett. Ez a szóban forgó rossz életérzés nemcsak a rövidséget szenvedett másik emberben keletkezik, az egyik embernek is félnie kell a rövidség pillanatában és azután mindig a megtorlástól, amely a másik ember részéről fenyeget.

A jó életérzést egy valami válthatja ki az emberből, ha helye a nap alatt megvan, s azt nem korlátozza a másik ember részéről annak a másik embernek a helye a nap alatt, ha független egyik ember a másik embertől. A jog egyetlen elképzelhető formája tehát az autonómia.” (Karácsony Sándor: A magyar béke. Exodus, Bp., 1947. 5.)

³⁴ Karácsony Sándor társaslélektanával kapcsolatban lásd Lányi Gusztávtól: Karácsony Sándor társaslélektani rendszere. Magyar Filozófiai Szemle, 1982, 6. 837–876. l.; Karácsony Sándor és a szabadművelődés. Valóság, 1984, 4. 54–69. l.; Hagyomány és megújulás. Valóság, 1988, 8. 83–100. l.; Autonómia és természetes észjárás. Világosság, 1989, 1. 43–50. l.; Szociálpszichológia vagy „magyar társaslélektan”? In: Kiss György szerk., I. m. 1991. 106–134. l.

³⁵ „Kell hogy legyen az anarchizmus és a kommunizmus között, melyek közül az első a korlátlan individuális kiélést, a másik a társadalmi aszkézist hirdeti, egy józan *individuálszocialisztikus* irány, mely a társadalom érdeke mellett az *egyén* boldogságát is részesíti gondjaiban, a kitörésekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemítését alkalmazza és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól és reakcióktól mentesebb, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja.” (Ferenczi Sándor: A pszichoanalízisről s annak jogi és társadalmi jelentőségéről. In: Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Magvető Kiadó, Bp., 1982, 173. l.)

Freud és osztrák–német követői. Ferenczi Sándor nézetei például éppen abban térnek el Freud nézeteitől, hogy hangsúlyosabbak bennük a szociálpszichológiai vonatkozások — politikai pszichológiával azonban nem foglalkozott. Tudományrendszertani megfontolásai során — egy radikális pszichologizmus jegyében — ugyan megállapította, hogy „úgy a társadalmi, mint a jogtudomány alkalmazott lélektan”,³⁶ sőt azt is írta, hogy a pszichoanalízis, „a politikai megnyilvánulásokat az ember lelki természetrajzának megnyilvánulásaként” értelmezi³⁷ — ennél tovább azonban nem ment, a részletes és szisztematikus kidolgozással adós maradt.

Ferenczi egyéként 1919 után már nem nagyon foglalkozott társadalmi kérdésekkel, a társadalmi problémák tanulmányozásáról biopszichológiára, természetfilozófiára tért át. Hatása persze nem lebecsülendő. A mi szempontunkból most csak arra utalok, hogy az analitikus szociálpszichológiában — s ezen az áttételen keresztül a politikai pszichológiában is — elsősorban külföldön, Erich Fromm munkásságában mutatható ki Ferenczi gondolatainak termékeny fölhasználása,³⁸ itthon pedig Hermann Imre pszichoanalitikus szociálpszichológiai főművében, *Az antiszemitizmus lélektana* című munkájában.³⁹

Politikai pszichológiával a pszichoanalízis más irányzataihoz tartozók szintén nem foglalkoztak, pedig például az Adler-követő individuálpszichológusok egyike-másika (Kulcsár István vagy Székely Béla) kimondottan „politikai aktivista” — pontosabban: freudomarxista — is volt, noha éppen ez az „aktivizmus” inkább az ideológia és a vulgarizálás irányába vitte el őket. Mindazonáltal pszichologizmusuk a valódi ortodox marxisták (például Molnár Erik) igencsak kemény — ha tetszik: antipszichologisztikus — ideológiai ellensapását váltotta ki.⁴⁰ Politikai pszichológia mint alkalmazott szaktudomány művelése helyett a pszichológus ideológusnak, az ideológus pszichológusnak képzelte magát. Az „eszmék” fennen lobogtak — és itt gondoljunk József Attilára, a freudomarxizmus talán legjelentősebb hazai alakjára —, az (elv)társak alatt a lövészárkokban kézitusakodtak.

Az ideológiai lövészárkok-csatározásoktól távol maradó szolid individuálpszichológusok egyébként pedagógiával, a nevelési tanácsadók szervezésével stb. foglalkoz-

³⁶ Ferenczi S.: i. m., 158. — Freud és Ferenczi összehasonlítását a szociálpszichológia vonatkozásában lásd Erős Ferenc: A budapesti iskola hozzájárulása az analitikus szociálpszichológiához. Thalassa, 1990. 1. 15. l. és Nyiri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről. Gondolat, Bp., 1980. 144. l. Lásd még Harmat Pál: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. Európai Protestáns Magyar Szabadgyetem kiadása, Bern, é. n. (1986). 49–54. l.

³⁷ Ferenczi Sándor: Pszichoanalízis és társadalompolitika. Nyugat, 1922. 554. l.

³⁸ Erős F.: i. m., 17. l.

³⁹ Hermann Imre: Az antiszemitizmus lélektana, Bibliotheca, Bp., 1945. — Cserépfalvi Kiadása: 1990.

⁴⁰ Harmat Pál: i. m., 134–136. l. — Lásd még Erős F.: A pszichoanalízis fogadtatása a két világháború közötti baloldali szellemi mozgalmakban. In: Kiss György, szerk., i. m. 1991. 56–75. l.

tak,⁴¹ és miként Karácsony Sándor és tanítványai, ők is pedagógiai elveikkel és gyakorlatukkal igyekeztek hatni a társadalomra: az egyéni bánásmód, a nevelői „passzivitás”, a gyermeki szabadság, önállóság tisztelete, a csoport (a „közösség”) önmozgásában érvényesülő önnevelés fontosságát hangsúlyozták.⁴² 1946-ban újból „beleértották” magukat a politikába: Máday István a békére nevelés individuálpeszichológiai programjával azonban megint csak kiváltotta a kemény marxista kritikát — és (természetesen) győzött az ideológia.⁴³

„REJTETT” POLITIKAI PSZICHOLÓGIÁK — SZAKRÁLIS POLITIKA

Az ideológia győzelmének eredménye az volt, hogy amíg nálunk a pszichológia politikailag gyanússá vált (s a pszichológusok önvédelmi reflexeiben ennek emléke hat napjainkig), addig ez a „burzsoá áltudomány”, például az *analitikus szociálpeszichológia* (elsősorban az Egyesült Államokban, Erikson és mások munkásságában) a *pszichohistóriai* paradigmában egy markáns, napjainkig termékeny politikai pszichológiává is képes volt továbbfejlődni⁴⁴ — nálunk ez elmaradt. Pedig 1945 után, az akkori rendszerváltozás, a hazai pszichológia (köztük természetesen a különböző mélylélektani és szociálpeszichológiai irányzatok) és politológia termékeny egymásra találását is lehetővé tette. Ebből a szempontból — és persze a „fordulat éve” utáni fejlemények szempontjából is — Bibó István életműve a paradigmatis példaként szolgál.

Bibó István ugyanis olyan politikai gondolkodó volt, aki a politikai jelenségek értelmezésekor bátran mert „pszichologizálni”, noha korántsem szűkítette le a történeti-politikai jelenségek komplexitását *egyetlen* (adott esetben pszichológiai) szempontra, viszont az is kétségtelen: a pszichológiát nem hagyta ki interpretációs eszközei közül.

⁴¹ Kiss György: Adalékok a magyar individuálpeszichológiai mozgalom történetéhez. Magyar Pszichológiai Szemle, 1990, 1–2. 3–15. l. Lásd még: Arató Ottó, Kiss György: Az individuálpeszichológia és hatása Magyarországon. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. 60–102. l.

⁴² Máday István: Individuálpeszichológia. Pantheon Kiadása, 1941. 150–159. l. — Karácsony Sándor és az individuálpeszichológusok kapcsolata nem esetleges volt, hanem jórészt az elvek azonosságából is eredt, noha Karácsony nem volt individuálpeszichológus, csak gyakori előadója a Magyar Individuálpeszichológiai Egyesület szemináriumainak. Lásd. pl. A Jövő Útjain, 1930., 2. sz. 243. l.; 1936, 2. sz. 76. l.; 1937, 1. sz. 35. l.

⁴³ Harmat Pál: i. m., 136–137. l.

⁴⁴ Cocks, G.: Contributions of Psychohistory to Understanding Politics. In: Hermann, M. (szerk.): Political Psychology. Jossey-Bass, San Francisco, London, 1986. 139–166. l. — Lásd még Lányi G.: Erikson és a pszichohistoria. BUKSZ, 1991. 4. 420–425. l.

Így például Bibó óvott a „közösségi alkat”, a nemzeti karakter stb. misztifikálásától mert, szerinte a „közösségi beidegződések” nem az egyéni lélektani törvények szerint írhatók le. Egyfelől ugyanis az egyéni reagálások a politikai, ideológiai konstrukciók áttételein keresztül összegeződnek, másfelől a különböző történeti megrázkódtatások, százados traumák, tapasztalatok történeti és szociológiai szituáltsága, kondicionálódása sem hagyható figyelmen kívül. De az értelmezésnél a lélektani tényezőket szükséges felhasználni — hangsúlyozza Bibó István. Ha ezt nem tesszük meg, akkor az ellenkező irányban kerülünk tévútra: ekkor azt hisszük, hogy a közösség egészen más, mint az egyén. „Ez éppen úgy közösségi misztika, mintha azt mondanók, hogy a közösség egy nagy egyéniség. A közösség nem egyén, de egyénekből tevődik össze, tehát sem egészen azonos, sem egészen más nem lehet, mint az egyének.”⁴⁵ Bibó István tehát úgy volt a *politika metodológusa*, hogy módszerei közül nem hiányzott a pszichológia sem, sőt a politikai jelenségek *történelmi szociálpszichológiai* dimenzióját is figyelembe vette.⁴⁶

Ezt a sajátos „pszichologizálást” természetesen Bibó István kortársai is észrevették, csakhát ez nem egyszerűen szaktudományos, hanem ideológiai *meg- vagy elítélés* tárgya volt. Például Lukács György is azt írta: „Bibó írói erénye, hogy jól ismer bizonyos elterjedt tömeghangulatokat, hogy számol és szembenéz velük.” Am valójában Bibó erénye — Lukács szerint — nem más, mint a (tömeg)pszichológiai módszer „elvonat abszolutizálása”, s ez „döntő oka politikai következtetései helytelenségének”, annak, hogy túlértékeli az emberek „félelmét” a proletárdiktatúrától.⁴⁷

Számunkra most nem az az érdekes, hogy kinek volt *akkor* — majd *később* (tehát: ma) — igaza, mert az mindenképpen nyilvánvaló: Bibó István politológiai elemzései csak *implicit* politikai pszichológiai (és történelmi szociálpszichológiai) elemzések — a pszichológiát (elsősorban a tömeg- vagy a szociálpszichológiát) ugyan alkalmazta, de a politikai pszichológia mint szaktudomány nem vált Bibónál sem *önálló diszciplínává*.

⁴⁵ Bibó István: Eltorzult magyar alkat... (1948) In: Bibó István: Válogatott tanulmányok II. köt. Magvető, Bp., 1986. 613. l.

⁴⁶ A Bibó István politológiai elemzéseiben rejlő történelmi szociálpszichológia szisztematikus kifejtése még hiányzik a hazai szakirodalomból, jószerivel persze ez az összefüggés így (azaz a történelmi szociálpszichológia mint immanens módszertani szál a bibói politológiai metodológiában) föl sem merült. Másfelől ugyanakkor jól ismertek, szokták is idézni Bibó megállapításait például a közép- és kelet-európai politikai kultúra deformálódásairól vagy a német politikai hisztéria genezisééről stb. Vö.: Bibó István: Válogatott tanulmányok I. köt., 1986. 327. és 365. l.

⁴⁷ Lásd: A magyar demokrácia válsága cikk vitája (1946). In: Bibó István: i. m., II. köt., 87. és 89. l. — E nevezetes vita előtt Márkus Istvánnak Bibóhoz írott leveléből még pontosabban rekonstruálhatjuk azt, hogy Lukács módszertani kritikája — az, hogy „bizonyos szociálpszichológiai tényeket”, mint például a félelmeket, úgy diagnosztizálja Bibó, hogy nem analizálja szociológiai eredetüket, társadalmi természetüket — valójában egy „vesékebe néző marxista” ideológiai kritikája volt a Bibónak tulajdonított jobboldali s ezért „hátravívó kritika” visszaütésével. (Lásd Márkus István levelét Bibó Istvánhoz, 1946. febr. 3. MTA Kézirattár. MS 5116/39.)

A nyilvánvalóan összetett okok közül itt most csak arra utalok, hogy — nem függetlenül a szakrális politikai–ideológiai csatáktól — Bibó politológiai és publicisztikai tevékenységében is inkább a politikai akarat, cselekvés és érzelmek domináltak: Bibó *politikai énje* keresett szaktudományos támaszt (többek között a pszichológiában is), s nem a bibói *tudományos ész* lelt egy pszichológiai terepre, netán laboratóriumra a politikában, miként ez valójában a szaktudományos politikai pszichológiában történik. Némi keserű iróniával tehát azt is mondhatjuk, hogy Bibóban a politika pszichológusa elveszett, ám a magyar politika panteonja egy *római jellemmel* gazdagodott.⁴⁸ Történelmietlen (sőt már-már cinikus) a kérdés: kevesebb „római jellem” a politikában kedvezett volna a politikai pszichológia létrejöttének hazai terepen is?

A kérdés valóban megválaszolatlan, viszont a politikai pszichológia genezisének hazai tudásszociológiai helyzetére mégiscsak rávilágíthat: arra, hogy *a politikai tudásban rejlő implicit pszichológia még nem azonos* (a „pszichologizálás” látható és nyilvánvaló jegyei ellenére sem) *a szaktudományos politikai pszichológiával* — mint ahogy *a pszichológiai tudásban implicit módon meghúzódó politikai–ideológiai kérdések, problémák szintén nem azonosak magával a politikai pszichológiával*.

Ezt az utóbbi összefüggést, megítélésem szerint, nagyon jól bizonyítja Mérei Ferenc munkássága. Mérei Ferenc nagyhatású szociálpszichológiai kísérletei, mindenekelőtt az 1945 és 1948 között végzett híres csoportdinamikai vizsgálatai⁴⁹ ugyanis a kor ideológiai–politikai kérdéseire kerestek — és adtak is — választ, de ez nem politikai pszichológiaként, hanem szociálpszichológiaként jelent meg. Miként Hermann Imre pszichoanalitikus fogantatású írása (*Az antiszemitizmus lélektana*) vagy Bibó István egyes politológiai munkái, Mérei szociálpszichológiai kísérletei is az akkori „közelmúlt lelki fertőzéseit” igyekeztek megérteni. Gyermekkel végzett csoportdinamikai kísérleteivel tehát valójában a fasiszmus tömeglélektani összefüggéseit igyekezett modellálni, miközben — látszólag paradox módon, ám másfelől nagyon is érthetően — szociálpszichológiai fasiszmus-értelmezése a kollektívizmus *igazolását* alakult át, a kor (és nem utolsósorban Mérei személyes) ideologisztikus szükségletének megfelelően.⁵⁰

Vagyis arról volt szó, hogy az ideologikusan fogant kérdésfeltevés ugyan „operacionalizálódott” Mérei csoportdinamikai kísérleteiben, de *nem dezideologizálódott az eredeti politikai–ideológiai probléma*: a politika maradt a szakrális szférában. Pontosabban: ez a szakrális politika magát a szaktudományos szociálpszichológiát is roncso-

⁴⁸ Bibó Istvánt *római jellemként* Réz Pál jellemzi a Bibó-Emlékkönyv előszavában. Vö.: Bibó-Emlékkönyv I. köt. Századvég Kiadó, Bp., Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991. 1.

⁴⁹ Mérei Ferenc: *Az együttes élmény*. Officina, Bp., 1947., 2. kiadás: 1948.

⁵⁰ Erős Ferenc: A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: Mérei Ferenc Emlékkönyv, Bp., 1989, 28. l.

ta;⁵¹ arról szó sem lehetett, hogy a politika önmagát hagyta volna szaktudományos vizsgálat alá vetni. Hiába volt tehát a Mérei-féle szociálpszichológia mintegy „készen” — s ez a szociálpszichológia és megalkotója nem véletlenül állítható párhuzamba a Kurt Lewin-féle csoportdinamikával s annak demokratikus ideológiai előfeltételeivel —,⁵² politikai pszichológia nem lett belőle, mert maga a *politika szociológiai alapjain nem létezett*.

A politika nem a *civil társadalom* horizontális szerveződéseiben működött, hanem egy totalitáriánus hierarchia szakrális univerzumában, ahol viszont a tudományok közül csak a „teológiának” volt létjogosultsága. Ennek azonban az lett a következménye, hogy a szakrális politika dezideologizálása is csak ideologisztikus lehetett, azaz miként Bibónál is láttuk: a *politikai én és a tudományos ész* nem lehetett egyensúlyban, úgy ez Mérei Ferencnél is tetten érhető. Nyughatatlan *politikai én*je mozgalmakon és (1956 után) börtönön keresztül űzte-hajtotta,⁵³ és noha politikai-ideológiai indulatait ő is, miként Bibó is, „lehűtötte” a *tudományos ész* elemző racionalitásával⁵⁴ — politikai pszichológia ebből, természetesen még nem születhetett.

A Mérei-féle *pogány* „intenzív élet” és a Bibó-féle *hívő* etikai jellem⁵⁵ tehát egyaránt azt mutatják: a politikai tudás implicit pszichológiája és a pszichológiai tudás implicit politikája együtt sem alkot(hat)ott szaktudományos politikai pszichológiát. Mindazonáltal olyan tudománytörténeti tradíciót jelentenek, amelyben *explicitté* tehető a hazai politikai pszichológia „hiányának” tudásszociológiai sajátossága.

⁵¹ Ismeretes, hogy Mérei Ferenc is arra kényszerült, hogy „önkritikát” gyakoroljon, a „pszichologista pedagógiát” elítélje stb. Vö.: Mérei Ferenc: A burzsoá objektívizmus a gyermeklélektanban. Magyar Pedagógia, 1948. 68–78. l.

⁵² Pléh Csaba: Pszichológiatörténet. Gondolat, Bp., 1992. 170–171. l.

⁵³ „Indításom valamilyen mozgalmi indítás volt...” — vallotta maga Mérei. Lásd Bajomi Lázár Endre interjút: Mérei-Mák. Kritika, 1986. 11. sz. 22. l. — Fontos volt számára az „intenzív élet” stb. Vö.: Életminőség. Mérei Ferenc és Somogyi Tóth Sándor dialógusa. Kortárs, 1979. 10. sz. 1594. l.

⁵⁴ Erre még a börtönben is képes volt: „a gondolkodás elsődlegesen megőrző és karbantartó volt (mint mondjuk, a műemlékvédelem): meg kellett menteni az ismeretanyagot a gyors kopástól és szuvasodástól, az érvényesség magasra tűzött mércéjét a körülmény-indoklású igénytelenségtől.” (Mérei Ferenc: Lélektani Napló III. köt. Művelődéskutató Intézet, Bp., 1985. 3. l.) Ezért elemezte álmait, írta pszichológiai értekezéseit — nem éppen ideális laboratóriumi körülmények között.

⁵⁵ A „pogány-hívő” összehasonlítás magától Méreitől származik. Vö.: Mérei Ferenc: Három találkozás. In: Bibó-Emlékkönyv. II. köt., 1991. 65. l.

POLITIKAI PSZICHOLÓGIA VAGY „RENDSZERVÁLT(OZ)ÁS-LÉLEKTAN”?

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a politikai pszichológia „semjében” *van valami*; „termékeny semmi”: olyan *diszkontinuum* tudománytörténeti hagyomány, aminek feloldására — vagyis a politikai pszichológia művelésére — nagyon is szükség van, miközben egyelőre inkább a diszkontinuitás látszik. A rendszerváltozással a politikai pszichológia iránti természetes és felfokozott szükséglet ugyanis egy újabb sajátos „álruhás” vagy „rejtett” politikai pszichológiaként — azaz „rendszervált(oz)ás-lélektanként” — jelenik meg.⁵⁶ A „rendszerváltozás-lélektan” az 1989–90 óta tartó történeti-politikai helyzet szükségszerű — és természetes — lebegése a lélektan eszközeivel, módszereivel, fogalmaival, időnként persze inkább a konjunkturális „kíváncsiság” is tetten érhető ezekben a próbálkozásokban.⁵⁷ A „kíváncsiság” *üzemszerű* elmélyítése lenne a politikai pszichológia művelése, azaz a — főtebb vázolt — diszkontinuitás megszüntetése.

Föltehetően most már talán bízhatunk abban is, hogy a hazai politológia művelésében (kutatásban és oktatásban egyaránt) a pszichológiának méltó helye lesz. Megszabadulhat a korábbi eufeminizmusoktól: nem kell politikai pszichológia he-

⁵⁶ Ide tartoznak például a már „jól bejáratott” közvéleménykutató módszerekkel dolgozó (vagy másképpen: a *big science* világában mozgó) igen hasznos és informatív felmérések, amelyek a rendszerváltozás során kiéleződött politikai magatartások és identitások, valamint attitűd- és nézetrendszerek leírására tettek különböző kísérleteket. Lásd például: Angelusz Róbert, Tardos Róbert: Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Szociológiai Intézet, Magyar Közvéleménykutató Intézet, Bp., 1991.; Bruszt László, Simon János: A lecsendesített többség. Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1990.; Csepeli György, Örkény Antal: Az alkony. ELTE Szociológiai Intézet, é. n. (1990) - És természetesen bőségesen sorjáztak-sorjáznak a „lágyabb” módszerekkel dolgozó, netán klinikai, pszichoanalitikus vagy fenomenológiai, filozófiai-politológiai, történeti-szociálpszichológiai és intuitívabb (ha tetszik: a *great science* világában mozgó) próbálkozások is. Lásd például Buda Béla: A nagy társadalmi változások lélektani feldolgozása. A Világ, 1991. júl. 31., 15–17. l.; Garai László: Quo vadis, tovaris? Beszélő, 1992. jan. 18., 36–37. l.; Erős Ferenc: Rendszerváltás - identitásváltás. Magyar Tudomány, 1991, 9. sz. 1104–1110. l. [Lásd: jelen kötet 12. - a szerk.]; Kiss Endre: A sztálinizmus társadalomlélektanáról. In: Balogh Tibor, szerk., Személyiségkoncepciók. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 93–103. l. [Lásd: jelen kötet 9. — a szerk.]; Uő.: A politikai tudattalan a poszt-szocialista rendszerváltásban. Magyar Hírlap. Ahogy tetszik. 1991. jún. 22. 5. l.; Lányi Gusztáv: Magyar neurózis. A politikai rendszerváltás lélektanáról. A Világ, 1991. május. 5., 22–24. l.; Pataki Ferenc: Társadalomlélektani tényezők a magyar rendszerváltásban. Valóság, 1990. 6. sz. 1–16. l.; Uő.: A rendszerváltás parlamentje. Társadalmi Szemle, 1991, 1. sz. 11–26. l.; Pethő Bertalan: Deviancia és rendszerváltozás. Hitel, 1992, 1. sz. 4–7. l.; A pszichoanalitikus „rendszerváltozás-lélektan” igen kiváló gyűjteménye található a Thalassa 1992/1. számában.

⁵⁷ Ilyen „kíváncsiság” és deklarált lendület jellemzi Moscovici tanulmányát. (Moscovici, S.: A szociálpszichológia új feladatai az új Európában. Valóság, 1991, 10. sz. 63–74. l.)

lyett „közéleti pszichológiát” vagy „propaganda módszertant” mondani és művelni. A korábbi pártállami ideológiai kényszerzubbony szorításának ilyen-olyan lazítgatása helyett (mely a szakmai önállóság és legalitás megteremtésének szükségszerű szó- és fogalombúvészkedő és persze nem kevés erudíciót igénylő velejárója volt) tehát néven lehet nevezni magát a tudományt: a *politikai pszichológiát*.⁵⁸ A nemzetközi tudományos fejlemények is a politikai pszichológia intézményes megerősödését mutatják.⁵⁹ A politikai pszichológia hazai megjelenésének, fölhasználásának és (lehet-

⁵⁸ A tudomány néven nevezése nem magától értetődő, erre a szociálpszichológia hazai „adaptációja” is jó példával szolgál. Kezdetben ugyanis a „közösségi lélektan” elnevezést tartották helyesnek a Nyugaton meghonosodott „szociálpszichológia” helyett — szolt 1960-ban az akkori Magyar Pszichológiai Szemle szerkesztőségi megjegyzése egy olyan tanulmányhoz biggyesztve, mely maga is „dialektikus materialista” alapon „reakciónak” minősítette a „szociálpszichológiát”. (Vö.: Hiebsch, H.: Közösségi lélektan és a közösségi lélektani kutatás. Magyar Pszichológiai Szemle, 1960. 4. sz. 385–394. l.)

Az ekkoriban dívó kemény ideológiai hangütések paradox módon magát a pszichológiát akarták legalizálni az ötvenes évek durva korlátozásai után. Az újralegalizálást tehát vagy pusztá lojalitás felmutatásával igyekeztek elérni (lásd például Gegesi Kiss Pál: Bevezető. Magyar Pszichológiai Szemle, 1960. 1. sz. 1–8. l.; Salamon Jenő: A pszichológiai kutatások mai problémái az OSZSZSZK Pszichológiai Társaságának I. Kongresszusán. Magyar Pszichológiai Szemle, 1960. 1. sz. 63–72. l.; Mátrai László: A filozófiai-pszichológiai albizottsága feladatai. Magyar Pszichológiai Szemle, 1960. 3. sz. 269–271. l.) vagy ezt még elméleti, mondhatni spekulatív igényességgel is társították. (Lásd például Márkus György: A materialista pszichológia világnézeti-módszertani problémái. Magyar Pszichológiai Szemle, 1960. 2. sz. 195–201. l.; Garai László: A tudat és a tudattalan dialektikus materialista fogalmához. Magyar Pszichológiai Szemle, 1961. 2. sz. 208–217. l.) Később ugyan lazult ez az abroncs, például a szociálpszichológiát már szociálpszichológiának lehetett nevezni, ami azonban persze „marxista” szociálpszichológia volt, de a lényeg a *szaktudományos* intézményesülésen volt. (Vö.: Pataki Ferenc: A marxista szociálpszichológia tájékozódási irányai. Társadalmi Szemle, 1967. 3. sz. Lásd Pataki Ferenc: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Kosuth, 1977. 7–39. l.) Sajátos fenyegetésként, másoknál interiorizált értékként, természetesen hatott az a tény, hogy: „Nem felelhetjük el, hogy mi szocialista társadalmi viszonyok között dolgozunk...” (Beszélgetés Moussong-Kovács Erzsébettel, a [Magyar Pszichológiai] Társaság elnökével. Magyar Pszichológiai Szemle, 1979. 1. sz. 82. l.) Mindazonáltal az 1970-es évektől a hazai szociálpszichológia már az „extenzív fejlődés” gondjainak, például a „belső ellenzék” megjelenésének is örvendhetett, persze továbbra is „a marxista tudományosság keretein belül mozogva”. (Vö.: Csepeli György: A társadalom-lélektan lelkiismeret-furdalása és lelkiismerete. Világosság, 1979. 2. sz. 94–99. l. Lásd Csepeli Gy.: Csoporttudat — Nemzettudat. Magvető Kiadó, Bp., 1987. 9–25. l. — Hogy ez a „marxista tudományosság” mennyire volt pusztá önvédelmi konformizmus, taktikai, esetleg cinikus mimikri, ám ugyanakkor „nem dogmatikus módon” a paradigmátikus kérdésekre adott igényes és szakmailag is megalapozott válaszok „kerete”, erről igen tanulságosan beszél saját példáján Csepeli György. Lásd: Replika, 1991. 2–3. sz. 96–97. l.)

⁵⁹ A politikai pszichológia intézményesen is kezd megerősödni: létrejött az „International Society of Political Psychology” (Nemzetközi Politikai Pszichológiai Társaság), amely kiadja folyóiratát, a *Political psychologyt*, a felhalmozódó eredményeket az 1970-es évektől számos kézikönyv is jelzi stb. (Sears, D. O.: Political Psychology. Annual Review of Psychology, 1987. 229–255. l.) Az itt fölvetődő szakszerűség és interdiszciplinaritás fogas kérdéseihez lásd Hunyady György ta-

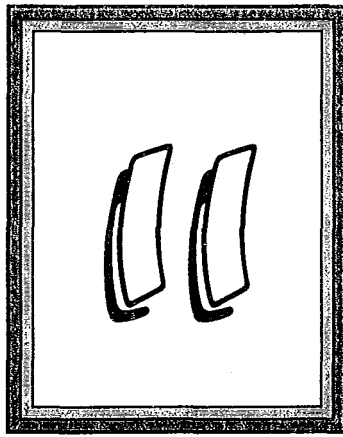
séges) fejlődésének természetesen a pszichológiától független strukturális és történeti-politikai föltételei is vannak: a valódi polgári demokrácia, azaz a *horizontálisan szerveződő civil politika megerősödése*.

Nem árt azonban arra is emlékeztetni, hogy a mindenkori politika és (ál)tudományos ruháinak szövögetői általában jól megvoltak — és megvannak — a pszichológia nélkül. De talán az mégsem gyöngé (tudományos, sőt pszichológiai) naivitás vagy szakmai elfogultság, ha úgy véljük: „a szisztematikus politikai tudásnak a politikai pszichológia olyan alapját képezi, mint a biológiának a szerves kémia és a kémiának a fizika.”⁶⁰

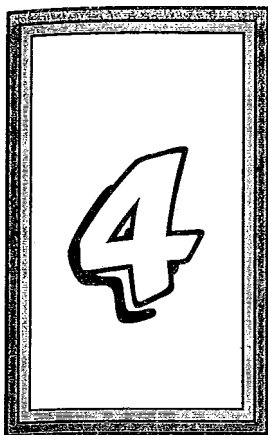
Meglehet: a politikai pszichológiának ez a tudományrendszertani státusa a politikatudományon belül kissé „erősnek” tűnik (különösen a hazai és szokványos antipszichologisztikus szemszögből ítélve tűnik annak), az viszont — gondolom — senkinek sem lehet kétséges, hogy a biológiának a szerves kémia, a kémiának a fizika az alapja. (Az alkimiának persze a csillagjóslás is lehet az „alapja”.) Szerény, de „közép(kelet)-európai” pallérozottságunkra adó kőművesekként miért ne óhajthatnánk, hogy a hazai politikatudomány alapjában (nemes, jól kötő cementként, s nem szedett-vedett, törmelékes habarcsként) ott legyen a politikai pszichológia?!

nulmányát, melyben a szerző ezt az újonnan intézményesült diszciplínát — a politikai pszichológiát — a kognitív szociálpszichológia nézőpontjából ítéli meg, ezért némi távolságtartó hozzáállást mutat a pszichoanalitikus vagy a humanisztikus megközelítések „tág lehetőségeit” illetően. (Hunyady György: Interdiszciplinaritás és szakszerűség a történettudomány, a szociológia és a pszichológia kapcsolatában. Magyar Pszichológiai Szemle, 1987–88. 1. sz. 8. l.)

⁶⁰ Davies, J. C.: Where from and Where to? In: Knutson, J. N., szerk., i. m. 27. l.



**A VÁLTOZÓ HATALMI VISZONYOK
POLITIKAI PSZICHOLÓGIÁJA**



A HATALOM PSZICHOLÓGIÁJA

MI A HATALOM?

A hatalom megszerzése, fenntartása, kiterjesztése és esetleges elvesztése nem elsősorban pszichológiai kérdés, de *sem a hatalom, sem annak ellentéte, az alávetettség, nem állhat fenn és nem múlhat el a legkülönfélébb lélektani tényezők összjátéka nélkül.*

A hatalom pszichológiája áttekinthetetlenül nagy problémakör, annyi elágazása van, ahányfélekeppen értelmezhetjük a hatalom fogalmát. Az embernek hatalma lehet önmagán, embertársain, a tárgyak és a természet felett, a szülőknek hatalmuk van gyermekeik, a főnököknek beosztottjaik, a többségnek a kisebbség, a politikai vezetőnek a tömegek, az uralkodónak alattvalói felett. A hatalommal lehet élni és visszaélni; van transzcendens és evilági, formális és informális, legitim és illegitim, korlátlan és ellenőrzött, diktatórikus és demokratikus hatalom stb. A hatalom gyakorlása éppúgy feltételez bizonyos készségeket és motivációkat, mint ahogyan *a hatalom-nélküliségnek* is megvannak a maga pszichológiai sajátosságai és következményei.

Amikor hétköznapi értelemben hatalomról beszélünk, általában a politikai eszközökkel vagy fegyverekkel fenntartott hatalmat értjük rajta; a politológiai és szociológiai megközelítés is — magától értetődően — a társadalomra jellemző, többnyire *az intézményesült hatalmi viszonyokat* vizsgálja. A hatalom pszichológiai meghatározása ennél lényegesen tágabb. A hatalomnak mint tényezőnek mindenütt szerepe van, ahol az emberi viszonylatokban ráhatás, befolyásolás, változtatás megy végbe. Azt mondhatnánk — a legtöbb szociálpszichológiai definícióval összhangban —, hogy a hatalom nem egyéb, mint *más emberek befolyásolására, cselekedeteinek; viselkedésének, nézeteinek megváltoztatására vagy ellenőrzésére irányuló törekvés.* Ezt a meghatározást azonban ki kell egészítenünk azzal, hogy hatalomról — e tág pszichológiai értelemben — csak akkor beszélhetünk, ha a mások befolyásolására irányuló törekvés valamilyen kritérium mentén *sikerrel jár:* a befolyásolás tárgya *hajlandó* lesz a befolyásoló szándékának megfelelően viselkedni. Például: a kisdíák hajlandó a tanító magyarázatára koncentrálni, a neurotikus beteg „hajlandó” meggyógyulni, a társadalom különféle csoportjai „hajlandók” engedelmeskedni a politikai vezetők által felkínált játékszabályoknak és így tovább.

Kérdés azonban, hogy minden sikeres befolyásolás valóban hatalomnak tekinthető-e. A koldus sok mindenre ráveheti a királyfit, de ez a köztük lévő viszony természetén nem változtat. A hatalomhoz a sikeres befolyásoláson kívül hozzátartozik tehát az is, hogy a befolyásolt személy(ek) *alárendelt pozícióban* legyen(ek) a befolyásoló(k)hoz képest, illetve a befolyásolás következményeként tartós alárendeltségi viszony jöjjön létre. A hatalom szükségszerű feltétele, hogy a két, valamilyen szempontból *egyenlőtlen* pozícióban lévő fél között konszenzus jöjjön létre egymáshoz viszonyított pozíciójukat illetően. A hatalom tehát ebben az értelemben *kölcsönviszony*: mindig feltételezi ellenpólusát, a hatalomnélküliséget. Az „úr” csak addig uralkodik, ameddig a „szolga” hajlandó neki engedelmeskedni.

A TÁRSAS BEFOLYÁSOLÁS FOLYAMATAI

Engedelmeskedni természetesen sokféle okból lehet. Van, aki konformizmusból, megalkuvásból, van, aki pusztán kényszer hatására, s van, aki a befolyásoló iránti tisztelettől, lojalitástól vagy szeretettől vezérelve, netán meggyőződésből tesz eleget az eléje állított elvárásoknak vagy követelményeknek. A hatalmat gyakorló szempontjából az engedelmesség motivációja egyáltalán nem közömbös, ugyanúgy, ahogyan az engedelmeskedő számára sem közömbös, hogy kinek vagy minek a nevében és milyen eszközökkel kényszerítik őt engedelmességre. A modern szociálpszichológiában nagy karriert futott be egy amerikai kutató, Herbert C. Kelman magyarul is olvasható tanulmánya „A szociális befolyásolás három folyamatáról” (1973). Kelman modellje a társas befolyásolásra való reagálásnak három típusát különbözteti meg.

1. *Behódolás*. Ez az engedelmeskedés legkülsődlegesebb módja: a befolyásolt személy(ek) a jutalom reményében vagy a büntetéstől való félelmükben teszn(ek) eleget a befolyásoló közeg kívánalmainak. Ha a jutalom ígérete vagy a büntetés veszélye nem áll fenn (vagy túl kicsi a valószínűsége), akkor aligha számíthatunk engedelmeskedésre.

2. *Azonosulás*. Ebben az esetben a hatalmi viszony fő tényezője az, hogy a befolyásolás tárgya valamiképpen a befolyásolóhoz kíván hasonlítani. Ez utóbbi olyan ideál(oka)t képvisel, amely(ek)et a befolyásolt(ak) maguk is szeretné(nek) megvalósítani, ezért a hatalom forrásával való azonosulás önmagában is jutalomértékkel bír, az azonosulni nem tudás pedig büntudatot vált ki. Az azonosuláson alapuló hatalom tehát az engedelmeskedés tartósabb formáit képes létrehozni.

3. *Internalizáció*. A társas befolyásolásra való reagálásnak ebben a formájában már semmilyen közvetlen külső tényező nincs jelen — sem a jutalmat ígérő vagy büntetéssel fenyegető hatalmi közeg, sem az eszményi példa, amellyel azonosulni szeretnénk. Az engedelmeskedés motívuma belülről, a belsővé tett, az éntől már nem megkülönböztethető, vagyis internalizált követelményrendszerből ered. Nyilvánvaló, hogy a hatalom gyakorlásának leghatékonyabb, legtartósabb módja az internalizált hatalom.

Kelman modellje roppant tetszetős, már csak azért is, mert az élet legkülönbözőbb területeire alkalmazható — a köznapi befolyásolásnak olyan területeitől, mint például a gyermeknevelés, a kereskedelmi vagy politikai reklám, a kultúra fogyasztása stb., egészen a nagy, átfogó politikai rendszerekig. Ha a politikai rendszereket Kelman sémája szerint próbáljuk meg osztályozni, azt mondhatjuk, hogy a totális diktatúrák elsősorban a behódolásra, a paternalisztikus berendezkedések az azonosulásra, a demokráciák pedig az internalizációra épülnek. Ez azonban igencsak durva osztályozás, hiszen nincs olyan uralmi rendszer, amely valamilyen formában ne alkalmazná a társas befolyásolásra való reagálás mindhárom típusát. A politikai rendszerek e tekintetben inkább abban különböznek egymástól, hogy az emberi magatartásoknak milyen területein, milyen értékek mentén és milyen eszközökkel követelik meg, illetve érik el az engedelmeskedést. Ebből a szempontból differenciáltabbnak látszik a hatalom formáinak az a tipológiája, amely figyelembe veszi, hogy a befolyásolásra való reagálás *a nyilvánosság előtti* engedelmeskedésen túlmenően magába foglalja-e a követelmények privát elfogadását, s hogy szükségeltetik-e az engedelmeskedés közvetlen *ellenőrzése*.

A hatalom tipologizálása természetesen sok más szempont alapján is történhet. A következőkben egy lehetséges társadalomlélektani tipológiát mutatunk be.

A HATALOM TÍPUSAI

Egy amerikai szerzőpáros, K. Gergen és M. Gergen (1981) az alábbi hat hatalomfajtát különbözteti meg.

1. *Információs hatalom.* A hatalomnak ez a fajtája az elérhető tudás- és ismeretanyag megszűrését, szelekcióját jelenti. Minél diktatórikusabb egy politikai rendszer, annál inkább monopolizálja az elérhető információkat, és ily módon tetszése szerint alakítja az alattvalók attitűdjeit, gondolatvilágát, magánjellegű vélekedéseit is. A tudás — pontosabban, ahogyan Orwell mondja, *a tudatlanság* — hatalom; az információk megfelelő adagolása, manipulálása révén az emberek tudata úgy befolyásolható, hogy a külső kontroll feleslegessé válik. Az információs hatalom egyik eszköze a *cenzúra*, amely megszabja, hogy mi nem juthat el a közönséghez; egy másik eszköz a „pozitív” cenzúra, vagyis az *indoktrináció*, amely bizonyos információkat különös hatékonysággal igyekszik „betáplálni”. Az információs hatalom tipikus példája volt nálunk a Kádár-rendszerben a „három T” (tilt, tűr, támogat).

2. *Referencia-hatalom.* Ez lényegében azonos azzal, amit korábban azonosulásnak neveztünk: a hatalomnak ez a fajtája pozitív identifikációs minták nyújtásával éri el hatását. A sikeres azonosulás esetén az emberek privát viselkedése is a kívánt modellnek megfelelően alakul, ezért közvetlen ellenőrzésre ez esetben sincs szükség. A referencia-hatalom nélkülözhetetlen feltétele a szocializációnak (a szülőkkel, a környezet releváns személyeivel, az elsődleges kiscsoporttal való azonosulás stb.). A diktatórikus és a pa-

ternalisztikus hatalom igyekszik minél szélesebb körre kiterjeszteni az azonosulásnak ezt a gyermeki, függő formáját, s szeretné elérni, hogy az emberek *érzelmiileg is azonosuljanak* egy csoporttal vagy osztállyal, egy állammal, egy nemzettel, egy eszmével stb. De referencia-hatalommal rendelkezik a filmsztár, a popénekes és sok más közszereplő is, aki nagyszámú embernek kínál azonosulási mintákat.

3. *Törvényes hatalom.* Ezt másképpen legitim hatalomnak is nevezhetjük: a társadalom bizonyos intézményeinek törvényadta joguk van arra, hogy normákat, viselkedési előírásokat állapítsanak meg, és ezek betartását ellenőrizzék is. A törvényes hatalom feltételezi, hogy e normák érvényessége valamelyes *társadalmi konszenzuson* alapul. Amíg ez a konszenzus fennáll, az emberek többsége közvetlen ellenőrzés nélkül is betartja ezeket az előírásokat (például a gépkocsivezetők megállnak a piros jelzésnél, az állampolgárok többé kevésbé betartják a vámszabályokat stb.). Minél irracionálisabb, minél túlszabályozottabb vagy abszurdabb a törvényes hatalom vagy annak egy-egy intézkedése, annál nagyobb lesz a szakadék az emberek *nyilvános és magán* jellegű viselkedése között.

4. *Szakértői hatalom.* A hatalomnak ez a fajtája napjaink egyik leghatásosabb hatalomgyakorlási módja. Nyilvánvaló, hogy a „szakértők” olyan *tudástöbblettel* rendelkeznek, amely a „laikusok” számára nem hozzáférhető; miután pedig a modern technológiák világában egy sor társadalomirányítási kérdés „szakkérdésként” jelenik meg, a szakértők bizonyos területeken (például gazdasági és technikai kérdésekben) szinte korlátlan hatalommal rendelkezhetnek, legalábbis amíg a tudásuk értékével kapcsolatos társadalmi konszenzus fennáll. A hatalom korábban említett típusaihoz hasonlóan, a szakértői hatalomnak való engedelmességek sem igényli a közvetlen ellenőrzést.

5. *Jutalmazó hatalom.* A hatalom e típusának alapmodellje a szülői hatalom, amely a gyermek bizonyos viselkedésformáit közvetlenül jutalmazza — ajándékkal vagy pozitív érzelemnyilvánítással. A *paternalisztikus hatalom* kitüntetések, jutalmak, privilégiumok — olykor csupán forró kézszorítások — osztogatásával ér el hasonló hatásokat. A jutalmazó hatalom eredménye a külső viselkedésben megnyilvánuló engedelmség; de a mézesmadzagot megfelelően kombinálva a korbáccsal, mélyebb pszichológiai hatásokat — elfogadást, azonosulást — is elérhet.

6. *Kényszerítő hatalom.* A hatalomnak ez a típusa már kifejezetten a korbács hatalma; hatékonyságát kizárólag a büntetésnek, a fizikai vagy lelki terrornak, vagy az azzal való fenyegetésnek köszönheti. A kényszerítő hatalom tehát csak a *behódolást* tudja elérni és minden körülmények között feltételezi a közvetlen ellenőrzést. Ezt a hatalomgyakorlási módszert természetesen nem kísérheti sem társadalmi konszenzus, sem privát beleegyezés, bár az „agresszorral való azonosulás” paradox mechanizmusa esetleg ideig-óráig elfogadhatóvá teszi.

A HATALOM BŰVÖLETÉBEN?

Mindaz, amit eddig a hatalom típusairól elmondtunk, a társas befolyásolásra való reagálásnak és a hatalomgyakorlás különböző formáinak általános összefüggéseire vonatkozik. Ezek a tipizálási kísérletek azonban homályban hagyják a befolyásolás konkrét mechanizmusait és folyamatait, egyéni és szociális feltételrendszeit. Nevezetesen: az a kérdés merül fel, hogy mitől van az egyik embernek hatalma a másik felett, mitől függ az, hogy egyes emberek inkább a „befolyásolók”, mások pedig a „befolyásoltak” közé tartoznak.

A pszichológia története során sokféle válasz született erre a kérdésre. A klaszszikus válaszok egy része abból indul ki, hogy a hatalom valamiképpen *az egyének tulajdonsága*, jellemvonása, szükséglete vagy hajtóereje. Sigmund Freudnál *az agresszív ösztön*, Alfred Adlernél *a hatalomra való törekvés*, a pszichoanalitikus szociálpszichológia olyan fogalmai és konstrukciói, mint például a tekintélyelvű személyiség vagy a kizsákmányoló orientáció stb. mind azt sugallják, hogy a hatalom forrása végső soron az olyan egyén, aki sajátos személyiségdinamikai okok következtében válik hatalmi törekvések hordozójává. Más kérdés, hogy a hatalommal bíró vagy arra vágyakozó embert veleszületett hatalmi ösztön irányítja-e, vagy pedig valamilyen módon a szocializáció során plántálták bele ezeket a törekvéseket. A hatalomra törekvést mint személyiséglélektani tényezőt olykor a nietzschei „Wille zur Macht”-tal, vagy a „machiavellizmussal” szokták azonosítani (ez utóbbit mint sajátos személyiségtípust is számon tartják).

A klasszikus válaszoknak egy másik része a hatalmat inkább *viszonyként*, mint az egyes emberek tulajdonságaként értelmezi. Ennek alapsémája a *suggesziós paradigma*, amely a hatalmat olyan folyamatként fogja fel, amelyben a befolyásolt ember akarati működése felfüggesztődik, illetve alárendelődik a befolyásoló *akaratának*. Ez a suggesziós paradigma jelenik meg a századelő klasszikus tömegpszichológiai munkáiban, Gustave Le Bon 1913-ban megjelent *A tömegek lélektana* című művében, valamint Freud 1921-es nevezetes szociálpszichológiai művében, a *Tömegpszichológia és énanalízis*-ben. Mind Freud, mind Le Bon szerint a tömeghatás két ember, a „hipnotizőr” és a „hipnotizált” viszonyával analóg: a tömeg úgy viselkedik, mint egy hatalmassá nőtt egyén, aki a hipnózis bűvöletében lemond egyéniségéről.

A modern szociálpszichológia a hatalom természetét elsősorban *a kiscsoport* vonatkozásában vizsgálja. A csoportnak az őt alkotó egyének feletti hatalma nem egy vezéregyéniség hatalmi vágyával, s nem is a suggeszióval magyarázandó, hanem azzal a sajátos erőttöbblettel, amelyet a csoport egésze képvisel individuális tagjai felett. A „vezető” minden egyes csoportagnál erősebb lehet, de a csoport mint egész, mint együttes élmény a leghatékonyabb vezető egyéniségnél is erősebbnek bizonyul. Ezt a tételt igazolja Mérei Ferenc nevezetes kísérlete: *az együttes élmény*. A modernebb szociálpszichológiai megközelítések a hatalmat nem izolált funkcióként, hanem a csoporton belüli erőviszonyok (szerepek, státusok, pozíciók) eloszlásának függvényében vizs-

gálják. A csoporton belüli különböző viszonyok (mezőelméleti, szituációs, tranzakciós, interakciós) elemzése az utóbbi évtizedek szociálpszichológiájának egyik központi témája lett, s úgy tűnik, hogy a csoporton belüli hatalmi viszonyok sok szempontból a *külső hatalmi viszonyok* leképezésének és közvetítőjének tekinthetők.

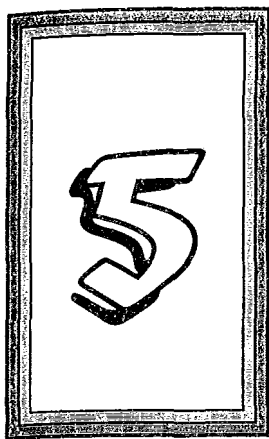
Ebben a rövid dolgozatban a hatalomra vonatkozó pszichológiai ismeretanyagunk és tapasztalatoknak csupán töredékét tudtuk áttekinteni — azt is vázlatosan. Annyi azonban talán kiderült, hogy a hatalommal kapcsolatos pszichológiai elméletek igen gyakran a hatalom bővületében születtek, vagy legalábbis a kutatás és a reflexió elsősorban a *hatalmi pozíciók birtokosait* tartotta szem előtt. A „hatalmi orientáció” még az élesen társadalomkritikai beállítottságú elméleteket is áthatotta, így például a tekintélyelvű vagy másképpen fasisztoid személyiség elméletének is csak a hatalom igézetében élő autoriter karakterről van érdemi mondanivalója.

Más felfogások a hatalomból kirekesztett, kisebbségi, alárendelt helyzetben lévőket nyíltan vagy kimondatlanul megbélyegzik, valamilyen értelemben deviánsoknak tekintik őket: a *hatalomnélküliséggel* mintha szükségszerűen együtt járna a „kisebbségi komplexus”.

Az utóbbi tizenöt–húsz év szociálpszichológiájában azonban ez az egyoldalú „hatalmi orientáció” oldódni látszik. A nyugati demokráciákban végbemenő társadalmi átalakulások, elsősorban a kisebbség, a „másság” jogainak elismerése és érvényesítése óriási hatást gyakorolt a társadalomlélektanra is. Világossá vált, hogy a „hatalomnélküliség” nem feltétlen jelent alávetettséget, „kisebbségi” helyzetet. Egy francia szociálpszichológus, Serge Moscovici (1976) kísérletek sorozatával bizonyította, hogy a csoporton belüli kisebbség is érvényesítheti törekvéseit, anélkül, hogy „átvenné a hatalmat” — feltéve, ha céljait aktív és konzisztens módon tudja képviselni.

Egy másik, újabb keletű, érdekes kutatási irány — Seligmané (1974) — az úgynevezett „tanult tehetetlenség” problémájával foglalkozik. Az ezzel kapcsolatos kutatások azt vizsgálják, hogy az emberek hogyan reagálnak, milyen viselkedésmódokat és attitűdöket alakítanak ki akkor, ha bizonytalan, ellenőrizhetetlen, a következmények szempontjából beláthatatlan helyzetbe kerülnek. A „tanult tehetetlenség” mint társadalmi probléma elsősorban a szociálisan hátrányos helyzetű rétegeknek jelentkezik (például öregek, munkanélküliek, kisebbségi csoportok tagjai stb.).

Mindez azonban már egy külön tanulmány tárgyát képezhetné. Talán nem is szükséges külön hangsúlyozni, hogy a hatalommal és a hatalomnélküliséggel kapcsolatos társadalomlélektani megfontolásoknak milyen *nagy jelentőségük lehet Magyarországon*, ahol napjainkban viharos gyorsasággal megy végbe a régi hatalmi struktúrák lebontása és újabbak kialakítása. Eddig háttérbe szorított vagy üldözött csoportok érvényesítik befolyásukat — mások „tehetetlenséget tanulnak”. A „tanult tehetetlenség” feloldásában feltehetőleg egyre nagyobb szerepet fog kapni a megújuló hazai szociálpszichológia is.



A HATALOM SZIMBOLIKUS ESZKÖZEI

A politikai antropológia művelői az elmúlt három évtized során kitartóan érveltek amellett, hogy a társadalmi viselkedésnek két meghatározó aspektusa van: minden emberi cselekedet *hatalmi viszonyokba ágyazódik* és mindegyik rendelkezik *szimbolikus* mozzanatokkal. A két aspektus nem azonos egymással; a szimbolikus mozzanatok nem mechanikus tükröi a politikai cselekvésnek. Ez az álláspont közeli kapcsolatban van azokkal a kultúrafelfogásokkal, amelyek szerint minden kultúra szimbolikus rendszerek összessége is (Lévi-Strauss 1967), illetve a kultúra a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit foglalja magába, amelyekkel az emberek megőrzik és állandóan fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat (Geertz 1973). Ebbe a felfogásba illeszkedik az a megállapítás, hogy a politikai intézmények szimbolikus eszközökkel teszik *láthatóvá* magukat; ugyanezen eszközök használata révén a társadalom tagjai értékelik és *megélik* a politikai intézményekhez való viszonyukat. A szimbolikus formák nem a politika mellékes dimenziói, hanem a *politikai valóság sajátos és gyakran legerőteljesebb kifejeződései* (A. Cohen 1969).

Durkheim például hangsúlyozza, hogy a szimbolikus cselekvések arra szolgálnak, hogy a közösség megteremtse és fenntartsa a *társadalmi szabályok* és az egyéni tudat közötti kapcsolatot a megjelenítés különféle eszközeivel. A kollektív megjelenítések automatikusan feltöltik az egyént olyan viselkedési formákkal, amelyeket a társadalom dolgoz ki és fogad el. Mivel egyéni tapasztalat eredendően társadalmi természetű, a szimbolikus jelentések mélyen gyökereznek a kulturális szabályokban (Durkheim 1960). E nézeteket eredeti formájukban már kevesen osztják a funkcionálizmussal történő szakítás óta. Ehelyett leginkább az a felfogás honosodott meg, hogy a *kollektív reprezentációk*, bár a társadalom alapvető erkölcsi szabályaira utalnak, értelmezési hézagok, kétértelműségek tömegét hordozzák. Egyéni és kollektív összeillesztése nem a fenti automatizmusok útján következik be, ha egyáltalán bekövetkezik.

A *kultúra szimbolikus szerkezetéről* szóló legújabb tételek rokonságot mutatnak a kognitív pszichológia bizonyos irányzataival, amelyek azt mondják, hogy a világ megismerését olyan gondolkodási sémák segítik, amelyek használatával szelektáljuk, interpretáljuk, stabilizáljuk percepcióinkat. A társadalmi valóság megragadása érdekében konstruált szimbólumok — bár nem örökéletűek — használható *gondolkodási model-*

leket közvetítenek (Pléh 1995). A szimbolikus reprezentáció kutatói szerint a tárgyak, koncepciók, nyelvi fordulatok, noha ambivalens módon fejeznek ki különböző jelentéseket, érzelmeket váltanak ki és célirányos cselekvésre buzdítanak. A szimbolikus eszközök jelentőségének hangsúlyozásából változatos álláspontok születhetnek, attól függően, hogy a szimbólumok jelentésének erejét vagy törékenységét ítéljük-e fontosabbnak, illetve, ezzel összefüggésben, a cselekvők szabadságát és ambícióit avagy kötöttségeit és tanácsalanságát gondoljuk-e meghatározónak.

A kultúra szimbolikus szerkezetén belül is beszélhetünk *expresszív formákról*, amelyek nagy megjelenítő erővel, sűrített üzenetekkel tudnak szólni széles avagy nagyon speciális közönséghez — drámai pillantokban és mindennapi élethelyzetekben. Ezek a formák kifejező és meggyőző erővel rendelkeznek a politikai cselekvés számára is, mert *érzelmi és kognitív mozzanatok* erejére egyaránt támaszkodnak. Egyesek úgy vélik, hogy az expresszív formák ereje abban gyökerezik, hogy az emberek fogékonyabbak a konkrét esetek megértésére, mint az absztrakciókra, és hogy minél inkább érzelmi az érintettség, annál kevésbé szükségesek a megismerés artikulált kategóriái. Mások azt hangsúlyozzák, hogy e kulturális formák úgy működnek, hogy széteső szimbolikus reprezentációkat foglalnak egységes keretbe, valamint lehetőségeket, határokat, értékeket vésnek be a képzelet rétegeibe. Hatásuk a kritikai gondolkodás háttérbe szorításában, a cselekvőképesség korlátozásában, avagy a magatartási stílusok aktív alakításában, az interakciók irányításában, a társadalmi mozgósításban érhető tetten. Az alábbiakban a politikai szimbólumokról, mítoszokról, rítusokról és a politikai nyelvről lesz szó.

POLITIKAI SZIMBÓLUMOK

Miközben hisszük, hogy az emberek urai gondolataiknak, gyakran tapasztaljuk, hogy a szimbólumok gyakran *urai* az embereknek. Miként a szimbólumok ügyes manipulációjával a politika szereplői ellenségeskedésre, háborúra ösztönözhetnek, úgy hatásos szimbólumok kialakításával buzdíthatnak ellenállásra is. A nemzettudat felébresztését és gondozását, a történelmi örökség bemutatását is jeles szimbólumok szolgálják a történelem során.

Hasonlóan a szimbólumalkotás irodalomtudományi, nyelvészeti, szemiotikai irányzataihoz, az antropológiai elemzések is kiemelik a szimbólumnak a jelhez viszonyított többletét: a szimbólumalkotás motiváltságot, egyedi és sajátos jelentéssel való feltöltődést/feltöltést feltételez. A feltöltődést kulturális konvenció szabályozhatja és/vagy tudatos alakítás teremtheti meg. A szimbólum fontos sajátossága, hogy a jelölt (szimbolizált) többretegű vagy komplex, a jelölő (szimbolizáló) egyszerű. A két pólus közötti szemantikai irányok nyitottak, egymással szemben is mozoghatnak, de a szimbolizált soha nem redukálható a szimbolizálóra és viszont.

Peirce óta szokás különbséget tenni a jelek típusai között, így az *ikon*, az *index*, és a *szimbólum* között (Firth 1973). Ebben a megközelítésben a *jel* a legáltalánosabb kategória, amelynek típusai közül a szimbólum távolodhat el a leginkább a jelölt és a jelölő közötti természetes hasonlóság elvétől. Más megközelítésben a jelekben tisztán tetszés szerinti, megegyezően alapuló kapcsolat fűzi össze a jelöltet és a jelölőt, míg a szimbólumokban szükséges valamiféle hasonlóság jelölt és jelölő között (Turner 1983). A hasonlóság azonban nem természetadta, hanem a kultúrába ágyazódó *asszociációs kapcsolatok* hozzák létre. Mint látható, mindkét megközelítés végső soron azt erősíti, hogy a szimbólumalkotás aktív asszociációs munkára épül, amelyhez az adott kultúra formái adnak muníciót. Turner felhívja a figyelmet a politikai interakciókban is kedvelt ikonikus szimbólumokra, amelyekben a kapcsolat olyan eleven, hogy érzékileg felfogható hasonlóság keletkezik a jelölt és a jelölő között.

A szimbólumokban kiemelés és közvetítés történik — ebben egyet ért a szimbolikus gondolkodásmód két fontos filozófiai értelmezője, Ernst Cassirer és Paul Ricoeur. Cassirer szerint az objektiváció, amelynek segítségével értelmet adunk a világ tapasztalatának, így például a nyelv szimbolikus funkciója is, egyetemes. Ricoeur megközelítésében az elsődleges, szó szerinti értelem egy *másodlagos értelmet* is jelez, amelyet csak az elsőn keresztül foghatunk fel. Ricoeur felhívja a figyelmet arra is, hogy vannak olyan tapasztalatok, amelyeket csak ambivalens, megfordított, elhajlított módon tudunk megfogalmazni (jó és rossz, kozmikus élmények, vágyak stb.), vagyis a szimbolikus megjelenítés nem fordítható le egyértelműen a tapasztalatra. Ha ez így van, akkor a megjelenítés többértelmű, amit az utólagos vagy külső értelmezés csak megközelíteni tud (Cassirer 1955 és Ricoeur 1987).

Turner és több más, a szimbolikus irányzatnak elkötelezett gondolkodó adaptálja Kenneth Burke tételeit a képes beszéd formáiról. Burke szerint a képes avagy szimbolikus beszéd háromfajta asszociációs mozgás révén építkezik: a *metafora*, a *metonímia* és *szinekdokkhé* révén. E formák közül kiemelkedik a metafora, amely *transzformatív természeténél* fogva egyesíti a tapasztalat két különálló szeletét. Kiemeli elrejt, átrajzolja a fő tárgyra jellemző tulajdonságokat a kiegészítő tárgyról mondottak segítségével; a kiegészítő tárgy ismeretlen tulajdonságainak felmutatásával a fő tárgy meglepő kontúrokat kap. Mivel a szinekdokkhikus kapcsolatot szokás a metonimikus eseteként értelmezni, lényegében két pregnánsan elkülönülő asszociációs formáról beszélhetünk (Burke 1957).

Nincs annak elméleti korlátja, hogy az ember hogyan teremtszintéziseket a gondolkodásban; ebben gyökerezik a szimbólumteremtés szabadsága is. Turner sokat idézett szimbólumelemzése szerint a szimbólumok *többértelműek*, éppen azért, mert egy kulturális jelentésrendszerbe ágyazva léteznek. Geertz kritikája szerint az antropológusok jelentős része egy egész kultúrára jellemző kulcsszimbólumot keres, noha a kulturális formák mindig az aktuális cselekvésben artikulálódnak. A történetekben a szimbólumok gyakran elszakadnak azoktól a jelentésektől, amelyekhez eredetileg kötődtek: jelöltek, jelölők és jelölő folyamatok dinamikus rendszerei alakulnak ki. A komplex szimbólumok asszociációk egész sorát mozgósítják, a jelölt egy másodlagos

rendszerben jelölővé válik. A cselekvés-elvű politikai elemzés tehát a szimbólumhasználatban a rögzített jelentések, jelölő viszonyok ingatagságát, rugalmasságát hangsúlyozza. A politika világában használt szimbólumok esetében ezért a tét az, hogy *ki ellenőrzi a jelentésalkotást*.

A szimbólumok politikai szerepét a politikai antropológia általában abban látja, hogy egymást megerősítő és egymással ellentétes gondolatokat is képesek összefogni és továbbítani. Ebből következően *konkrét történeti mozzanatok tudnak összekapcsolni univerzális értékekkel*. A szimbólum spirituális szinten is átélhető élményt ad, amely kiemeli a jelentést „szűk” politikai környezetéből. De ha kell, erős érzelmi reakciókat képes kiváltani adott politikai szituációban. A szimbólum tényszerűsége, időtlen mivolta az *állandóság üzenetét* hordozhatja. Mindezen tulajdonságainál fogva, a szimbólumok vágyakat keltenek, csatornáznak és cselekedeteket motiválnak. A politikai szimbólumok esetében különösen élesen megmutatkozik, hogy a kreatív gondolkodás olyan koncepciókat hoz létre, amelyek nem következnek nyilvánvaló módon a társadalom számára adott ismeretekből, kategóriákból, asszociációkból. A mozgósító erejű, katartikus hatású szimbólumok rendre a társadalmi drámák sűrű, felfokozott hangulatában keletkeznek. A szimbólumalkotás a társadalom öntörvényű mechanizmusai közé tartozik: nem kifejezi, hanem alakítja a társadalmat (Turner 1983).

POLITIKAI RÍTUSOK

A rítus rögzítettsége és időtlensége része annak a kísérletnek, hogy megszélídíthetővé váljon az idő és átláthatóvá a valóság. A rítus, bár megengedi a kreativitás lehetőségét, rendelkezik egyfajta *konzervatív* tulajdonsággal is. A rituális formák általában lassabban változnak, mint a kultúra más összetevői; a rítusok ezért biztosíthatják az emberek számára a folyamatosság érzését. Paradox módon a rituális formák konzervativizmusa teszi a rítust hatalmas erővé a politikai konfliktusokban és változásokban.

A rítus alkotóelemei, a drámai *megjelenítés*, a sűrített és többretegű *szimbólumok*, és a magukkal ragadó *képek* a mindennapitól elkülönülő szakrális, transzcendens világokat, értékeket jelölnek ki. A rendszeres visszatérés vagy ismétlődés elve maga is egyfajta rendet visz a világba. Az előírászerű bekapcsolódás valamiféle erős hatalom jelenlétét igazolja, amely képes a világban megélt bizonytalanságok megszüntetésére. A rítusok hatalma az alkalmazott szimbólumok többértelműségében, ugyanakkor a kételkedésre felhívó üzenet kikutatásában rejlik. A rituális eseményekre érvényesek a szimbolikus eszközök politikai használatáról általában mondottak, sőt a rítusok még elevenebbé teszik a szimbólumok tapasztalatát. A rítusok érzelmileg megfognak és oktatnak, felkínálják az absztrakt problémák megjelenítésének lehetőségét. Miután a kritikai gondolkodás háttérbe szorulását idézik elő, hozzájárulnak a *tekintély felépítéséhez* bármely politikai hatalom számára (Kertzer 1993, Kelly, Kaplan 1994, Kapferer 1988).

A rítusokban gyakran találkozunk emberek tetteinek felnagyításával és ünnepélyessé tételével. A rituális viselkedés egyik legfontosabb színtere az *ünnep*, politikai és egyéb formában egyaránt. A prominens vagy ünnepélyes politikai rituálék kiegészülnek a hatalomgyakorlás olyan *hétköznapi rítusaival*, amelyek észrevétlenül teremtenek uralmat az élet felett. A rítusok rendszeres megismétlésével a történesek és alkalmak ösztönzéseit a hatalom birtokosai és az azokkal szemben állók kihasználhatják politikai vágyaik megfogalmazására. Bár a politikai rítusok általában bizonyos csoportok törekvéseit szolgálják, nyilvánvaló, hogy a rítus szereplőinek szabadsága véges: a rituális koreográfia az irányító, a befolyásoló szándékkal résztvevők számára is bizonyos *korlátokat* jelent.

Turner (1977) a rítusok egy sajátos típusát írja le. Elemzése sok további kultúratörténeti és antropológiai munkát ihletett. A *liminalitás*, más szóval határhelyzet, a közösségbe betagozódó egyén akulturációjában és a közösségek átmeneti állapotaiban jelenik meg. Sőt, a hatalmat szentesítő rítusoknak is lehetnek liminális aspektusai, melyekben a liminalitás pedagógiája alázatra nevel. A liminalitás Turner által elemzett változata *struktúra nélküli* állapotot hoz létre, a *communitas-t*, amely élesen megvilágítja a múltat és újrendezi a jelen társadalmi kapcsolatait. A *communitas* állapotában a közösség újraértékelheti alapvető értékeit és normáit. Turner szerint a rítusok liminális fázisaiban eltűnik a brit szociálintropológiai értelemben vett struktúra és elszaporodik a Lévi-Strauss-féle struktúra; ez utóbbi a kultúra központi értékeinek tisztázására szolgál. A liminalitás állapotában megnyilatkozhat az is, ami a rend stádiumában nem. A liminalitás mégsem ösztönjelenség: racionalitás, akarat, emlékezet együttes ereje hozza létre. Egyfajta dialektika mozgatja: azért kell kiszabadulni a liminalitás állapotába, hogy utána a közösség *viszátérhessen a struktúrába*; a struktúra maximalizálása viszont előhívja a *communitas* állapotát, és így tovább.

A politika világában két további turneri rítus is kitüntetett szerepet kaphat. A *státusnövelő rítusok* megaláztatást és átmeneti jámborságot rendelnek el annak érdekében, hogy az egyének vagy a csoportok tekintélye növekedjen. A megpróbáltatás és a fellelegzés dialektikájának átélése intézményesíti a státusnövelésben részesülők jogait. A *státusmegfordító rítusok* pedig láthatóvá teszik azokat a tengelyeket, amelyek mentén a társadalmi struktúra szerveződik. Ez utóbbi rítusok ugyanakkor megvilágítják azt az összefüggést, hogy semmi sem erősíti úgy a megszokott rendet, mint az abszurd és a paradox. A státusmegfordítás az erőset gyengének álcázza, a gyengét agresszívnek, s így megtisztítja a társadalmat saját bűneitől. A státusmegfordító rítus a közösség eksztatikus megtapasztalásához, majd a reguláris gyakorlathoz való visszatéréshez vezet, s ezért is alkalmas politikai stratégiák támogatására, megjelenítésére és propagálására.

A politikai rítusok fontos és sajátos formáját elemzi Paul Connerton (1989). A *megemlékező rítusok* ceremoniális eszközökkel idézik fel — valójában megteremtik — a közösség történelmének egy-egy epizódját. Az emlékező szertartások kidolgozott koreográfiája az emlékezet által lehívható történeteket jelenít meg, amelyek a múlt

sajátos értelmezését kínálják. A múlt felidézése révén a közösség vagy az azt irányító hatalom a *jelen hatókörét kiterjeszti* a jövő eseményeire. Connerton azokat az érveket veszi sorra, amelyek a rítus kikezdhethetetlen üzeneteit és crejét bizonyítják.

A POLITIKAI MÍTOSZ

A mítoszértelmezések közös definíciós magja, hogy a *mítosz szimbolikus narratívá különleges* (csodálatos) *eseményekről*, amelyek egy meghatározatlan, de a jelentől bizonyosan elkülönülő időben játszódnak. A mítosz megkérdőjelezhetetlen *tényként* meséli el a történetet, melynek főszereplői általában *hósi* figurák. A képzelet gyakran *paradox* módon működik a mitikus narratívákban, s ezzel a mindennapi tapasztalattól független világokat képes megjeleníteni. Egyik legjelentősebb kutatója, Lévi-Strauss szerint a mítosz elősegíti a külvilág *megértését*, mert annak rendezetlenségét, heterogenitását bizonyos egységekbe rendezi. A mítosz tehát nem megjeleníti, hanem teremti a világot (Lévi-Strauss 1967). A politika világa különösen kedveli az *elbeszélő mítoszt*, amely a múlt szépen kidolgozott emlékeit kínálja, a szabályokat ismétlő mítoszt, amely a társadalom történetének kíváncsú rendjét és folyamatosságát sugallja, és a *magyarázó mítoszokat*, amelyek a dolgok elkerülhetetlenségének és a kivezető út bizonyosságának tapasztalatát teremtik meg. Mégis sok elemző állítja, hogy a politikában használatos mítoszok legtöbb formája nem megismerő, hanem emocionális hatású.

Felmerül, mit is keres a mitikus gondolkodás a modern társadalmak politikai gyakorlatában. Ismert, hogy a klasszikus társadalomelmélet, így Weber, Tönnies, Elias különféle modernitás-koncepciói a racionalizmus kibontakozásával a *mítosz eltűnését* állapítják meg, s így a történelem egyenes vonalú és egyirányú fejlődését tételezik. Több gondolkodó hívja fel a figyelmet azonban arra, hogy a legújabb kor nem a mítosz eltüntetésén, hanem konzerválásán, eltérítésén, kimenekítésén dolgozik. Három tézis is említhető, amelyek a demitologizálódás folyamatát tagadják. Az *archaizmus* a mai gondolkodás gyökereit vagy értékesebb formáit az ősi tapasztalatokban keresi. A *kulturális relativizmus* hisz abban, hogy minden társadalom eredeti tapasztalatokkal rendelkezik, s nem releváns a mitikus és racionális elemek közötti megkülönböztetés. A *korlátozott racionalitás* gondolata szerint működnek narratív formájú gondolati rendszerek a modern társadalmakban is, amelyek nem felelnek meg a racionális gondolkodás logikájának (Vattimo 1992).

Ernst Cassirer (1946) az első és a harmadik tézis egyfajta kombinációjához áll közel, amennyiben megállapítja, hogy a modern társadalmak racionálisan szervezett intézményekből állnak, amelyek azonban soha nem rökéletesek. A mitikus gondolkodás való hajlam ott bujkál a háttérben, elfojtott módon, de *társadalmi válságok* idején, amikor elfogynak az ésszerű megoldások lehetőségei, előtör. Az ilyen visszatérésekben megváltozik a nyelv funkciója, az ésszerű diskurzusok helyett az érzelmeket

felkavaró mágikus szó lesz az úr. A mitikus gondolkodás előtörése megszünteti az egyéni felelősségérzetet, és megszabadítja az embert a kanti tehertől, miszerint a szabadság nem adottság, hanem feladat. A *totalitárius társadalmak* a politikai mítoszok különleges fajtáját állították elő. Az elkerülhetetlen végzet, a sors felismerése, a kollektív üdvözülés eszméje, a felsőbbrendű faj mítosza mögött a racionális államgépzet tevékenysége áll, amelyet időnként a filozófia is megtámogatott a teoretikus és morális mércék feloldásával — állítja Cassirer.

Paul Veyne antik példázata a modern politikai mítoszok értelmezéséhez is leckét kínál. Veyne szerint a görögök nem kételkedtek politikai mítoszaikban a szó hagyományos értelmében. Úgy hittek isteneikben, hogy az idő és a hely, amelyben azok éltek, élesen elkülönült az övékétől. A mítoszok világa megengedte, hogy a hatalommal bírót ünnepeljék és nevéssenek is rajta. Mindenki tudatában volt annak, hogy a politika intézményei esendők, olykor diszfunkcionálisak, s a hatalom sáncain belül és kívül az igazság ellentmondásos. A valamiben való *hit* és *kételkedés* egymásmellettiisége tehát a mítosz működésének lényege. A mítosz a gondolkodás egy módozata, amely nem igaz vagy hamis, hanem szóbeli avagy retorikai igazság — állítja Veyne (1983).

Szabályszerű szerkezetük és megcáfolhatatlan üzeneteik miatt a mítoszokat gyakran statikus, ismétlődő, változatlan dramaturgiájú jelenségeknek fogják fel. Példák sora bizonyítja, hogy ugyanazon történet üzenete kikezdzhető és visszájára fordítható. A narratívák módosulhatnak, eltorzulhatnak, *ellenmítoszok* jöhetnek létre gyakran ugyanazon szereplőkkel. Sőt, bizonyos történetek az idők folyamán használhatatlanná, s így nevetségessé válnak.

A POLITIKAI NYELV

A nyelv azon kulturális jelrendszerek egyike, amelyek az egyén és a társadalom között közvetítenek, illetve megnevezhetővé és megjeleníthetővé tesznek különféle tapasztalatokat. A nyelvi interakciók *hiedelem- és tudásstruktúrákat* hoznak létre; tehát nem egyszerűen beágyazódnak a társadalmi környezetbe, hanem termelik, létrehozzák azt. A nyelv használata mindig mély gyökerekkel illeszkedik a fennálló hatalmi viszonyokba, így a kulturális definíciók megfogalmazása és a valóság értelmezése nemcsak a hatalom alapja, hanem konfliktusok és harcok forrása is. Általában két „téves” képzetet neveznek meg a legújabb kritikai írások a nyelv és hatalom kapcsolatát illetően. Az egyik szerint a nyelv „ártatlan”, belső autonóm logikával rendelkezik, tehát *független* a hatalomtól; a másik nézet szerint a nyelvet mindig valamilyen érdekek, stratégia, ideológia *manipulálja*. A politikai antropológia összefoglaló tapasztalata, hogy a nyelv soha nem a politikai erőviszonyok egyszerű leképeződése.

Ahogy ezt David Parkin áttekintő esszéje is bemutatja (1984), a politika nyelvével foglalkozó antropológiai megfigyelések már viszonylag korán leírták, hogy a nyelvi

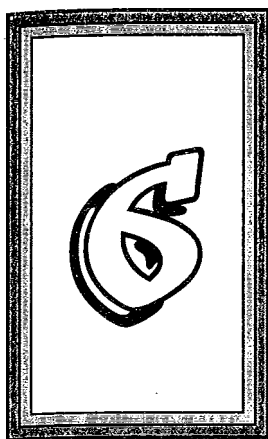
interakciókban a formalitás és a kreativitás lehetősége egyaránt megjelenik. A hatalommal rendelkezők általában tudatosan manipulálják a nyelvet. A politikai interakciókban használt szöveg tartalma és közlésmódja azonban nem zárja ki a *reflexív befogadás* lehetőségét. A politikai nyelvhasználat egyik kitüntetett formája a szónoki beszéd, amely meggyőzni próbálja hallgatóságát valamely koncepció érvényességéről, társadalmi elrendeződések helyénvalóságáról, vagy épp valami új megalkotásának szükségességéről. Az elliptikus, utalásos, töredékes előadás képes rejtett üzeneteket is eljuttatni a közönséghez. Ám ahogy a kiválasztott írás példái is érvelnek, a közönség manipulálásának magasabb politikai körökben megfogalmazott igénye szemben állhat, kioltódhat, átalakulhat, eltévedhet a beszélő intenciói és a hallgatók reakciói következtében. A politikában használatos nyelv tehát a cserék és egyeztetések bonyolult láncolatán keresztül működik, amely láncolatban gyakran minden oldálnak érdeke a *hatalom elrejtése*.

A politikai nyelv vizsgálatában kirajzolódnak az antropológia angol és amerikai hagyományának különbségei: az előbbi a *nyelvhasználat hatalmi beágyazottságát* próbálja megragadni, míg az utóbbi a *performatív aktusok* és a trópusok politikai jelentőségét kutatja az elmúlt két évtizedben. Eközben a hetvenes évek francia strukturalista marxistái azt hirdették, hogy a nyelv struktúrája egyértelműen *alárendelődik* a hatalmi viszonyoknak, illetve azokat jeleníti meg. A marxizmus egyoldalú logikájával szembehelyezkedő irányzatok viszont határozottan állítják, hogy a nyelv *nem felépítmény*. A brit kultúrkritikusok a Gramsci-féle kulturális hegemonia, Bourdieu pedig az általa bevezetett szimbolikus tőke fogalmával magyarázza nyelv és hatalom viszonyát. Bourdieu szerint a nyelvi kapacitások *szimbolikus tőkét* jelentenek, s e tőke a gazdasági és politikai életben megszerezhető pozíció feltétele. A szimbolikus tőke szimbolikus uralomhoz vezethet; a privilégizált beszédmódok meghatározott társadalmi hierarchiából fakadnak és azokat erősítik (Bourdieu 1991). Mindkét koncepció vallja — bár eltérő kulturális és szociológiai mechanizmusokat feltételez —, hogy az emberek elfogadják a hierarchikus viszonyokat erőszak vagy kényszer alkalmazása nélkül is, de nem feltétlenül mondanak le az ellenállásról vagy lázadásról.

A politikai antropológia érdeklődéséhez kapcsolódó terület a *beszéd és társadalmi különbségek vizsgálata*, amely feltárja, hogy az emberek beszédmódja eltérő stratégiáról, háttérismeretről, ambícióról árulkodik a társadalmi hierarchiában elfoglalt szerepüktől függően. De etnográfiai sora mutatja be azt is, hogy egyes beszédformák alkalmasak a hierarchia megkérdőjelezésére és ellenállás kifejezésére; ilyen forma például a nem standard nyelvi változatok tudatos, illetve ösztönös használata (Gal 1989). A politikai nyelv vizsgálatát gazdagították, sőt egyesek szerint teljesen átalakították a Foucault nyomán kibontakozó diskurzuselemzések, amelyek középpontjában hatalom és nyelv viszonya áll. Foucault mára közismertté váló elemzései megmutatták, hogy a hatalom gyakorlása diskurzusok építésén és ellenőrzésén keresztül valósítható meg; e diskurzusok az intézmények saját nyelveként jelenhetnek meg (Foucault 1991). A diskurzusok a beszédmódok expresszív és didaktikai elemeinek ötvözésével a *hatalom gya-*

korlásának gazdasági technikáit találják meg. A diskurzus központú antropológiai elemzések egyik iránya azt kutatja, hogy az aktuális társadalmi és politikai elit hogyan teremt olyan nyilvános beszédmódokat, amelyeken keresztül befolyását és tekintélyét fenntartja, megerősíti. A másik irány Foucault nyomdokain járva megmutatja, hogy a diskurzusok milyen hatalommal rendelkeznek a *valóság leírásában* és magyarázatában, s hogy más diskurzusokkal való kapcsolatuk eredményeképpen hogyan erősítik, gyengítik, vagyis teremtik a hatalmi viszonyokat. Bár a politikai nyelv etnográfiai megközelítése elsősorban a *szóbeli* közlések vizsgálatára alkalmas, a diskurzuselemzések természetesen kiterjednek a politikában használt *írásbeliség* formáira is. A politika nyelvének legújabb kutatásai pedig már a *tömegkommunikáció*, a médiaipar új távlatokat teremtő hatásairól szólnak.

A kultúra fent tárgyalt formáinak a politika világában való felhasználása meghatározott célokat szolgálhat, sajátos helyzeteket jeleníthet meg, kitüntetett helyzeteket értelmezhet. Ezek közül kiemelt figyelmet érdemel az *identitás* és a *legitimáció* megteremtése, az *ideológiák építése*, a *büntetés* és *ellenállás* gyakorlata.



ELLENSÉGFOGALMAK

Minden emberi közösség ismer olyan fogalmakat, mint itt és ott, innen és túl. Az ismert és az ismeretlen, a saját és az idegen a tapasztalatok teremtoi — méghozzá egész változó életünk során. Amennyiben az emberek cselekvő közösségeket hoznak létre, és szociális, gazdasági, politikai, vallási vagy bármi más módon megszervezik önmagukat, az innen és a túl átváltozik belső és külső kategóriává. A határok megerősítetnek, a kettéválasztás társadalmilag intézményesedik; rítusok és eljárási szabályok pecsételik meg és őrzik a be- és kilépés formáit — a keresztelejtől a konfirmálásig, a felvételt és az érettséget tanúsító vizsgáktól egészen valamely okirat vagy a személyi igazolvány kiadásáig. Minél inkább szabályozzák az ember életét a különböző tagságok — vagy szerepek —, mint a mi ipari társadalmainkban, annál inkább összekuszálódnak a külső és belső lehatárolások. Bárki lehet mások számára idegen, egyszermind barát is, attól függően, hogy a másikkal hol találkozik — a családban, közös lakóházuk folyosóján, az üzemben vagy külföldön-e. Állandóan változik, hogy kit minek tartanak. Mindez jól ismert és alakító tényezője mindennapjainknak.

Az élethez nemcsak az szükséges, hogy minden egységes cselekvő közösség erős legyen belülről nézve és világosan lehatárolt kívülről nézve, hanem az is, hogy tagjai folyamatosan átlépjék az intézményesített határokat. Cselekvő közösség — főként a mi komplex társadalmunkban — egyszerűen nem létezhet vagy nem képes a túlélésre kapcsolatok és ellentétek, konfliktusok és kompromisszumok, illetve valamilyen jellegű konszenzus megteremtése nélkül. Ez a szerelmespároktól az ENSZ-ig mindenre érvényes, tudjuk mindannyian, olvassuk minden újságban, és megfelelően adagolva láthatjuk a televíziós csatornákon.

A belső-külső lehatárolások életszükségletek, ám veszélyessé válnak, amikor őket felhasználva szakítják meg a kapcsolatokat és akadályozzák meg a kompromisszumok létrejöttét, amikor a megállapodások kizáróak, és csupán arra szolgálnak, hogy konfliktusokat szítsanak, polgárháborút robbantsanak ki, háborút támogassanak, tömeggyilkosságokat tegyenek lehetővé.

Nemcsak minden egyes külön történelem, hanem a történelem egészében is tagolható a mindenkori külső-belső viszonyítások alapján. Küszöböt lépünk azonban át, amikor a másikat, az idegent ellenséggé tapasztaljuk vagy fogjuk fel, aki ellen harcolnunk kell, vagy őt nem-emberként [Unmensch] kell definiálnunk, hogy megsemmisíthető legyen. Akár nemzetségek vagy városok harcoltak egymással vagy törtek

egymás életére, akár egyházak üldözték és semmisítették meg egymást saját hitük nevében, akár osztályként vagy pártként definiált csoportok nyomták el vagy osztották meg egymást — mindezek a történelmi cselekvő közösségek kölcsönösen felerősítették egymást, a viszályokat radikalizálták, a gyilkolást szentesítették. Ez is jól ismert tény, amelynek utána lehet nézni a történelemkönyvekben.

A *belső és a külső közötti határmegvonás* állandó, és folyamatosan zajlik. Csak ha a másik vagy az idegen ellenséggé válik, nyílnak meg azok a véres utak, amelyek dicsőséggel vagy kudarcral, győzelemmel vagy vereséggel végződnek, jobban mondva eljutnak egy olyan befejezéshez, amely mindig ideiglenes. A túlélők történelme kapcsolatokban és konszenzusokban folytatódik, ezek a *mindenkori béke minimális feltételei*. Antropológiailag kifejezve itt azokról az állandó előnyökről van szó, amelyek minden történetben megjelennek, ahol az előbbieket konstituálódnak.

Vajon mi módon tapasztalja, feltételezi és ragadja meg az ember a másikat mint ellenséget? — ezt a kérdést próbáljuk most megválaszolni. Konkrétabban: ellenségfogalmakról lévén szó a továbbiakban egyfajta *speciálisan nyelvi teljesítményt* kell értelmeznünk.

Egy korlátozást azonban hadd bocsássak előre. A nyelvi meghatározások, vagyis az, hogy ki, hol, miért ellenség, nem fogják át az ellenségességet létrehozó valamennyi körülményt. Vannak *fizikai diszpozíciók, gazdasági, vallási, társadalmi és politikai előírások*, amelyek hozzájárulnak az ellenségesség terjedéséhez. Bizonyos, hogy mindig nyelvi eszközök közvetítik a nyelven kívüli előírásokat, ám ezek nem oldódnak fel a beszéd aktusában. A nyelv szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy hadba szálljunk az ellenséggel.

És ez vonatkozik az erőszakos halálra is. Bár minden beszéd cselekvés, minden tett korántsem tekinthető beszédaktusnak. Meglehet, hogy az ellenséget régen is megölték, és ehhez akár ma is kapcsolódhat nyelven kívüli rituálé, számunkra mégis csak politikailag motivált gyilkosság marad, amely belénk fojtja a szót. Így aztán az ellenségkategóriák vizsgálata egyaránt foglalkozik a nyelv erejével és gyöngeségével.

Két lépésben haladva először vázoló az ellenséges mivolt *szemantikai struktúráját* megalapozó ellenfogalmakat, majd fölteszem a kérdést, hogy a nyelv hosszú távú folyamatai miképpen viszonyulnak a *beszélt és az írott szöveg*hez — ellenségfogalmak ugyanis a nyelvben és a szóban, a beszélt és az írott szövegben egyaránt előfordulnak.

1. Egy cselekvő önmeghatározásához ellenfogalmak tartoznak, amelyek a mások ellenében megfogalmazott „mi”-t nemcsak artikulálják, hanem megkülönböztető jegyekkel is felruházzák. Mindezek mögött az ellenség leselkedik ránk. Egykoron a barbárokat, a hebegő idegeneket foglalták össze ezen a néven. Az *idegen-* és az *önmeghatározás* kölcsönösen felidéztek egymást. Ugyanakkor az idegenek mint másfélék elismerése és méltánylása fokozatosan kibontakozó teljesítménye volt a görögségnek. Persze az ellentétekhez további pejoratív megállapítások kapcsolódtak: a barbárok — úgymond — vadak, civilizálatlanok, nem képesek alkotmányt létrehozni, természetük-nél fogva rabszolgák, és gyámolításra szorulnak. Kapcsolatot ugyan lehetett velük

létesíteni (a sztoikusok szerint ez magától értetődő és a természet parancsa), de a kirekesztés mégis áthatott a politikai nyelvhasználatot. Ráadásul a barbárok testileg is mások voltak, visszaszítóak és kegyetlenek, s területileg kívül estek a hellenisztikus, később pedig a görög–római kultúrán. A barbárok példáját tekintve kijelenthetjük tehát, hogy az ellenség *területileg elkülönülten* él, és — a topológia szerint érzékileg tapasztalható módon — *kevésbé értékes*. A „barbár” a természettől determinált, területileg elkülönült idegen meghatározása, aki mindenkor alkalmas az ellenséges mivolt megalapozására és előidézésére. Ez empirikusan is megerősítettett a perzsák, a szkíták, a gallok, a germánok, a hunok, a mongolok elleni harcokban, de bárki más esetében is, aki feltűnt a határokon, és megfelelt az adott kritériumoknak. Mindebből az alábbi figyelemre méltó tényállás következik.

Ami történetileg egykoron a tapasztalatokat alakította, később strukturálisan újra meg újra megismétlődik. A görögök és a barbárok között jelentéstani ellentétet *új nevekkel* helyettesítik — a barbárok viszont maradnak. Vajon nem erről van-e szó a normannok, a magyarok, a tatárok, a törökök, az indiánok, az oroszok vagy a németek esetében? Az ellenfogalmak struktúrája átvihető lett a mindenkori aktuális barbárokra vonatkoztatott jelzők meghatározott körén belül. Miután pedig a karikatúrák létrejöttek, a sztereotípiák megismételhetőkké váltak, és azóta a felek kölcsönösen használják és terelgetik is őket a variációk szűk játéktérben. Okkal mondhatjuk, hogy ami egyszer nyelviileg meghalt — mint ellenfogalmiság —, az *ikonikusan és szemantikailag* tovább él, felidézhető marad.

Sőt, azok a belülről irányított önkritikus értékelések, amelyek becsületes barbárról, nemes pogányról beszélnek, *bon sauvage*-t [*jó vadember*-t] emlegetnek, periodikusan ismétlődnek, és strukturálisan egyenlőek.

Az ellenfogalmak élesebben körvonalazódnak — és ezzel áttérek egy új ellenségfogalomra — a *kereszténység* elterjesztésével. Aki nem keresztény, az elkárhozik, és csak a kereszténynek van reménye, s meglehet, bizonyossága is arra, hogy valaha megváltják a világ bűneitől. Ezzel a kényszeralternatíva időbeli menekülési úttá változik. Vannak még-nem-keresztények: a pogányok, a hitetlenek, a zsidók, de még a hellének is, akik egyúttal barbárok, vagyis a misszió különböző címzettjei. Ahogyan a keresztes hadjáratokat indokolják: *ubi nunc paganismus est, christianitas fiat* [*ahol most pogányság van, ott legyen kereszténység*]. És vannak már-nem-keresztények, a heretikusok, az eretnekek, akik már minden elveszítettek, így aztán ők vélhetően a saját külön poklukban fognak égni.

Bizonyos, hogy ebben az elnagyolt vázlatban teológiaiilag tekintve itt-ott toleránsabb megoldásokat lehetne felrajzolni. Ám a *megtérvés kizárása* lelki, nem pedig — mint a barbárok esetében — fizikai ellenségmeghatározás következménye, aminek a kilátástalanságát a kereszténység előtti antikvitás nem ismerte. A hitetlen ellenség kiirtásának bűnét áthárították saját magára, jóval korábban, hogy a hatósági kivégzést végrehajtották vagy végrehajthatták volna. A pogányok és az eretnekek megölése nemcsak jogos, hanem Istennek tetsző cselekedet volt. Nem egyszerűen a harc és a hódítás,

hanem az üdvösség és a megváltás reménye diszkriminálta hitetlenként az ellenséget, és ez sokkal radikálisabb megoldás volt, mintha pusztán barbár ellenségnek tekintették volna. Az Utolsó Ítéletet, amennyiben lehetséges, meg kell előlegezni. Ott, ahol az Isten vagy az Ördög van jelen, a valóságos ellenség csak a kiteljesedő üdvtörténet kísértő jelensége lehet.

Az *időiesült ellentétpárt*, amennyiben egyszer már fogalmilag kifejezték, szintén átvihető lett. Ezt nem könnyű megérteni. A forradalom, amely minden uralom eltörlésére irányul, a háború, amely minden háborún győzedelmeskedni akar, valójában az üdvtörténet eszkatologikus bizonyosságát tartalmazza, amely minden világi önértelmezése ellenére sem gondolható el keresztény előzményei nélkül.

Ám a mi újkorunk az ellenségfogalmak további *radikalizálását* hozta magával. Amióta az emberiség mint autonóm és végső instancia Isten helyére lépett, fölemelkedvén saját történelmének szubjektumává és objektumává, az ellenség a fogalmiság új területeire hatolt be.

Ezek után az ember ellensége már nem lehetett az ember [Mensch], hanem csak a nem-ember [Unmensch], vagy még radikálisabban, a felsőbbrendű emberhez [Übermensch] viszonyított *alsóbbrendű ember* [Untermensch]. A nem-ember fogalma persze már a sztoikusoknak is a rendelkezésére állt, hogy a türannoszt mint nem-embert győzzék le, a keresztényeket is jól szolgálta, hogy *stigmatizálják* vele az eretnekeket, és a saját magának igazán tetsző keresztény szintén szerette felsőbbrendű emberként bemutatni magát.

Az ember — nem-ember, felsőbbrendű ember — alsóbbrendű ember oppozíciós kategóriák használata radikálizálta az ellenségességet, mégpedig oly módon, ahogyan korábban nyelviileg megragadhatatlan volt. A barbárt *természeténél fogva* vagy *területi alapon* határozták meg, a pogányokat vagy az eretnekeket pedig *teológiai megfontolásokból* lehetett kirekeszteni. A hellénnek vagy a kereszténynek megadatott, hogy önmeghatározás révén identifikálja önmagát. A cselekvő közösségek nem egyszerűen csak az ellenség fogalmából táplálkoztak, hanem elsősorban önmaguk legitimációjából.

Az az ellenségfogalom, amelyet itt az ember fogalma szemantikailag alapoz meg, a következő. A nem-ember körvonalazatlan forma [Blindformel], amelybe az egyik ember azért helyezi bele a másikat, hogy saját magát emberként mutassa fel — amivel azonban se többet, se kevesebbet nem nyer, mint hogy az ellenséget funkcionálisan saját szándékaihoz és céljaihoz igazítja.

Az alsóbbrendű ember is teljességgel annak a tetszésére van bízva, aki a másik tagadása révén saját magát felsőbbrendű embernek akarja beállítani. Itt valójában egy *ideológiailag* különbözőképpen kitölthető üres formáról [Leerformel] van szó, amelybe a másikat behelyezik, és ha ezt egyszer már megtették, az utolsó esélyétől is megfosztják, ő zentúl *csakis ellenség* lehet. Az emberi lehetőségek legalsó szintjére taszítják, a szó jelentése szerint is elembertelenítik, potenciálisan nem létezőnek, „értéktelen életűnek” tekintik, és eltörlik a föld színéről.

Három küszöböt mutattam be, amelyet át kellett lépni ahhoz, hogy a másik embert ellenségként értelmezzük, illetve újraértelmezzük. Arról van szó, hogy az idők folya-

mán a dolgok akkumulálódtak, és az ellenségfogalmak radikalizálódtak a barbároktól a pogányokon és az eretnekségeken keresztül a nem-emberig és az alsóbbrendű emberig. Tekintsünk itt el az ellenségfogalmakhoz kapcsolódó konkrét nevektől! Empirikusan tekintve rengeteg ilyen név van, de szemantikai struktúráik, ahogyan a másikat mint ellenséget tételezik, tartósan fennmaradnak, a struktúrák átvihetők, és *minden nyelven* kifejezhetők.

Tartózkodnunk kell attól, hogy a jelzett *ellenfogalmakat*, amelyekkel az ellenséget egyre hatásosabban rekesztették ki, a maguk egyértelmű és egyoldalú ellentéteiben rávetítsük magára a *történelmi valóságra*. Ez azért többnyire más volt, gyakran rosszabb, mint amit az ellenségfogalmak szemantikájából megismerhetünk.

Egy következtetést mindazonáltal levonhatunk: azt, ahogyan mindig is *tapasztaljuk* a valóságos eseményeket és szenvedéseket, és ahogyan ezeket utólag mindig is *értelmezzük*. A történetek lefolyása csak olyan értelemben válhat történelemmé, amilyen módon a cselekvők történelemként észlelik és fogják fel az eseményeket, és aligha vitatható, hogy minden történelmet *befolyásolnak* és alkalmanként *kormányoznak* is a kölcsönösen használt ellenségfogalmak. Ez még akkor is így van, ha utólag kiderül, hogy az ellenségfogalmak hibás értékelésre, illúzióra vagy önbecsapásra, önámításra vagy túlzott hitre, át nem vizsgált előfeltevésekre épültek. Valójában a másik mindig megpróbál más lenni, mint amit az ellenség fogalom révén róla feltételeznek. Egyre megy, hogy rosszabb vagy jobb akar-e lenni. Éppen a másik ember elvétele az ellenségfogalmak hatásosságának az alapja.

2. Végül éppen ezért kellene megvizsgálni, hogy a mindenkori adott nyelv és a használt fogalmak milyen mértékben járulnak hozzá az ellentétek szemantikai struktúrájához. Az ellenségfogalmak ugyanis nem az éj leple alatt keletkeznek. Kész formulák, mindazonáltal az emberek *in actu* egyedivé teszik őket, és így a cselekedetek részévé válnak.

Mindenekelőtt arra a vélekedésre kell utalni, miszerint egy mindenkori nyelv eleve valamiféle ellenségfogalmat rejtene magában. Ez csak egy adott nyelvközösségnek áll rendelkezésére, és bizonyára a be- és kizárásokat szolgálja: ajtókat nyit ki és zár be az a tény, hogy valaki birtokában van-e egy dialektusnak, argónak vagy szakzsargonnak, hogy valaki a műveltek nyelvén vagy valamilyen lokális nyelven intézkedik-e. Így szabályozódik minden mi- és ti-meghatározás, mások olyan ki- és bezárása, amely társadalmilag sikeres. Az ellenségdefiníálás azonban *eo ipso* nem vezethető le ezekből az amúgy tanulóssal is elsajátítható nyelvi előnyökből.

Ahhoz, hogy egy nyelv az ellenségesség kritériumává váljék, szükség van *politikai szándéokra*, amely azonban tisztán nyelven kívüli: gazdasági, vallási, szociális, ám mindig politikailag motivált. Aztán persze megváltozik a nyelv státusa, összességében politikailag *instrumentalizálódik* — ez a folyamat a francia forradalom óta egyre határozottabb formát ölt. A forradalmárok nyelvpolitikája szerint a francia beszéd a feltétele annak, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség törvényét sikerrel lehessen

alkalmazni. Saint-Just például azt követelte, hogy az elzászi területeket nevezzék el francia mártírokról, és így emeljék fel szegény polgárokat, akik saját dialektusuk foglyai, a forradalmi vívmányok szintjére. És ez csak az előjáték volt!

Az, hogy Herder fölfedezte a *nyelvi nemzeteket*, bizonyára még csak egyfajta politika előtti cselekedet. Az azonban már politikai tett volt, amikor a Napóleon uralma ellen harcoló értelmiségi ellenállók rátaláltak a német nép nyelvére. Alkotmányos egység hiányában maga a német nyelv vált az *önmeghatározás eszközévé*, ezért aztán — mint Arndt, Fichte vagy Jahn esetében — látszólag a politikát megelőző, végérvényes kritériummá vált, amely elválaszt a francia ellenségtől. „A német nép nyelv és a civilizáció nyelve közötti ellentét örökké tartó ellenségeskedés forrása” — így hangozhatott a rövid formula, amely száz éven át terjedt egyre szélesebb körben. Aki azonban saját nyelvét teszi meg önmeghatározása kizárólagos kritériumává, menthetetlenül *izolálódik*, egyszer csak egy „totálisan ellenséges világgal” találja szemben magát — mint ahogyan a németek azt tapasztalhatták is az első világháborúban. De ennél több is történik: az illető saját magát teszi ellenséggé.

A mi európai újkorunk sajátossága, hogy nemcsak egy-egy eltérő beszédmód, hanem a nyelv összességében vált a politikai cselekvő közösségekbe történő *befogadás* és *kirekesztés* eszközévé. A következmények jól ismertek. Csak három esetet említek. Az első világháború után ledöntötték a belga katonák flamand nyelvű síremlékeit, minthogy azokon nem francia nyelvű szövegek voltak; Dél-Tirolban a németeket csak olasz feliratok alatt lehetett eltemetni; Goebbels 1935 karácsonyán úgy rendelkezett, hogy a zsidó elesettek nevét minden háborús emlékműről törölni kell. Így terjed az ellenségeskedés a halálon túlra, eléri a halottakat, hogy az ő identitásukat is legyőzze, sőt mint a legutolsó példa mutatja, azt bizonyítsa, hogy nem is léteztek. Ma már tudjuk, hogy ez is csupán előjáték volt.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy évszázadunk katasztrófáit le lehetne vezetni egyedül a nyelvi nemzetek fölfedezéséből. Ám ez a kizárási kritérium kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy az ellenség meghatározása *megváltoztathatatlan*nak látszódjék. Autentikus adalék ez ahhoz, hogy az ellenségként kizártakat bűnösnek lehet tekinteni olyasmért, amiért semmiféle felelősséget nem viselhetnek, nevezetesen azért, mert az örökölt nyelvet beszélik, és saját nevük van. A barbár nyomában az eretnek jár, az eretneket követi a nem-ember, az alsóbbrendű ember — a senki.

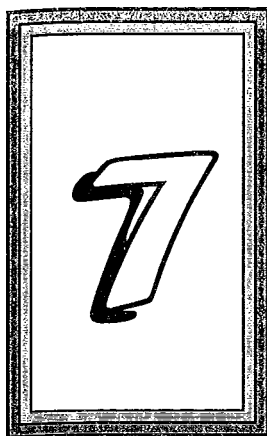
Arra, hogy egy nyelv *per se* milyen kevésbé terem ellenséget, könnyű ellenbizonyítékot találni. Leggyakrabban és talán a legbrutálisabb polgárháborúk ott robbantak ki, ahol mindkét felet vagy minden pártot ugyanazon a nyelven definiálták ellenségnek, és aztán ennek megfelelően folyt az öldöklés. Elegendő egyetlen pillantást vetni a vallásháborúk korára vagy a mai [ti. 1993-as — a szerk.] Jugoszláviára. Ugyanazon nyelv fogalmaival gyilkolták egymást a vörösök és a fehérek Oroszországban, a köztársaság hívei és a királpártiak Franciaországban, vagy a protestánsok és a katolikusok Németországban.

Nem maga a nyelv hozza tehát létre az ellenségeskedést: ez már a nyelv *politikai instrumentalizálódása*; azaz vannak szemantikai oppozíciós struktúrák, amelyek minden nyelvben előfordulnak, és amelyek aztán előhívják a mindenkori ellenségfogalmat. Mindaz, ami egyszer már felhalmozódott a nyelvi háztartásban, tapasztalatok előtt nyit utat, és tapasztalatoktól zár el. Az ellenségfogalmak, reflektáltan vagy reflektálatlanul, mindig előhívhatók, egyúttal olyan hálót alkotnak, amelybe a beszélő saját magát bonyolította bele. Pontosabban: itt nem olyan fogalmakról van szó, amelyekkel a másik embert, akár ellenségként is, meg lehet érteni, hanem *sztereotípiákról*, amelyeket csak felidéznek és felhasználnak.

Minderre századunk leghíresebb német szónoka a bizonyíték, aki vélhetően azt a népi szókézletet vette át, amelyet könyvekben, brosrákban, pamfletekben, a 19. század egész papírkosarában talált. Elfogyasztotta az autisztikus öngerjesztő és ön-felszabadító nyelv teljes papírsaláta halmazát, hogy aztán vissza tudja adni — retorikailag birtokolva és sikeresen. Amit talált, elfogadta, és cinikusan felhasználta az egész kézletet. A mindenkori ellenségfogalom megalkotásához ideológiailag minden klisé rendelkezésére állt: az árják — a zsidók; a német nép nagyra értékelése — a szomszéd népek csökkentértékűsége; az északi faj — az alsóbbrendű oroszok és így tovább. Az ellenségfogalom kizárólag a beszélt nyelvben kapta meg a maga potenciális valóságát, ami aztán *realizálható* is volt. Úgy, ahogyan ismerjük.

Mi következik mindebből a mára nézve? Minimum három dologra kell ügyelnünk.

Óvakodjunk a sztereotípiáktól — *fogalmi kalodák* ezek, amelyek korlátozzák a gondolkodás, és megrövidítik a cselekvéseket. Óvakodjunk a kettőségektől — mögöttük csak *kitalált ellenségek* lesnek ránk. És végül: használjuk a *másik* nyelvet; korlátozni fog bennünket a (német) identitásáért folyó hasztalan hajszában. Ezt ugyanis csak akkor tudjuk elérni, ha ismerjük a másikat; ez az első lépés egymás kölcsönös elismeréséhez. Így aztán még az is kiderülhet, hogy a másik nem ellenség.



A MEIN KAMPF A PROPAGANDÁRÓL

Hitler Mein Kampffja félelmetes és riasztó: a nácik hatalomra jutása után ez lett az egységes eszmei alap ahhoz a politikához, amely a német társadalmat demagóg és erőszakos eszközökkel homogenizálta, s egy szintén egyneműsített ellenséggel szemben felsorakoztatta. A következmények ismeretében — világégés, népiirtás — minden okunk meglenne arra, hogy örökre számlázzuk ismereteink tárházából ezt az „írományt”, ha nem kellene attól tartanunk, hogy újból és újból jönnek zavarosban halászni akaró demagógok, s ha nem kellene attól félnünk, hogy ismét előbukkannak megdőlőnek feltüntetett zaggya nézetek, melyekkel szemben védtelenek vagyunk, mert nem tudjuk, hogy hasonló népboldogítók és népboldogító eszmék hol jelentek meg, és mihez vezettek. A Mein Kampf a demagóggjelöltek tananyaga lehetne, de még inkább azoké, akik óvakodni akarnak a demagógoktól.

Hitler a Mein Kampfbán bőségesen részletezi nézeteit a propagandáról. Az ausztriai All-deutscher Verband bírálata keretében azt fejt ki — amint az itt következő idézet mutatja —, hogy ha a tömegpropaganda hatásos akar lenni, csak egyetlen ellenség ellen irányulhat. E megfontolás is alapul szolgált ahhoz, hogy Hitler a náciizmus összes ellenségét a keresztény humanistáktól a bolsevikokig és Churchilltől Sztálinig a „zsidó” fogalma alá vonja:

A nagynémet mozgalom sohasem esett volna ebbe a hibába, ha több megértéssel viseltetett volna a széles tömegek lélektana iránt. Ha vezéreink tisztában lettek volna azzal, hogy — ha egyáltalán eredményt akarnak elérni — már pusztán lélektani meg-gondolásból sem szabad a népnek két vagy több ellenséget mutatni, mert ez a harci erő tökéletes elaprózódásához vezet, akkor már csak ezért is egy ellenfélre irányították volna a nagynémet mozgalom átütő erejét. Semmi sem lehet veszedelmesebb egy politikai pártra nézve, mint ha elhatározásaikban olyan sokat markolók, de keveset fogók vezérlik, akik mindent akarnak, anélkül azonban, hogy csak a legkisebbet is elérnék. [...]

Minden népvezérnek az a legfontosabb feladata, hogy a nép figyelmét ne aprózza el, hanem egyetlen ellenfélre összpontosítsa. Minél egyöntetűbb a nép harci kedvének az irányítása, annál nagyobb lesz a mozgalom vonzereje és annál hatalmasabb az átütő ereje. A nagy vezérek zsenialitása éppen abban rejlik, hogy még a különböző el-

lenfeleket is mint egy kategóriába tartozókat tüntetik fel, mert különféle ellenfelek felismerése a győnge és bizonytalan jellemeknél könnyen a saját igazságukban való kételkedéshez vezet.

Abban a percben, amikor az ingadozó tömeg a harcban túl sok ellenféllel találja magát szemben, azonnal a tárgyilagosság álláspontjára helyezkedik, és felveti a kérdést, hogy vajon a többiek tévednek-e mind, vagy tényleg csak saját népének és saját mozgalmának van igaza. Ilyenkor jelentkezik erőnk első bénulása. Azért kell a több, belsőleg különböző ellenfelet egy kalap alá venni, hogy a tömeg, meggyőződése szerint, a harcot egyetlen ellenféllel szemben folytassa. Ez megerősíti a saját igazságába vetett hitet és fokozza a támadójával szembeni elkeseredést. A nagynémet mozgalmat e körülmény fel nem ismerése a győzelmétől fosztotta meg. Céljuk helyes, akaratuk tiszta volt, de az utat rosszul választották meg.

Az első világháborús német propagandát bírálva Hitler annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a jó tömegpropaganda legyen a lehető legprimitívebb, szóljon a tömeg legkorlátoltabb részéhez, csak néhány pontot tartalmazzon, és legyen teljesen szubjektív:

Háborúban a propaganda célravezető eszköz. A cél pedig a német nép létéért folytatott küzdelem volt. Éppen ezért a propagandát is csak az erre érvényes alapelvek szerint lehet megítélni. A legrettenetesebb fegyverek is emberségesek, ha azokat a győzelem siettetése teszi szükségessé, és csak azok a módszerek szépek, amelyek a nemzet számára a szabadság dicsőségét biztosíthatják.

A háborús propaganda szempontjából ilyen élethalálharc idején ez az egyetlen helyes állásfoglalás. Ha ezzel a mértékadó körök is tisztában lettek volna, akkor sohasem bizonytalankodtak volna annyit ennek a fegyvernek az alakját és alkalmazását illetően; mert a propaganda is csak fegyver, igaz ugyan, hogy csak alapos ismerője kezében válik rettenetes harci eszközzé. A második, de éppen ilyen döntő jelentőségű kérdés a következő: a propagandának kikhez kell szólnia? A művelt intelligenciához vagy pedig a kevésbé képzett tömegekhez? A propagandának természetesen a tömegek felé kell irányulnia! Az értelmiség — vagyis amit ma általában így neveznek — számára propaganda helyett tudományos meggyőzésre van szükség. A propaganda azonban tartalma szerint éppoly kevésbé tudomány, mint amennyire a plakát ábrázolásmódja művészet. A plakát csak annyira művészet, amennyire a tervezője a szín és a forma által képes felkelteni az emberek figyelmét. A művészeti kiállítás plakátjának a kiállítás művészetére kell utalnia; ez minél sikeresebb, annál művészebb lesz maga a plakát is. A plakát tájékoztasson a kiállítás jelentőségéről, de semmi esetre se legyen a kiállításon látható művészet helyettesítője. Ezért aki magával a művészettel akar foglalkozni, nem elégedhet meg a plakát tanulmányozásával vagy azzal, hogy „átsétál” a kiállításon. Csak így várható el, hogy elmélyedjen az egyes művek szemléletében, és lassan megfelelő ítéletet alkosson.

Hasonló a helyzet azzal, amit ma propagandának hívunk. A propaganda feladata nem az emberek tudományos képzése, hanem a tömegek ráhangolása bizonyos té-

nyekre, eseményekre, szükségszerűségekre stb., úgy, hogy azok jelentősége a tömeg érdeklődésének középpontjába kerüljön. A művészet itt az, hogy mindezt olyan hatásosan tegyük, hogy kétségtelenné váljon egy adott tény igazsága, egy folyamat szükségszerűsége, a szükségszerűség helyessége stb. Minthogy azonban önmagában vett szükségszerűség nincs, és nem is lehet, a propaganda feladata a tömegek figyelmének felkeltése, nem pedig a tudományosan amúgy is képzettek vagy a tudni vágyók tanítása. A propagandának mindig elsősorban az érzelmre, s nem az úgynevezett értelemre kell irányulnia.

Minden propagandának népszerűnek kell lennie, és szellemi színvonalát a felvilágosítandó tömeg legkorlátoltabb rétegének felvevő képességéhez kell szabnia. Minél nagyobb a tömeg, amelyre hatást kell gyakorolni, annál kevésbé legyen magas a propaganda szellemi színvonala. Ha tehát a propaganda a háborúban való kitartás fokozását célozza, s éppen ezért az egész népre irányul, a túlságosan magas szellemi előfeltételeket gondosan el kell kerülni.

Minél kisebb a tudományos tehertétel és minél inkább a tömeg érzelmeihez szól a propaganda, annál ártóbb a siker. Ez a propaganda helyességének és helytelenségének legkitűnőbb fokmérője, nem pedig néhány tudós vagy ifjú esztéta kielégítése. Mivel a széles tömegek világlátása érzelmileg befolyásolható, a propaganda feladata éppen az, hogy pszichológiailag helyesen találja meg e széles tömegek figyelmének felkeltéséhez és ezáltal a szívéhez vezető utat. „Nagyokosaink” ez iránti meg nem értése csupán azt bizonyítja, hogy renyhén gondolkoznak és tévképzetek áldozatai. Ha azonban valaki megérti a propaganda mesterfogásainak jelentőségét a tömegek megnyerésében, a következő tanulságot is el kell fogadnia: tévedés a propagandának a tudományos továbbképzés sokoldalúságát adnia.

A tömeg felvevőképessége nagyon korlátozott, értelme csekély, és éppen ezért nagyon feledékeny. Így tehát minden hathatós propagandának csak néhány pontra kell szorítkoznia, s ezt a néhány pontot, néhány tételt addig kell vezényszavakban ismételtetni, amíg az utolsó is megérti ebből a szóból azt, amit akarunk. Mihelyt az ember ezt az alaptételt feláldozza és sokoldalú akar lenni, akkor a hatás elaprózódik, mert a tömeg a nyújtott anyagot sem megérteni, sem megemésztetni nem tudja. Ezáltal azonban az credmény meggyengül, míg nem végül elmarad.

Minél többet ölel fel a mondanivaló, annál fontosabb a pszichológiailag helyes taktika megteremtése. Például teljesen hibás volt az ellenséget nevetségessé tenni, mint ahogy azt az osztrák és a német vicclapok mindenekelőtt művelték. Alapjaiban téves, mert az ellenféllel való találkozás a valóságban mindjárt egészen más meggyőződésre bírta az egyes embert, és ez a körülmény borzalmasan megbosszulta magát. A német katona az ellenfél ellenállását tapasztalva addigi felvilágosítói részéről becsapottnak érezte magát, és ahelyett, hogy harci kedve vagy kitartása megerősödött volna, éppen az ellenkezője történt: felmondta a szolgálatot.

Ezzel szemben az angolok és az amerikaiak háborús propagandája lélektanilag helyes volt. Ők a németet barbárnak és vandálnak tüntették fel népük előtt, a katonákat már előkészítették a háború borzalmaira, és ezzel elejét vették a csalódásnak. Még a

legborzalmasabb fegyver is, amit ellenük használtak, csak az addigi felvilágosítás igazolását jelentette számukra, éppen ezért csak megerősítette kormányzatuk állításainak igazságába vetett hitüket, és ez csak fokozta dühüket és gyűlöletüket az elvetemült ellenséggel szemben. Mert az ellenség fegyvereinek legrettenetesebb hatása is csak a barbár ellenség ismert brutalitását bizonyította, anélkül azonban, hogy egy pillanatra is átgondolták volna saját fegyvereik még borzalmasabb hatását.

Az angol katonának sose kellett azt éreznie, hogy otthon elmulasztották volna a felkészítését. Így — sajnos — a német katona járt, olyannyira, hogy a végén már minden figyelmeztetést mint „csalást” vagy „görcsöt” hárított el, egyenes következményeként annak, hogy azt képzelték, minden számár (vagy „különben” okos ember) képes propaganda kifejtésére, ahelyett, hogy megértették volna, ehhez a legzseniálisabb lélekismerőket kell igénybe venni.

Így nyújtott a német háborús propaganda tökéletes példát arra, hogy miként érheti el a „felvilágosító” munka a kitűzött célnak éppen az ellenkezőjét akkor, ha hiányzik belőle a lélektanilag helyes elgondolás. Ezzel szemben nagyon sokat tanulhatott az ellenségtől az, aki nyitott szemmel és helyes érzékkel dolgozta fel magában a négy és fél éven át ostromló ellenséges propaganda szitokáradatát.

Kevéssé értették meg azonban a propagandatevékenység első tételét, nevezetesen azt, hogy minden feldolgozandó kérdésben teljesen szubjektív, egyoldalú állásfoglalásra van szükség. Ezen a téren mindjárt a háború kezdetén nagyot vették, s az ember joggal kételkedhetett abban, hogy annyi esztelenség vajon tisztán a butaság rovására írható-e. Mit mondana az ember az olyan plakátról, amely egy bizonyos szappan propagálására hivatott, és amelyik még egy másik szappant is jónak minősít? Az ember csak a fejét rázná. Éppen így vagyunk a politikai reklámokkal is.

A propaganda feladata például nem a különböző jogok mérlegelése, hanem az általa képviselendő egyetlen jog kizárólagos hangsúlyozása. Nem az a feladata, hogy az objektív valóságot feltárja és doktriner őszinteséggel — amennyiben megfelel neki — a tömeg elé vigye, hanem az, hogy szüntelenül a saját igazságát szolgálja.

Például alapjában hibás volt a háborús felelősség kérdését abból az álláspontból megítélni, hogy nemcsak Németország tehető felelőssé a katasztrófa bekövetkezéséért, hanem az lett volna a helyes, hogy ezt a bűnt kizárólag az ellenség rovására írják, még akkor is, ha ez nem felelt volna meg úgy a valóságnak, mint ahogy ez valójában volt.

Mi lett ennek a fél munkának az eredménye?

A nép nagy része nem diplomatakból és államtudósokból, sőt még csak nem is mind józan ítélőképességgel megáldott emberekből áll, hanem ingadozó, kételkedésre és bizonytalanságra hajlamos emberekből. Abban a pillanatban, amelyben a saját propaganda csak halvány lehetőséget is nyújt a saját igazunkban való kételkedésre, az ellenfélnek már nyert ügye van. A tömeg nem képes megkülönböztetni azt, hogy hol ér véget az ellenfél igazságtalansága, és hol kezdődik a saját igazságtalanságunk. Ilyen esetben bizonytalan és hitetlenkedő lesz, különösen akkor, ha az ellenfél nem követ el ilyen esztelenséget, hanem a maga részéről minden bűnt az ellenségre ró. Magától értetődő dolog hát, hogy végül a saját népiünk is inkább hisz az egyöntetű és egy-

ségesebb ellenséges propagandának, mint a saját propagandáknak. Különösen olyan népnél lehet erről szó, mint a német, amely amúgy is mindenáron a tárgyilagosságra törekszik. Mert népünknel mindenki csak azon fáradozik, hogy az ellenséget megkímélje az igazságtalanságtól, még akkor is, ha ez népünket a legsúlyosabb veszélynek teszi ki, még ha létének és államának a végét vonja is maga után.

Természetesen arra a tömeg nem jön rá, hogy mértékadó helyen ezt nem így gondolják. A nép a maga nagy többségében annyira nőies gondolkodású, hogy sokkal inkább befolyásolják gondolkodásmódját és ténykedését az érzelmi benyomások, mint a hideg értelem. Ezek a benyomások azonban nem komplikáltak, hanem nagyon egyszerűek és egészségesek. Itt nincs sok latolgatásnak helye, hanem csak a végletek pozitívumának vagy negatívumának, szeretetnek vagy gyűlöletnek, jognak vagy jogtalanságnak, igazságnak vagy hazugságnak, és semmi szín alatt sem félig-meddig, így vagy úgy, részben típusú mérlegelésnek. Ezt különösen az angol propaganda értette és alkalmazta igazán zseniális módon. Ott nem volt szó félmegoldásokról, amelyek csak a legkisebb kétséget is hagytak volna.

A széles néptömegek érzelmi benyomásainak primitív voltát mi sem jellemzi jobban, mint az a rágalomhadjárat, amely a tömeg e tulajdonságainak ismeretével nemcsak biztosította a morális kitartást még a legnagyobb nehézségek idején is, hanem amely a német népet egyben a háború kitörésének egyedüli okozójának állította be. Olyan hazugság ez, amely csak az előadásmód feltétlen, szemtelen és egyoldalú megátalkodottságával válhatott alkalmassá arra, hogy az érzelmeknek kiszolgáltatt, mindig szélsőséges beállítottságú néptömegek elhiggyék. Hogy ez a propaganda mennyire hathatós volt, azt legjobban az a tény bizonyította, hogy négy év múltán nemcsak az ellenséget erősítette meg a kitartásban, hanem még saját népünket is kikezdte.

Hogy a mi propagandáknak nem volt ilyen eredménye, azon nem lehet csodálkozni. Már a maga kétértelműségében hordozta a hatástalanság magvát, tartalmánál fogva sem gyakorolhatott a tömegekre megfelelő hatást. Csak a mi szellemdús „ál-lamférfiaiink” gondolhatták azt, hogy ezzel a langyos pacifista mosogatólével az embereket halálmegvető harcokra lehet bírni. Így ez a propaganda nemcsak céltalan, de káros is volt.

Persze, a legzseniálisabb propaganda sem vezet sikerre, ha egy alapvető elvet nem tartunk állandóan szem előtt. Propagandánk kevés tényre szorítkozzék, azt a keveset azonban szünet nélkül ismételtesse. Az állhatatosság itt is, mint oly sok esetben, a siker első és legfontosabb feltétele.

A propagandát sose bízzuk esztétákra vagy blazírt egyénekre: az előbbiektől azért őrizzük felve, mert különben a forma és a kifejezőmód a tömegek helyett legfeljebb irodalmi teadélutánok közönségét fogja vonzani; az utóbbiaktól pedig azért, mert friss érzelmek híján örökösen új tápot fognak keresni érzékeinknek. Ezek az emberek gyorsan megcsömörlenek; a változatosságot óhajtják, és sose lesznek képesek arra, hogy behelyezkedjenek a kevésbé kiégettek igényrendszerébe, vagy hogy egyáltalán megértsék őket. Mindig ők a propaganda, jobban mondván a propaganda

tartalmának legfőbb kritikusai, minthogy az számukra túlságosan hagyományosnak, részlegesnek és avultnak tűnik. Mindig újat akarnak, és a változatosságot hajhászva minden olyan hatásos politikai eszköz esküdt ellenségeivé válnak, amely a tömegek megnyerését szolgálja. Mihelyt az ő irányelveikhez igazodik a propaganda tartalma és szerveződése, el is veszi összefogottságát, és óhatatlanul felmorzsolódik.

A propaganda nem azért van, hogy blazírt ficsúroknak változatosságot nyújtson, hanem azért, hogy meggyőzzön, tömegeket győzzön meg. A tömegnek azonban nehézsége miatt időre van szüksége, hogy valamit meglásson és arra ezerszeres ismételtetés után emlékezzék is.

Semmiféle változtatás sem irányulhat arra, hogy megmássa a propaganda lényegét, végezetül mindig ugyanazt kell mondania. Jóllehet a vezérmotívumot több oldalról is meg kell világítani, az érvelés végszáva mindig ugyanaz legyen, ami a vezérmotívum. A propaganda csak így lehet egységes és összefogott. Csak ez a soha el nem hagyható vonalvezetés és a dolgok mindig állandó, következetes hangsúlyozása eredményez sikert. Akkor azonban csodálkozva állapíthatjuk meg, milyen nagy, szinte felfoghatatlan sikerhez vezetett állhatatosságunk.

Hitler legfőbb törekvése a nép széles rétegeinek megnyerése volt, és ennek taktikai követelményeit 14 pontban foglalta össze. Ezek többsége szintén a propaganda világába tartozik, ezért a fentiekhez képest ismétléseket tartalmaz. (Néhány ilyen részt ki is hagyunk.) Új elem viszont a tömegeknek teendő „gazdasági engedmény” követelése, a hatalom megszerzésének meghirdetése, a vezér-elv kimondása és az „egyéni kultusz” támogatása:

Ha tehát hazánk jövőjének kedvező alakulása attól függ, vajon sikerül-e megnyernünk népünk széles rétegeit, akkor mozgalmunknak ezt kell legfőbb és legfontosabb feladatának tekintenie. Pillanatnyi sikerekkel nem szabad megelégednünk, cselekvésünket mindig jövőnkre való befolyása szempontjából kell irányítanunk. Már 1919-ben tisztában voltunk azzal, hogy mozgalmunk legfőbb célját a nép hazafias lelkiületének felébresztésében kell látnunk.

Taktikailag a következő követelményeknek kell megfelelnünk:

1. Nem szabad visszariadnunk a legmesszebb menő szociális áldozattól sem, ha meg akarjuk nyerni a széles tömegeket hazánk újjászülésének eszméje számára. Bármilyen messzemenő gazdasági engedményeket is adunk ma a munkavállalóknak, ezek semmiképpen sem hasonlíthatók az egész nemzet azon nyereségéhez, melyet a nép széles rétegeinek megnyerése jelent hazánk számára. Csak vállalkozóink, a rájuk sajnos igen gyakran jellemző rövidlátó esztelenség miatt nem képesek felismerni azt, hogy tartós gazdasági fellendülés és megfelelő haszon mindaddig elképzelhetetlen, míg népünk hazafias szolidaritása újra helyre nem áll.

Sohasem veszítettük volna el a háborút, ha a német szakszervezetek a háború folyamán a munkásság érdekeit a végsőkéig képviselték volna, ha a jutaléksóvár vállal-

kozókat akár sztrájk révén is kényszerítették volna arra, hogy teljesítsék az általuk képviselt munkásság követeléseit, ha a honvédelem érdekében is olyan fanatikusan nyilatkoztak volna meg német voltak mellett, és fenntartás nélkül megadták volna hazájuknak azt, ami megilleti. A háború megnyerésének óriási jelentőségével szemben még a legmesszebbmenő gazdasági engedmények is nevetségesek lettek volna.

Mozgalmunknak, mely újra vissza akarja vezetni a német munkást a német nép táborába, tisztában kell lennie azzal, hogy semmilyen gazdasági áldozattól sem szabad visszariadnunk, egészen addig, amíg azok hazánk gazdasági létét és függetlenségét nem veszélyeztetik.

2. A tömegek hazafias nevelése csakis az életszínvonal emelésével lehetséges, mert csak így teremthetők meg azok az előfeltételek, melyek az egyes embert arra képesítik, hogy kivegye részét a nemzet kulturális javaiból.

3. Tökéletlen eszközökkel, az ún. tárgyilagossá álláspont félszeg hangsúlyozásával sohasem valósítható meg a nép nacionalizálása. Erre csak a kíméletlen és egyoldalú fanatizmus, a végcélra irányított határozottság képes. Ez azt jelenti, hogy a mai polgári szellemben, vagyis különböző megszorításokkal lehetetlen nacionalizálni a népet. Azt csakis a szélsőségekben rejlő vehemenciával lehetséges. Méreg csak ellenméreggel győzhető le, és csak az áporodott polgári szemlélet szerint vezet a középut a mennyek országába.

A széles néptömegek nem professzorokból és diplomatákból állnak. Az a kevés absztrakt tudás, amelynek birtokában vannak, az érzelmek világába utalja őket. Ott keresendő pozitív vagy negatív állásfoglalásuk. Fogékonyságuk csak e kettő valamelyikére terjed ki, a köztük lévő felemáság nem érdekli őket. Érzelmi viszonyulásuk rendkívüli stabilitást jelent. A nép hite nehezebben rendíthető meg, mint a tudása, szeretetét, tisztetét nem a változások határozzák meg, gyűlölete pedig tartósabb ellenszenvénél. A világ nagy változásait sokkal kevésbé a fegyvert birtokló tudás, mint az azt átélkesítő fanatizmus és a nemritkán előtte járó hisztériakampány váltotta ki minden időben. Aki meg akarja nyerni a népet, annak a szívéhez vezető kaput kell kinyitnia. Ez nem objektivitást, azaz gyengeséget, hanem erőt és akaratot feltételez.

4. A nép lelkét csak akkor sikerül megnyernünk, ha saját célunkért való pozitív küzdelmünkön kívül egyúttal tönkretesszük céljaink ellenségeit is. A nép az ellenfél könyörtelen megtámadásában a küzdelem jogos voltának bizonyítékát, míg az ellenféllel való megalkuvásban a bizonytalanság jelét látja.

A tömeg csak alkotórésze a természetnek, s nem képes megérteni azt, ha olyan emberek fognak kezét egymással, kiknek nézetei merőben ellentétesek. Azt kívánja, hogy az erősebb győzedelmeskedjék, és a gyengébb elpusztuljon vagy pedig feltétel nélkül adja meg magát. A tömeg nacionalizálása csak akkor sikerülhet, ha népünk lelkiségeért folytatott pozitív harcunk mellett népünk nemzetközi megrontóit kiirtjuk.

5. [...] Ha meg akarjuk szabadítani a német népet a felfogásával eredetileg nem egyező mai tulajdonságaitól és rossz oldalaitól, akkor meg kell szabadítanunk őt e tulajdonságok okozóitól is. A faji probléma és ezzel kapcsolatosan a zsidó kérdés világos felismerése nélkül a német nép többé sohasem lesz képes nagygyá lenni. A faji kérdés nemcsak a világtörténelemnek, hanem az emberi kultúrának is a kulcsa. [...]

7. [...] Új mozgalmunk propagandatevékenysége éppen ezért igen egyszerű és világos: tartalma és formája szerint a tömeg ízlésének megfelelően kell beállítani, helyességének egyetlen zsinórmértéke pedig a siker. Széles tömegeket mozgósító gyűlésen nem az a szónok beszél a legjobban, aki szellemileg a jelen levő intelligenciához áll a legközelebb, hanem az, aki a tömeg szívéhez szól.

Az az értelmiségi, aki egy ilyen népgyűlésen a szónok alsóbb néprétegekre gyakorolt látható hatásának ellenére a beszéd szellemi színvonalát kritizálja, gondolkodásának teljes csődjét, valamint személyének értéktelenségét bizonyítja fiatal mozgalmunk előtt. A mozgalom csakis arra az értelmiségre számíthat, aki már érti annyira a mozgalom céljait és feladatait, hogy a propagandatevékenységet kizárólag annak sikere, nem pedig saját benyomásai alapján ítéli meg. A propaganda ne csupán a nacionalista érzelmű embereket szólítsa meg, hanem legyen képes arra is, hogy népiségünk ellenségeit — amennyiben a mi vérünkéből valók — megnyerje. [...]

8. A politikai reformmozgalmak sohasem érhetik el céljukat valamely uralkodó hatalom befolyása és felvilágosító munkája révén, hanem kizárólag a hatalom megszerzése által. A világrengető eszméknek nemcsak joguk, hanem kötelességük is, hogy biztosítsák önmaguk számára azt az eszközt, mely célkitűzéseik keresztülvitelét lehetővé teszi. Az ilyen vállalkozás jogos vagy jogtalan voltának egyetlen földi bírója a siker. Siker alatt azonban nem a politikai hatalom pusztá megszerzését értjük — ahogy az 1918-ban történt —, hanem annak a nép életére gyakorolt áldásos hatását is. Az államcsíny tehát még nem tekinthető sikeresnek akkor — mint azt felületes államügyszek gondolják —, ha a forradalmárok az államhatalmat kezükbe kerítették, hanem csak akkor, ha a forradalmi tevékenység alapját képező szándék megvalósítása a nemzet javát inkább szolgálja, mint az őt megelőző kormányforma. Ezt pedig a „német forradalom”-nak nevezett 1918. évi haramialázadásról nem lehet elmondani. Ha a gyakorlati reformok keresztülvitele vezérli a politikai hatalomért küzdő mozgalmat, akkor annak elejétől fogva éreznie kell, hogy széles tömegek érdekeiért küzd, tehát nem irodalmi kaszinó vagy nyárspolgárok kocsmái asztaltársasága.

9. Az új mozgalom lényegéből és belső szervezetéből adódóan ellensége a parlamentnek, tehát tagadja a vezért mások véleményének végrehajtójává lealacsonyító többségi döntés jogának elvét általában és saját belső szervezetében egyaránt. A mozgalom az egész vonalon a vezér feltétlen tekintélyének elvét követi, mely ennél fogva a legnagyobb felelősséggel is jár.

Ennek az elvnek gyakorlati következménye a mozgalomra nézve a következő: A szervezet helyi csoportjának elnökét a közvetlen felette álló vezér nevezi ki, és ő a csoport felelős vezetője. Minden bizottság az ő alárendeltje, nem pedig megfordítva. Szavazóbizottságok nincsenek, mindössze bizonyos munkakörrel bíró bizottságok vannak. A munkát a felelős vezető, az elnök osztja be. Ugyanez az elv érvényesül a magasabb szervezeti egységekben, így a járási, körzeti és kerületi egységekben is. A vezető mindig kinevezés útján nyeri megbízatását, és korlátlan hatalmat és jogkört kap. Csak az egész párt vezérét választja — az egyesülési jogszabályokra való tekintettel — a közgyűlés. Ő aztán kizárólagos irányítója az egész mozgalomnak. Valamennyi bizottság neki van alárendelve, nem pedig ő a bizottságoknak. Ezzel azonban a felelősséget is magára vállalja. A mozgalom tagjainak jogában áll őt az új választás fóruma előtt felelősségre vonni és hivatalától megfosztani, ha vétett a mozgalom alapelvei ellen vagy pedig annak érdekeit rosszul képviselte. Az ő helyébe lép az új, tehetségesebb vezér, akinek ugyanolyan nagy a tekintélye és felelőssége. A mozgalom egyik legfőbb feladata, hogy ezt az elvet nemcsak keretein belül, hanem az egész ál-lamban vezérelvvé tegye.

Aki vezér akar lenni, annak a legnagyobb és feltétlen tekintély mellett a végső és leg súlyosabb felelősséget is vállalnia kell. Erre csak egy hős képes. Az emberiség haladása és kultúrája nem a többség terméke, hanem kizárólag az egyéniség zsenialitásán és tetterején alapszik. Ennek megfelelően a mozgalom antiparlamentáris, részvétele a parlamentáris intézményekben csak azok szétzúzását célozhatja: egy olyan formáció kiküszöbölését, amelyben az emberiség hanyatlásának egyik legszembetűnőbb jelét látjuk. [...]

12. A mozgalom jövője híveinek a türelmetlenségig fokozott, az eszme kizárólagos helyességét hirdető és a hasonló mozgalmakkal szemben érvényre jutó fanatizmusától függ. Tévedés lenne azt hinni, hogy a mozgalom megerősödik, ha más, hasonló célú mozgalommal egyesül. Az ilyen növekedés természetesen növeli látszólagos nagyságát és a felületes szemlélő szemében hatalmát is, ténylegesen azonban ezzel a később mindinkább érvényre jutó gyengeségének magvát veti el.

Bármennyire is hangoztatják, kizárt dolog, hogy két mozgalom azonos értékű legyen, különben nem lenne két mozgalom, hanem csak egy. Bármilyen jelentéktelen legyen is ez a különbség, a tény az, hogy megvan, még akkor is, ha csak a vezetők különböző képességében rejlik. A természetes fejlődésnek azonban nem az a törvénye, hogy két különböző alakulat egyesüljön, hanem, hogy az erősebb győzzön, és erejét eme küzdelem folytán fokozza. Két hasonló politikai pártszervezet egyesülése pillanatnyi előnnyel járhat ugyan, az ily módon nyert előny azonban később belső gyengeségének lehet okozója.

A mozgalom nagyságát kizárólag belső erejének szabad fejlődése és az összes vetélytársán aratott győzelméig állandóan fokozódó ereje biztosítja. Sőt, joggal állíthatjuk azt, hogy ereje és ebből eredő létjogosultsága csak addig nő, míg léte elő-

feltételeinek a küzdelem elveit tekinti, és abban a pillanatban túllépi erejének legnagyobb fokát, melyben a végső győzelem az ő oldalára szegődik.

Egy mozgalom számára csak hasznos, ha olyan győzelemért küzd, amely nem egykönnyen érhető el, hanem úgy, hogy a feltétlen türelmetlenség harcossá válva növeli a mozgalom erejét. Azok a mozgalmak, amelyek hasonló képződmények összenövésének, kompromisszumának köszönhetik létüket, az üvegházi növényekre hasonlítanak. Azok is magasra szöknek, ám hiányzik belőlük az erő, hogy a viharokkal és az évszázadokkal dacoljanak.

Egy nagy eszmét megtestesítő hatalmas szervezet nagysága az egész világon abban a vallásos fanatizmusban rejlik, mely jogosságának tudatában másokkal szemben türelmet nem ismerő módon jut érvényre. Ha maga az eszme helyes, és ennek tudatában küzd létjogosultságáért, akkor legyőzhetetlen lesz, és az üldözés csak erősíteni fogja. A kereszténység nagysága sem abban állt, hogy az antik világ hasonló bölcséleti irányzataival megegyezésre törekedett, hanem saját tanának fanatikus hirdetésében és érvényesítésében. [...]

13. A mozgalomnak eleve úgy kell nevelnie híveit, hogy a küzdelmet ne vegyék félvállról, hanem azt mozgalmuk vívmányának tekintsék. Ellenfeleiktől nem szabad félniük, s tudniuk kell azt, hogy feltétlen szükségük van ezekre az ellenfelekre. Aki reggel kézbe veszi a zsidó újságokat, és nem talál bennük magáról rágalmakat, az nem töltötte hasznosan az előző napot; mert ellenkező esetben üldöznék, gyaláznák, rágalmaznák, szidalmaznák, piszkolnák a zsidók. És csak az érezheti igazán át ennek a fajnak, népünk és minden árja halálos ellenségének a harcát ellenünk, aki a leghatékonyabban szembeszáll velük, és magára vonja a rágalmaikat. Nem tisztességes német és nem igaz nemzetiszocialista az, akit a zsidó újságok nem szidnak és átkoznak. [...]

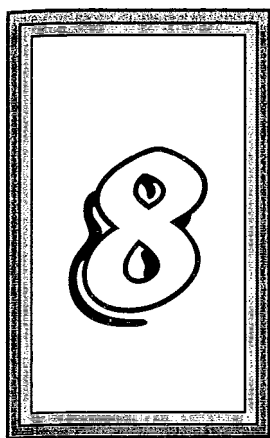
A mozgalom híveinek és tágabb értelemben az egész népnek a figyelmét fel kell hívnunk arra, hogy a zsidó újságok mindig hazudnak, és hogyha véletlenül igazat is mondanak, azt csak azért teszik, hogy azzal valami nagyobbfajta hazugságot leplezzenek. Az a legjobb barátunk, akit leginkább ócsárolnak, és az áll hozzánk a legközelebb, akit halálos gyűlöletükkel sújtanak. Ha ezek az elvek híveink húsává és vérévé válnak, mozgalmunk rendíthetetlenné és legyőzhetetlenné válik.

14. Mozgalmunknak mindenképpen támogatnia kell az egyéni kultuszt; sohasem szabad elfelejteni azt, hogy a személyi értékben rejlik minden emberi érték, hogy minden gondolat és minden teljesítmény az egyes ember alkotóerejének terméke, és hogy a nagyság csodálata nem csupán a hálának, hanem annak a kötelességnek a jele is, amely a hála kinyilvánítója köré fonódik.

Az egyéniség pótolhatatlan, különösen akkor, ha nem a gépies, hanem a kultúraalkotó elemet képviseli. Amilyen kevésbé pótolható a hírneves művész, és félbehagyott munkáját más ember be nem fejezheti, éppen olyan kevésbé lehet pótolni a nagy költőt és filozófust, a nagy államférfiút vagy hadvezért. Tevékenységük ugyanis

a művészet szférájába tartozik, nem mechanikus nevelés credménye, hanem isteni adottságként veleszületett.

A világ legnagyobb forradalmai és vívmányai, legkiválóbb kulturális teljesítményei, halhatatlan alkotásai az államművészet stb. terén örökre elválaszthatatlanul egy-egy nagy ember nevéhez fűződnek. Ha nem hódolunk a nagy egyéniségek szellemének, akkor kivész belőlünk ama roppant nagy erő, mely a zseniális emberekből árad. Ezzel a zsidó van a legjobban tisztában. Ő gondoskodik leginkább arról, hogy fajtájának kimagasló egyéniségeit, kiknek nagysága rendszerint az emberiségnek és a kultúrának feldúlásában rejlik, istenítsék. Csak más népek nagy szellemcinek tiszteletét igyekszik emberhez nem méltó „személyi kultusznak” bélyegezni.



A DEMAGÓGIA MŰKÖDÉSMÓDJA

Hazug ígéretek, érzelmek felkorbácsolása, előítéletekre építés. Ezek a demagógia legfőbb ismérvei. A demagóg célja elhitetni a tömegekkel — legalábbis a hatalom megszerzéséig —, hogy ígérétei nem hazugok. Ezt szolgálja az érzelmek felkorbácsolása és az előítéletekre építés.

A demagógia működés módjának elemzését két ágra bonthatjuk. Az egyik ág a *pszichológiai*: milyen jelenségekkel találkozunk, amikor az érzelmek és a gondolkodás, véleményalkotás kölcsönhatását vizsgáljuk. A másik ág a kommunikációnak inkább a *nyelvhez és a logikához* kapcsolódó jelenségeivel, technikáival kapcsolatos. A pszichológiai jelenségeket ismét két részre oszthatjuk, bár merev szétválasztásuk nem lehetséges. Az egyik a *gondolkodási* folyamatokra, azok bizonyos jellemzőire, korlátaira vonatkozik. A másik azzal kapcsolatos, hogy az *erős érzelmek* sajátos hatással vannak a gondolkodási folyamatokra.

Az ember megismerő folyamatainak egyik legalapvetőbbike a *kategorizálás*, amelynek rendkívül hatékony eszköze a *nyelv*. Segítségével a magunk számára is és kommunikációs célokból is címkékkel látjuk el a kategóriákat. A kategorizálás — definíciója szerint — *egyszerűsítés*, s mint ilyen magában hordozza a torzítás lehetőségét. Amikor az ingerekhez címkéket rendelünk, akkor hajlamosak vagyunk alábecsülni az azonos címkével jelölt ingerek közötti különbségeket, és túlbecsülni a különböző kategóriákból származó ingerek közötti különbségeket. Ezt az árat kell fizetnünk a kategorizálás hatékonyságáért. Ez a torzítás viszont szinte elkerülhetetlenül ahhoz vezet, hogy gondolkodásunk *előítéletekkel és sztereotípiákkal* lesz terhes, s olyankor is kategóriákban gondolkozunk, amikor a helyzet az egyedi információ figyelembevételét kívánná meg.

A kategóriák kidolgozottabb alosztályát jelentik a szociálpszichológiában az ún. *sémák és forgatókönyvek*. Ezek nagyobb cselekvésegységek belső összefüggéseit, a bennük foglalt események sorrendjét, szokásos kiváltó okait és következményeit stb. tartalmazó *összetett kognitív szerkezetek*. Szempontunkból az a jelentőségük, hogy ha a megfelelő bemeneti feltételek előállnak, akkor akár cselekvéssor formájában, akár a megfigyelt események értelmezésének formájában szinte *automatikusan* működnek. (Például, ha azt látjuk egy választási kampányműsorban, hogy a képernyőn szereplő

ifjú politikusok körül kicsi gyerekek játszanak, akkor ez a családalapítás, a felelősség, a felnőtt élet gondolatkörét idézi föl a nézőben.)

A demagógia és a hatásos szónoklat között az egyetlen lényeges különbség az, hogy a demagóg *tudatosan félrevezeti* a hallgatóságot. Ezért a következőkben a semleges „szónok” kifejezést használom. A szónok arra törekedhet, hogy az ő számára megfelelő kategóriákra, sémákra hivatkozzon, építsen a hozzájuk már eleve kapcsolódó érzelmi mozzanatokra, azaz az előítéletekre, vagy igyekezzék ezekhez a kategóriákhoz, sémákhoz olyan *érzelmi mozzanatokot társítani*, amelyek számára kedvező előítéletekkel alátámasztják őket.

De hogyan fogadják az efféle szónoki fogásokat a hallgatók? Az emberek, ha meggyőző üzenettel találkoznak, megtehetik, hogy értelmi képességeiket összpontosítva igyekezzenek azt megérteni, s eldönteni, hogy egyetértenek-e vele vagy sem. Ezt nevezi a szociálpszichológia a meggyőzés *centrális* útjának. Megtehetik azt is, hogy csupán felszínes benyomásaikra hagyatkoznak, általános bölcsességekre, szabályokra, ún. *heurisztikákra* építik ítéletüket. Ha például kedvelünk valakit, akkor hajlamosak vagyunk olyasmiben is elfogadni a véleményét, amihez egyébként nyilvánvalóan nem ért. (Ez az egyik magyarázata, hogy sok népszerű színész és előadó szerepelt az 1990-es választási kampányban.) Vagy építhetünk arra az „arany szabályra”, hogy az adott téma szakértőire bízvást hallgathatunk, nem szükséges szellemi erőnket megfeszítve a dolog megértésére törekednünk. (Erre a heurisztikára igyekeztek építeni, amikor Bős-Nagymaros megépítésének hasznos vagy haszontalan voltáról győzködték a hallgatóságot.) A szociálpszichológia műszavával ez a meggyőzés *perifériás* útja. A meggyőzés perifériás útja szorosan kapcsolódik a sémák, forgatókönyvek alkalmazásához, hiszen a konkrét tények és érvek mérlegelése helyett a már bejáratott sablonokra hagyatkozunk.

Sok tényező befolyásolhatja, hogy adott esetben az üzenet vevője a centrális vagy perifériás utat választja-e. Az egyik fontos tényező a befogadók pillanatnyi hangulati, érzelmi állapota. Megfigyelések szerint a felfokozott érzelmi állapotú befogadó hajlamosabb a meggyőzés perifériás útját választani. A szónok ezért az *érzelmek felkorelátsával* lehetőséget teremt arra, hogy a hallgatóság az érvek és ellenérvek higgadt elemzése helyett magatartási reflexek, előítéletek és sztereotípiák alapján foglaljon állást. Az ilyen „felszínes” információfeldolgozás arra is módot nyújt, hogy a kimondva vagy utalással mozgósított asszociációkat a szónok kénye-kedve szerint manipulálhassa.

Ha a befogadónak valamilyen fontos érdekét érinti az üzenet, hajlamos áttérni a centrális út feldolgozási módjához. Mozgásba hozott sémáinak automatikus lefutását megállítja, és az *érvek-ellenérvek elemzésébe* kezd. A szónoknak tehát ügyelnie kell arra, hogy ilyen érdek ne tudatosodjon a befogadóban. Ugyanez az ellenfél számára hatásos eszközként jelentkezhet. (Jól példázta ezt az ún. taxisblokádnak egyik lényeges mozzanata: a kormánypárti megnyilatkozók igyekeztek úgy beállítani a konfliktust, mint amely a taxisok és fuvarozók csoportérdekét tükrözi, és nem érinti a polgárok

többségének érdekeit. Ezzel szemben a taxisok arról igyekeztek meggyőzni a lakos-
ságot, hogy a benzináremelés megakadályozása nekik is közvetlen anyagi érdekük.)

A szónok dolgát megkönnyíti az a körülmény, hogy gondolkodásunk jobbra
takarékos és jóhiszemű. Rendes körülmények között, ha találunk egy kellően elfo-
gadható magyarázatot vagy értelmezést az éppen elébünk kerülő szituációra, ese-
ményre, akkor ezzel beérjük, s nem kezdünk azon töprengeni, hogy milyen alternatív
értelmezések jöhetnek még szóba. Ez a „tett halála az okoskodás” hamleti helyzete,
amely hétköznapi viselkedésünkben teljesen természetes és hatékony. A demagóg tehát
bízvást számíthat arra, hogy amíg *hallgatói gyanakvását* nem kelti föl, addig azok az
első kézenfekvőnek tűnő magyarázatot elfogadják, és nem kezdenek alternatív ma-
gyarázatok vagy cáfolatok után kutatni. Ezáltal féligazságokból és kisebb csúsztatások-
ból csinos gondolatmenetek építhetők föl, amelyek — legalábbis ideig-óráig — olyas-
miről is meggyőzhetik a hallgatóságot, amit kellő mérlegelés után elvetne.

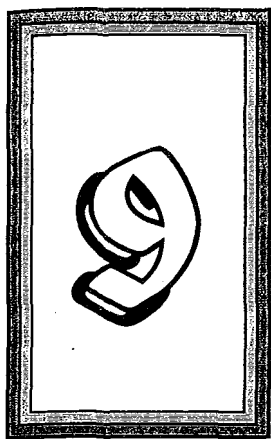
A szónoknak az is célja, hogy saját magát *hiteles* politikusként elfogadtassa, mi-
közben ellenfeleit *diszkreditálja*. A kategorizálás, a sémákban gondolkodás általánosabb
pszichológiai jelenségének itt azt a sajátos és nagyon erős, szociálpszichológiai válfaját
alkalmazhatja a siker reményében, amit embercsoportokra vonatkozó *előítéleteknek*
nevezzük. Ez a „mi és ők” szembeállításának stratégiája. Mindannyiunkban nagyon
erős az az igény, hogy saját magunkat úgy hasonlítsuk össze másokkal, hogy annak
eredménye ránk nézve pozitív legyen. Ez a tendencia az iskolai osztályoktól a ka-
maszcsoportokon, a politikai pártokon át az etnikumokig mindenütt fellelhető. Ha
tehát a szónok valamilyen alapon egy csoportba sorolja saját magát és a hallgatóságot,
majd úgy hasonlítja magukat más csoporthoz, hogy abból a saját csoport fölénye
domborodjon ki, akkor esélye van a pozitív megítélésre. Ennek során a szónok sikerrel
építhet a szociálpszichológiában *holdudvarhatásnak* nevezett jelenségre. Ha valakiről
egy bizonyos esetben pozitív vagy negatív tapasztalatot szereztünk, akkor hajlamosak
vagyunk ezt az adott dologtól teljesen független tulajdonságokra vagy helyzetekre is
kiterjeszteni. Ha valakiről tudjuk, hogy jó családapa/anya, vagy készséggel kisegített
bennünket a hó végén, akkor hajlunk arra, hogy adott esetben jó vezetőnek is tartsuk,
jöllehet a kettőnek semmi köze egymáshoz. A szónok tehát jól teszi, ha a témától vagy
a téttől független önéletrajzi epizódokat is beleszó meggyőző beszédébe, mert szá-
míthat a holdudvarhatásra.

A demagógnak el kell rejtenie valódi szándékát, el kell rejtenie azt, hogy a hízeltetés
és ígéret hamis, s hogy ő ezt tudja is. Ennek egyik leghatékonyabb módja, ha *ki nem*
mondott előfeltevéseket kész tényeknek állít be. Ilyenkor azzal a pragmatikai jelenséggel
él vissza, hogy a mindennapi beszédben vagy a tömörség érdekében, az érdekesebb
előadásmód kedvéért, vagy egyéb okból a beszélő gyakran mondanivalója kisebb-
nagyobb hányadát nem mondja ki, hanem csupán implikálja. Lényeges itt, hogy
ilyenkor a beszélő szeme előtt az együttműködés elve lebeg, a hallgató érdekét (is)
tekinti. Ezt az érvelési módon nevezte Arisztotelész *enthusiasmának* (1982). Ez a
szónoki beszédben olyan érvelés (szemben a szillogizmusok formális szabályaival),

ahol nem szükséges a hallgatók által ismertnek feltételezett premisszát kimondani. A demagóg ezért „jóhiszeműen” megteheti, hogy kölcsönösen *ismert tényként utal* valamire, ami — ha kifejténé — vitatható volna. A „perifériás úton járó” hallgató ilyenkor gyakran beéri azzal, hogy elérte az utalást, és elfogadja kritikus vizsgálat nélkül. Az így becsempészett „tény” azután része lesz annak a közös alapnak, amely a további érvelést alátámasztja. A *burkolt előfeltevések* alkalmazásának egyik leggyakoribb formája, hogy a szónok leíráshoz folyamodik, azaz látszólag objektív jellemzést ad a beszéd tárgyáról, de a jellemzés megfogalmazása, a jelzők megválasztása eleve állásfoglalást közvetít.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a szónok meggyőzőereje akkor nagyobb, ha nem csak olyan érveket sorakoztat föl, amelyek saját állítását alátámasztják, hanem szemügyre veszi a *lehetséges ellenérveket* is. A demagóg persze ilyenkor gondosan ügyel arra, hogy az ellenérvek gyengébbek legyenek az ő érveinél, s jó ha rögtön a cáfolatukról is gondoskodik. Ezzel a módszerrel nagyobb szavahihetőségre tesz szert, sőt a meggyőző hatás tartósabb is lesz, mivel mintegy beoltja a hallgatóságot az esetleges erősebb ellenérvekkel szemben.

Az ilyen és hasonló stratégiák, pszichológiai mechanizmusok azonban csak bizonyos határok között hatásosak. A legfontosabb tényező mégiscsak az *érdek*. A hallgatóság érdekeivel szöges ellentétben álló dolgokról a legügyesebb szónok sem tud meggyőzni. Ezért a demagóg leghatásosabb fegyvere az, ha pontosan eltalálja, hogy mit akar hallani a hallgatóság, s azt gátlástalan cinizmussal szavakba önti.



A SZTÁLINIZMUS MINDENNAPI TUDATA ÉS LÉLEKTANA

A „tömegpszichológia” vagy ahogy általánosabban és egyben értékítéletektől mentesebben nevezzük, a társadalomléktan szerves és magától értetődő módon fonódott össze a politikai folyamatok elemzésével: Az európai társadalomléktan érdeklődése túlnyomórészt *a jobboldali* politikai mozgalmak pszichológiai tartalmainak vizsgálatára irányult. Ennek okai — ha e tény maga mindmáig változatlanul meglepőnek is mondható — mindenképpen magyarázhatóak századunk történeti tényeivel: a század eleji európai kultúra mértékadó és normateremtő individualizmusa egyénközpontú, politikailag csak igen nagy nehézségek árán osztályozható pszichológiai törekvéseket hozott létre. Az első világháború (elsősorban annak civilizatorikus nagyságrendben is döntő második, „értelmetlen” szakasza), majd a húszas évek társadalmi megrázkódtatásai voltak azok a tények, amelyek a döntő pszichológiai érdeklődés középpontjába mindenekelőtt a „jobboldalon” feltűnő nagyobb csoportok, a tömegek lélektani sajátosságait állították. Amíg a „baloldali” irányban szervezett tömegek lelki magatartását a tudományos és szellemi érdeklődés végső soron „normálisnak” találta, épp a „jobboldali” irányban szerveződő tömegek magatartásában fedezett fel új, esetleg közvetlenül történelmi jelentőségű pszichológiai jelenségeket. A huszas–harmincas évek társadalomlélektanai ennek megfelelően az ebben a korban *szociológiailag* színre lépő, történeti genezisükben „új”, a politikai palettán jobbfelé haladó tömegekkel foglalkoztak. Amíg a német fasizmus elméletlettörténetének számos változata kiterjedt és igényes társadalomlélektani magyarázó elmélettel rendelkezik (azokról nem is beszélve, amelyek eleve és alapvetően társadalomlélektani indíttatásúak), addig a sztálinizmus társadalomlélektani megközelítése a kezdet kezdetén tart. Azt jelentené-e ez, hogy a sztálinizmus jelenségegyüttesében, annak kialakulásában, „virágzásában” és utóéletében ne játszottak volna szerepet társadalomlélektani összetevők? Ebben az értelemben „veszítették volna el lelküket” a sztálinizmus végrehajtói és áldozatai egyaránt? Ez a kijelentés nyilvánvaló képtelenség.

A megismerési érdekelttség e nagymérvű eltérése mögött ugyanis újabb primér történelmi tényrt vélünk felfedezni: a *lélektani komponensek részesedése* a jobboldali típusú tömegmozgalmak kialakulásában; különösen pedig németországbeli hatalomra jutásában jóval nagyobb volt, mint a baloldali mozgalmak esetében. Nem véletlenül hangsúlyoztuk azonban e megközelítés *primér* mivoltát, hiszen ezen elsődleges össze-

függés minden egyértelműsége ellenére sem mondhatjuk ki, hogy a baloldali tömegmozgalmak mögött álló lélektani mozzanatok eleve elhanyagolhatók lennének, miközben a jobboldali típusú tömegmozgalmak nagyobb pszichológiai részesevé további nyitott kérdéseket már nem tartalmazó összefüggés.

A baloldali mozgalmak lélektanának problematikájához tartozik továbbá az is, hogy maga a baloldali gondolkör is hosszú évtizedekig állt olyan paradigma hatása alatt, amely a legfontosabb kérdésben a történelmi fejlődés értelmezésében ingerülten utasított vissza minden lehetséges pszichológiai magyarázatot.¹

Bizonyosra vehetjük, hogy a pszichológiai problematika csekély jelenléte a vezető baloldali paradigmán belül erőteljesen közrejátszott abban, hogy a baloldali mozgalmak társadalomlélektana *alig vált tudományos témává*.

Az érett sztálinista társadalom társadalomlélektani feltételei markánsan térnek el a kor Nyugat-Európájának lehetséges lényegi meghatározásaitól. A kor Nyugat-Európájának pszichológiai szempontból tekintett „tömegei”-t nem túlnépesedés vagy éppen mesterséges iparosítás, hanem egy viszonylag szerves történelmi fejlődést megtörő, az első világháború eseményeihez fűződő traumatikus megrázkódtatások sora hozta létre (találónak találjuk e folyamatra Hannah Arendt megfogalmazását a „polgári osztálytársadalom vége”-ről). E tömegek sajátos „ellen”-társadalmat alkottak a társadalmilag integrált tömegekkel szemben,² eltérésként, devianciaként határozták meg önmagukat. A kifejlett sztálinizmust társadalomlélektanilag meghatározó „tömeg” ezzel szemben a társadalom mindenkori mintájaként, sőt normájaként jelent meg. Ha tehát a nyugati társadalmak tömegei a polgári társadalom devianciáját testesítették

¹ Elsősorban a II. Internacionálé teoretikusainak meghatározó „történelmi materializmusára” gondolunk. (Lásd Kiss Endre: Geschichte und Weltanschauung. Literaturtheorie bei Franz Mehring und in „Die Neue Zeit”. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Philosophica et Sociologica, Tomus XVII. Budapest, 1983. 231–249. l.) — A kérdést e helyütt nem akarjuk kiterjeszteni az egész „marxizmus” hasonlóan negatív lélektani következményeinek elemzéséig, amint ezt — egyébként kitűnően — Jászi Oszkár teszi (A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Századvég Füzetek, Bp. 1989. 44–45. l.), elsősorban azért, mert nem látjuk tisztázottnak azt, hogy azonos filozófiai tartalmakat adnánk-e a marxizmus fogalmának. A marxista paradigma eltérő változatai — talán az ausztromarxizmus szellemisége (ha nem is doktrínái) az egyedüli lényegesebb kivétel — nem biztosítottak szisztematikus helyet a társadalomlélektani paradigmának. A lélektan lebecsülése odáig ment, hogy Lukács György a „Történelem és osztálytudat”-ban teljességgel tudásszociológiai alapon konstruálhatta meg a proletariátus tudatát.

² A „tömeg”-nek mint az integrált, a „polgári” társadalom imitatív ellentársadalmának képzete a társadalomlélektani tárgy szociológiai megfogalmazása, ezért — mai szemmel talán ismét meglepő módon — kevésbé elterjedt eleme a húszas–harmincas évek tömegpszichológiáinak. Explicitnek nevezhető formában talán Alfred Adler ilyen tartalmú gondolataiban jelennek meg nyomai.

meg, a sztálinista tömegek a normát, adott esetben a történelem végcélját — hozzáteljük: velük szemben — a „polgári” társadalom elemei jelentettek devianciát.³

A jobboldali típusú „tömegelektan” egy valamiképpen feltételezett individuumpontú antropológia társadalmi feltételrendszere felől próbálta vizsgálni a jobboldali típusú tömegek lélektanát, a baloldali irányultságú politikai mozgalmak antropológiai gyökerei eleve *individuumellenesek* voltak, ha nem éppen individuumon túlnak tűntek fel magukat.

A sztálinizmus társadalomlélektani elemzésének elmaradásához az említetteken túlmenően az a tény is hozzájárult, hogy amíg Hitler személyének pszichológiája vezető témakörre nőtte ki magát a faszizmuskutatásban, Sztálin személyének pszichológiája gyakorlatilag alig vált önálló kutatási témakörre. Az egyik leghíresebb és legjellemzőbb példa épp Hannah Arendt, aki szerint Sztálin alakjában nincs semmi, ami pszichológiailag érdekes lehetne.⁴

Mindezek alapján ahhoz az eredményhez jutunk, hogy amikor a totalitáriánus szerkezeten belül Hitler „viszi át” a maga személyiségét a németek millióinak személyiségébe, akkor nemcsak társadalomlélektanilag, de világtörténelmileg és politikailag is megfelelő lélektani folyamat zajlik, amikor azonban Sztálin személyisége válik mintává milliók számára, akkor ez a folyamat a társadalomlélektan számára mindeddig érdektelen maradt.

A kifejlett sztálinizmus az embert olyan társadalmi mozgalmába helyezte, amely igényt tartott a nembelileg elérhető világtörténelmi *optimum* egyedüli képviselőre, olyan optimumnak és egyben szociális végcélnak ábrázolta önmagát, mely megszüntette a kizsákmányolást és ezáltal létrehozta a történelem eddigi legfejlettebb társadalmát. Ez a „condition humaine” eleve felmenti a sztálinista jelen emberét a *homo historicus* addigi fárasztó lélektani terhei alól, az optimumot megtestesítő társadalomban való *puszta lét* maga után vonja az ezzel az optimummal társadalomlélektani módon leírható *azonosulást*. Az — optimummal való azonosulás eredeti feltételrendszere ismét nem immanens lélektani mozzanat — ez nem is lehetett másként, mert maga a sztálini rendszer összpontosította magában (gyakorlatilag Sztálin személyében) az összes nembeli érték egymással egyenként azonosított summáját: Sztálin volt a nép,

³ Az, hogy a sztálinista „tömeg” a maga sajátos meghatározottságában egyenesen a történelem végcéljaként jelenik meg, mutatja az eszmerendszer teljes elszakadását a nembeliség ideáljait fenntartó eredeti marxizmustól. Az elképzelés könnyű megvalósíthatósága következett a sztálinizmusnak minden nembeli értéket pusztító, verbálisan azonban azokat önmagával azonosító eljárásából.

⁴ Hannah Arendt egyik megfogalmazása Sztálin pszichológiai „normalitásá”-ról így hangzik: „Ami ezt a bizalmat illeti [Sztálinnak Hitlerbe vetett bizalmáról van szó], ez az elképzelhető legjobb példája annak, hogy Sztálin nem volt őri: ott volt bizalmatlan, ahol minden oka megvolt rá, [...] éppoly természetesen bízott meg Hitlerben...” *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. III. kötet. Frankfurt-Berlin-Wien, 1958. 15.1.

a hatalom, az állam, a fejlődés, a munka.⁵ Ez az identifikációs folyamat a hagyományos individuum megszüntetésével együtt a szorosan vett társadalomlélektani tartalmakat is megszünteti. A világtörténelmi optimummal való egyesülés feleslegessé teszi a hagyományosan lélektani típusú erőlködéseket. E minden kétséget kizáróan depszichologizáló társadalmi berendezés ténye nem feledtetheti azonban, hogy az univerzummal egyesülő sztálinista nagycsoport jó lelkiismeretű tagjának van *pozitív* lélektani kapcsolódása ehhez az univerzumhoz, a helyzet pszichológiai tehermentesítése nem jelenti tehát a pozitív társadalomlélektani képletek megjelenésének elmaradását.

A pszichikai azonosulás a progresszív világtörténelmi folyamattal olyan új lélektani képletet hozott létre, amelynek kutatása ismét nem csak tisztán tudományos szempontból érdekes; mint a „sztálinista lélek” leírása, még jó ideig a mai magyar társadalom lélektani színpékének része lesz. A mai reflexió szempontjából nem közbűs, hogy a progresszív világtörténelmi folyamat, a politikai történelmi *egész* valójában (mint erre többször utaltunk, és köztudott) nem volt progresszív és egy sajátosan totalitárius valóságot rejtett. Az egészszel való azonosulás lélektani képlete azonban bizonyos mértékig még attól is függetleníthető, hogy az egész „igaz”-e vagy maga a tiszta hazugság. E képlet legfontosabb vonása a *személyiség pszichikai rétegeinek kitörölődése*; a pszichikumot mozgó motívumok az *egésszel* való azonosulásban eredeti feladatukat veszítik, az elismerést nem teljesítményekkel és küzdelmekkel, hanem bannális, mindennapi tevékenységükkel vívják ki. Ez a pszichológiai alaphelyzet kioldja az egyént a természetes pszichikai erőteréből, és felmenti őt a mindennapok és az életvezetés pszichikai terheitől. Az *egésszel* való ilyen azonosulás azonban nem csak a személyiség lélektani, de *morális* szféráit is egyszerűen kiradírozza, ezért sincs a klaszikus sztálinistának erkölcsi problémája, számára minden konfliktus „világnézet”, s ha a másik oldal egyszer megéri a „helyes” világnézet megértésére, az egyetértés biztosítva van.⁶

⁵ A társadalmi-történelmi összefolyamattal való azonosulás természetesen a maga módján ismét azonos volt a Sztálinnal való azonosulással, ebben azonban nagyon bonyolultan keverednek Sztálin „személyes”, illetve az összefolyamatot „személytelenül” megtestesítő vonásai — újabb eltérés a fasiszta vezérkultustól. Milovan Djilas következő története a történelmi folyamat egészével azonos Sztálinra utal: „... elhittük, [...], hogy a háború 1942-ben véget ér, mert Sztálin mondta: de amikor a jóslat nem vált be, elfeledtük a próféciát, és a próféta semmit sem vesztett emberfeletti hatalmából.” (Találkozások Sztálinnal. Budapest, 1989. 13. l.)

⁶ Mindenesetre az erkölcsi és lélektani szférák kiradírozódása felől nézve egészen másként értelmezendő a „világnézeti igazság” fogalma. — Az, hogy az *egésszel* való azonosulásra épülő új tömegmegtartás egyben *norma* is lett, kiválóan mutatja az irodalomkritika műfaja, ahol e tömegszenderjeinek átlépését nyomban „helytelen egyénieskedés”-nek bélyegezték. Ugyanennek az alapbeállítódásnak egyik következménye volt továbbá, hogy a progresszív történelmi folyamat bármely sérülése nyomban az ellenséges erők egész raját hívja életre. Rákositól idézünk: „Mi segíti elő a kémek és provokátorok munkáját? Elsősorban minden elhajlás a párt vonalától.” (Idézte: Kádár János: Végakarát: Budapest, é. n. 39. l.). Itt az elhajlás a kémek megjelenések valóságos oka. Az *egésszel* való azonosulás egyik további szimptomája az, hogy a tettek függetlenedhetnek is azok

A „világtörténelmi optimumot megtestesítő történelmi folyamat egészével való azonosulás” társadalomlélektani képletének azonosítása után feltehető a kérdés, vajon ez az alaphelyzet spontán módon vagy pedig tudatos pszichológiai célzatú politika eredményeképpen alakult-e ki. Úgy tűnik, a kifejlett sztálinizmus teljes tudatossággal termelt és termeltette újjá ezt a pszichológiai alapképletet, egyértelműséggel pillantva meg abban a rendszer egyedül lehetséges társadalomlélektani, s ezért egyben politikai alapját is.⁷ Amikor ehhez a kérdéshez érünk, egy-két utalás erejéig természetesen ismét elhagyjuk a társadalomlélektan területét, hiszen az ezt a lélektant újratermelő politikának ugyan ismét van „lélektana”, az azonban nem döntő tényezője rendszerstabilizáló működésének. Bizonyos megszorításokkal ugyanis az az igazság, hogy a sztálini politika lényege nem is állt másból, mint *e rendszer fenntartásának igényéből*. Az egyszer elért, a rendszer stabilizálása szempontjából döntő jelentőségű optimális sztálinista mindennapi tudatnak nem volt szabad olyan tényekkel és információkkal szembesülnie, amelyek optimális összetételét megzavarhatták volna.⁸ A politikának egykor szükség volt egy neki kedvező társadalomlélektani helyzetre, egyidejűleg azonban foglyává is vált annak, hiszen minden pillanatban egy *nem létező társadalom képét* kellett valóságosnak elfogadtatnia. Ebből az alaphelyzetből nő ki a *sztálini perek* színházának rendszere. E perek nyilvános megrendezése e társadalomlélektani beállítódáshoz közvetítette a jó lelkiismeret érdekében szükséges kulcsinformációkat: maguk a vádlottak vallották ugyanis a legszélesebb nyilvánosság előtt, hogy bűnösök.⁹

Mivel az érett, a klasszikus sztálinizmus társadalomlélektanáról frünk (s nem például azokat a lélektani *előfeltételeket* vizsgáljuk, amelyek bizonyos előrejelzések szerint eleve lehetetlenné tennék a sztálinista társadalom működését),¹⁰ tudatosan hagyjuk figyelmen kívül a genezis, majd az átmenet sajátos társadalomlélektanát, amelyek pedig önmagukban méltók a legintenzívebb érdeklődésre is, gondoljunk például a huszas

végrehajtóitól. Az „egész” felől nézett tett lehet kiváló, azok végrehajtóit azonban nem feltétlenül kell azoknak elismerni, a marx *„Nem tudják, de teszik”* póre cinizmusként hangzik ebben az összefüggésben. Egy konkrét példa Horváth Mártontól: „Dolgozó népünk szellemileg, világnézetileg hozzá akar nőni saját tetteihez.” (Idézi Acél Tamás: Kongresszusunk sikeréért. In: A Lukács-vita. [1949–1951] Budapest, 1985. 269. l.)

⁷ A szóban forgó attitűdöt egyaránt hasonlíthatjuk a korábbi baloldali alapmagatartásokhoz, illetve más, a sztálinizmussal konform lehetséges pszichológiai képletekhez. Mindkét összefüggésben nyilvánvalóvá válik egyedülálló alkalmassága a baloldali totalitarizmus berendezkedéséhez. Az attitűd történelmi sikere azonban újabb gondolatokat vet fel.

⁸ Magyar Nemzet 1990. május 30-ai számában jelent meg az a hír, ami egy, Sztálin fiának hibájából lezuhant repülőgép sorsával foglalkozik. Ezen halálát leltem majdnem egy teljes jégkorongcsapat, azonban nemcsak a bajnokság folyt minden változás nélkül tovább, de a nyilvános médiumokban még csak kérdés sem hangzott fel az eltűntek iránt.

⁹ Mindez csak aláhúzza a sztálini perek önálló fenomenológiai vizsgálatának szükségességét.

¹⁰ Ezt a szempontot összegezi például Jászi Oszkár (i. m. 6. l.).

évek Lenin-kultuszának religiózus vonásaira,¹¹ a szabad szercelem éppen társadalomlélektani szempontból meghatározó húszas évekbeli „forradalmi” felfogása és az érett sztálinizmus alatti kispolgári fordulat kettősségére, amely olyan politikai–lélektani fordulatot váltott ki, mint amilyen Wilhelm Reich attitűdváltozása volt.¹²

A sztálinizmus (a baloldali mozgalmak társadalomlélektani előzményeire természetesen támaszkodva, de azoktól mégis erőteljesen eltérő módon) rendkívül egyértelmű s egyben rendkívül előnyös lélektani helyzetet teremt a társadalom nagycsoportjai számára. Ez a lélektani helyzet mindenekelőtt annak a társadalmi szerepnek a közvetkezménye volt, amely a világtörténelmi méretű haladás pozitív folyamatával való, egyszerre gyakorlati és eszmei *azonosulás* tényéből fakad. A világtörténelmi progresszív folyamattal való azonosulás illetén *közvetlensége* szemünkben az érett sztálinizmus társadalomlélektanának meghatározó ténye: a személyiség napi munkája, (ideális esetben *minden* lépése) közvetlenül kapcsolódik össze a nembeli célokkal, azokat szolgálja, s a személyiség energiáit e célokra összpontosítja.¹³ De ugyanez a helyzet a gondolkodással is. A „helyes” tudat egyértelműsége jellemzi mentális világképét, amelynek szerkezeteit intellektuálisan is az univerzummal való azonosóság jellemzi.¹⁴ Az univerzummal, a világtörténelmi optimummal való azonosulás e két vetületből álló egységet nem szabad semmiképpen pusztán külsődleges vagy „ideologikus” jelenségnek tekinteni. Ez a kettős azonosulás konstituálja a társadalmi gyakorlatot. Ebben ugyanis mintegy maguktól megszűnnek a „hagyományos” pszichológiai problémák és konfliktusok. Az individuálpeszichológiai komplexumokat a *konstruktív személyiségenergetikai attitűd* tünteti el: a látható társadalomnak már akkor szélsőséges egyenlősége a minimálisra csökkenti az egyenlőtlenség elviseléséből származó pszichikai feszültségeket, s a társadalmi érvényesülés Alfred Adler-i pszichológiai problematikája is feloldódik az univerzum valóságos törvényeivel való azonosulás e békéjében.¹⁵

Az érett sztálinizmusban lehetséges, lélektanilag ilyen harmonikus társadalmi szerepnek azonban egy alapvető, s korántsem pszichológiai akadály van, mégpedig

¹¹ Fedor Vergin 1931-ben írt *Das unbewusste Europa* című műve még *ezt a* Lenint állítja a szovjet lélek kutatásának centrumába („Keresztet vetnek az üvegkoporsóban fekvő Lenin előtt.” I. m. 307. l.).

¹² A „szabad szellem” politikai korszakának represszív lezárása motiválta André Gide elfordulását is a szovjet rendszertől.

¹³ Az egyes ember lépéseinek a progresszív történelmi folyamatban való részesedése, sőt jelentősége gyökeresen üt el a nyugati modern tömegtársadalom alapvető, ám bizonyosan nem hazug képleteitől.

¹⁴ A mindennapi tudat — a fenti közvetítésen keresztül — nemcsak egyszerűen a „helyes” vagy az „adekvát” tudat attribútumait öltötte fel, de az univerzalitás pozíciójába került.

¹⁵ A sztálinizmus előtti szovjet lelkeséget elemezve említett könyvében Vergin a „szerzési” és az erotikát „pótló” ösztön kiiktatását tekinti a bolsevizmus lelki újdonságának (i. m. 300. l.). A történelmi eltérést most eleve leszámítva, mindkét elemet beépíthetőnek tartjuk a progresszív történelmi folyamat egészével való azonosulás tézisébe.

az, hogy e szerep nem valóságos. *A világtörténelmi optimummal való azonosulás gyakorlata nem a világtörténelmi optimumot testesíti meg.* Ez vezet a sztálinista berendezkedés sajátos *kettős tudatához*, amely azután már ezen az alaphozatton növi ki magát első számú pszichológiai problémává.

E kettős tudat eredete az, hogy gyökeresen eltér egymástól a társadalmi gyakorlat *hivatalos* és *valóságos* változata, miközben a sztálinista társadalomlélektant meghatározó sajátos szerepet a hivatalos változat alapozza meg.

A sztálinizmus mindennapi tudata egy teljesen kiépített *hivatalos* valóságban él, amelynek értékrendszere, önértelmezése, világtörténelmi optimumként való megfellebbezhetetlensége evidencia, az attól való legcsekélyebb eltérés egyébként is nyomban kriminalisztikai deliktummá válik.¹⁶ Eközben azonban a *valóságos* társadalmi gyakorlat minden részletében teljesen elüti a *hivatalos* gyakorlattól.

A „*hivatalos*” és „*valóságos*” *valóság* ellentétének mentális, s ezen belül társadalomlélektani feldolgozása a sztálinizmus társadalomlélektanának és mindennapi tudatának kulcsproblémája. Fokozza az ebből származó nehézségeket, hogy a valóságnak a hivatalos változattól eltérő tulajdonságait egy (definíció szerint) *jogos forradalmi terror* gyümölcsének lehetett és „kellett” tekinteni.¹⁷ Fel kell idéznünk ebben az összefüggésben azt a jellegzetes sztálinista rendszerkonstituáló mozzanatot is, hogy lényeges társadalmi tényekről gyakorlatilag nem lehetett tudomást szerezni, és hogy lényeges társadalmi tényekként célirányított hazugságok jelentek meg. Ha összegezzük ezt a szélesen értelmezett feltételrendszert, a „*hivatalos*” és „*valóságos*” valóság konfliktusát e valóságra vonatkozó pontos és megbízható információk *nélkül* kellett feldolgoznia a sztálinizmus kori mindennapi tudatnak, ilyen bázison kellett megküzdenie a forradalmi terror és a rossz valóság igen nehéz. kérdésével is. Ezen a ponton vitathatatlanul legitim módon fel lehetne vetni azt a kérdést, hogy vajon a sztálini megtorlás teljesen nyilvánvaló, „*áttetsző*” tényei nem voltak-e elégségesek e mindennapi tudatnak ahhoz; hogy legalábbis kirajzolja a hivatalos és a valóságos világok alapvonalait. Ebben az esetben jelentéktelenné válna a mindennapi tudathoz eljutó hivatalos információk szerepe. Nos, a sztálinizmusról rendelkezésre álló minden lényeges beszámoló azt bizonyítja, hogy a represszió „*áttetsző*” tényei korántsem vezettek oda, hogy a mindennapi tudat — az adott körülmények között — tudatosította volna magában a „*valóság*” meg nem felelését a valóság hivatalos változatának.

¹⁶ Fejtrő Ferenc jegyezte fel azt a történetet, mely jól mutatja a normától való eltéréstől való félelmet. Borisz Polevoj, Sztálin-díjas író 1952-es budapesti látogatása során azt kérdezte fiatal magyar újságíróktól, hogy létezik magyar nyelvű újságírói kézikönyv. A kérdésre egyikük elhagyta a helyiséget, és a moszkvai Pravda egyik számával visszatérve a következőket mondta: „Íme, itt a mi kézikönyvünk, másra nincs szükségünk.” Lásd Histoire des Démocraties Populaires. L'ère de Staline. Paris, 1952. 401. l.

¹⁷ A forradalmi terror megítélésének általában is nagy akadály a aktus absztrakt jogosságának és személyekre vetített konkrét jogtalanságának antinómiája. E megítélés kettőssége az európai tudatnak is változatlan tulajdonsága.

Ez a tény nemcsak önmagában szorul magyarázatra, de státusa is kettős. Egyszerre alapvető kiinduló tény, egyidejűleg azonban, „eredmény”, illetve „következmény” is — mindkét minőségében figyelembe kell vennünk.

A kifejtett sztálinizmus terrorja nem vezetett tehát nyomban a *két valóság konfliktusához*, erre számos lényeges példát idézhetünk fel.¹⁸ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az emberek érzéketlenek lettek volna mások és a maguk szenvedései iránt, ezek a tények azonban korántsem ingatták meg szemükben a hivatalos valóság plauzibilitását. A két pólus tehát igen messze került egymástól. A két valóság egymásra vonatkoztatását (és ezen az úton a valóság sajátosan pszichológiai feldolgozását) tehát gyakorlatilag *ez a kiinduló helyzet* is lehetetlenné tette, de ugyanez, mint utaltunk rá, tudatos sztálinista politikai aktivitások *eredményeként* is állandóan újratermelődött: a valóság feldolgozásában maga a rendszer is minden módon *akadályozza* a sztálinista társadalomlélektan alanyait. Az így keletkező *kognitív disszonanciához*¹⁹ ezért két ok vezetett: egy természetesen létrejövő és egy politikailag tudatosan létrehozott disszonancia jellemezte a két valóság feldolgozhatóságának kereteit.

S ez a hivatalos ideológia — hamarosan pedig a hivatalos politika rangjára emelt információs politika — nem is volt véletlen: még a kognitív disszonancia eredendő érvénye esetén sem lehetett teljesen kizárni, hogy a „hivatalos” és a „valóságos” valóság kielezi a kognitív disszonanciából származó feszültségeket. A lehetséges, de nem feltétlenül bekövetkező kognitív disszonancia, társadalmilag megszervezett elhárításáról van szó, ami természetesen ismét politikai, és nem társadalomlélektani kérdés. Ez az eredetileg *információs és ideológiai jellegű politikai attitűd* az idők folyamán egyre önállóbbá vált, s a sztálini politika öncélúságának legkonkrétabb területe lett²⁰ e

¹⁸ A „valóságos” valóság elfogadása még egzisztenciálisan többszörösen motivált esetekben sem lehetséges: Wolfgang Leonhard példája a családjuk elpusztítása után a „progresszív történelmi folyamat”-tal azonosuló kulákgerekről korántsem egyedülálló (Wolfgang Leonhard, *Die Revolution entlasst ihre Kinder*. Leipzig, 1990. I. 167. l.) vagy: közel tíz Gulágra hurcolt szülői gyerekei közül a harmincas években egynél sem vezetett e sorscapás a rendszerrel való szembenálláshoz. (Leonhard, I. 47. l.). Ugyancsak Leonhard az, aki voltaképp le is írja ezt a szindrómát: „Majdnem úgy volt, mintha az események két szinten játszódnának: az egyik a napi eseményeké..., a másik a 'nagy vonal' volt...” (Leonhard, I. 77. l.). A „valóságos” valóság tényei többek között azért sem váltak közvetítések nélkül képessé a hivatalos valóság képzetecinek lerombolására, mert a mindenkori aktuális politika úgy vetítette vissza önmagát az egész addigi múltra, hogy az eredményesen dezorientálta a mindennapi tudat történelmi reflexeit.

¹⁹ A „kognitív disszonancia” jelenségére lásd Garai László tanulmányait.

²⁰ A kognitív disszonancia fenntartásának öncélúsága megmutatkozott a cenzúra szerteágazó tevékenységében (egy kitűnő példa: Leonhard, I. 142. l.). Így válhatott valami, amit valaki „indok nélkül” *tudott*, bünténnyé. Háy Gyula ír arról az íróról, aki a művében szereplő kém pontos lelkirajzáért került a Gulágra (Julius Hay: *Geboren 1900*. München, 237. l.). A kognitív disszonancia fenntartása érdekes, „fordított” cenzúrához is elvezetett. Ebben már nem arról volt szó, hogy nem ismerhet meg a társadalom a „hivatalos” változattal ellentétes információt, de arról, hogy Sztálinon kívül dicsérni sem lehetett senkit (egy példa: Djilas, 43. l.). A teljesség kedvéért szót kell cseleznünk

kognitív disszonanciák kötelesség- és rendszerszerű elhárítása a lehető legszerveesebben függ össze a sztálini perek fenomenológiájával. Szinte ironikus vetülete ennek az elhárításrendszernek, ami magával a pszichológiával történt. A pavlovi pszichológia erőltetése pontosan azt a szerepet töltötte be, mint a világtörténelmi optimummal való szellemi és gyakorlati azonosulás: a lehető legnagyobb mértékben fordította el a figyelmet a kettős valóság pszichológiai feldolgozásától (is), amennyiben az emberi pszichikumot csupán a *feltételes reflexek szintjéig* engedte rekonstruálni.²¹

A „hivatalos valóság”-gal való azonosulás kényszere teremti meg a sztálinista életvilágnak azt a sajátosan „racionális” jellegét, amit például Herbert Marcuse a szovjet társadalomról írt elemzése középpontjába állít. Az ő elemzésében is szembekerül egymással e racionalitás kettős természete, éppen abban az összefüggésben, amit mi az imént „hivatalos” és „valóságos” valóság kettősségében fogalmaztunk meg.²²

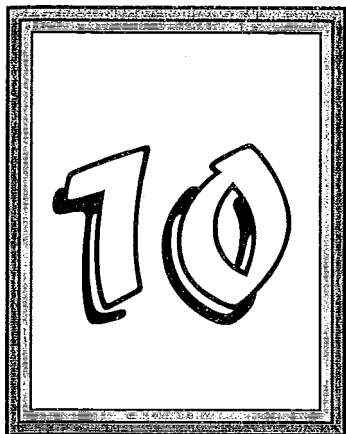
Az érett sztálinizmus politikája már olyan messzire ment, hogy e kettősség teljesen *leplezetlen artikulációit* is céljai szolgálatába állította. Amíg ugyanis az ellenséges aktivitás, a kulákok ellenséges tevékenysége még a lakosság jó részének életterétől távol történt, a *asztahanovista* mozgalom például nemcsak millió munkás szeme előtt, de azok aktív részvételével zajlott. Mindezt bizonyára lehetetlen valóságos pszichológiai egységbe foglalni, hiszen a kognitív disszonancia jelensége úgyszólván a gyári közösség mindennapi életében realizálódik. A sajátosan társadalomlélektani szintézis e lehetlensége azonban korántsem állítja a mindennapi tudatot megoldhatatlan feladat elé, de ez már nem annyira a szűkebb társadalomlélektan, mint a mindennapi tudat sajátos problémája.²³

azokról a sajátos és a maguk nemében páratlan politikai hermeneutikai képességekről amelyek *ilyen* körülmények között a társadalomban kialakulnak, ezek azonban minden élességük mellett sem képesek eljutni sem a hivatalos valóság kritikájához, sem alternatív cselekvések orientációjához.

²¹ Egy erre vonatkozó, elméleti értékű és kevésbé is ismert történet szerint Ivanov-Szomlenskij professzor előadása után cédulát juttattak el az előadóhoz, azzal a kérdéssel, hogy vajon mi is a pszichológia tulajdonképpeni tárgya. (Gustav A. Wetter: Philosophie und Naturwissenschaft in der Sowjetunion. Hamburg, 1958. 107. l.). Az *egésszel való azonosulás* pszichológiai és morális következményeinek ismeretében, a kognitív disszonancia ábrázolt változatainak fényében új oldalról világosodik meg a pszichoanalízis sztálinizmus alatti sorsa is (ennek történetéről: lásd Erős Ferenc: Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus. Budapest, 1986.).

²² „Azt, hogy mi igaz és mi hamis..., nem kognitív ajánlások, de a dolgok előre elrendezett és előre meghatározott állapota dönti el...” Lásd Herbert Marcuse: Soviet Marxism. A Critical Analysis. Middlesex, 1971. (eredetileg 1958). 78. l.

²³ Lásd Kiss Endre, A mindennapi tudat tizenhárom alapelve. Valóság, 1986. 9.



TÖMEGLÉLEKTAN A GYAKORLATBAN

A tömeglélektan művelése a kezdetektől fogva mély-
ségesen gyakorlati vállalkozás volt. Fő törekvése min-
dig azt szolgálta és azt szolgálja ma is, hogy a tö-
megjelenségek módszeres elemzéséből leszűrött követ-

keztetései alapján kidolgozza a *tömegbefolyásolás* (és a tömegmanipuláció) eszközeit és technikáit. Abban bizakodott, hogy ezeket lepárolt és alkalmazásra érett alakban — gyakorlati cselekvési „forgatókönyvekként” — felkínálhatja a felhasználóknak: politikusoknak, médiaszakembereknek, reklámgyártóknak és a közrend őreinek.

Legyen bár szó tömegakciók clindításáról, tömegélmények gerjesztéséről vagy a tömeges együttlét demonstratív felhasználásáról, végül is mindig a tömeg toborzása, hangulatkeltése, majd együttes cselekvésre lendítése alkotja a *gyakorlati célt*. Vagy éppen ellenkezőleg: az effajta fejlemények kordában tartása és megfékezése vagy el-
lensúlyozása foglalkoztatja az érintetteket. Máskor és máshelyt meg azt latolgatják, miképpen lehet növelni az *egyén ellenálló képességét* a tömeg és a tömeges divatok beszippantó hatásával szemben.

Két erőteljes és egy járulékos, merőben technikai jellegű ösztönzés serkentette az ez irányú erőfeszítéseket. Az egyik a modern parlamentáris demokrácia számszerűsége, tömegességet kitüntető *kvantitatív logikája* (a többségi elv és az „egy ember — egy szavazat” eszméjének kivívása), amely a politikai rendszer működésének alapját képezi. A másik a *tömegfogyasztásra* épülő társadalmak ama — egyre erőteljesebb — kényszere, hogy az egyént mind kifinomultabb módszerekkel — szakadatlanul kváziszükségleteket gerjesztve — fogyasztásra s ezen belül szelektív fogyasztásra (éppen ezt vásárold!) készítse.

Semmi rejtély nincs abban, hogy a tömeglélektani felismerések tudatos felhasználói — olykor egyenesen mesteri kiaknázói — miért éppen a totalitárius mozgalmak vezetői közül kerültek ki. Ebből és csak *ebből a szempontból* a német fasizmust akár *mintának* is tekinthetjük. Napjaink radikális populista mozgalmak akarva-akaratlanul ma is erre a modellre függesztik tekintetüket — itthon és külföldön egyaránt. Célszerű lesz hát, ha éppen ezt a mintát vesszük kissé alaposabban szemügyre: hogyan is festett a gyakorlatban a tömeglélektan

Manapság közhelyként szokás emlegetni, hogy milyen sok érintkezési pont akad a jobb és baloldali (bolsevik) totalitarizmus között. Rendszerint kevesebb figyelemben

részesítik a különbségeket, holott azok sem elhanyagolhatók. A *nácizmus tömeglélektani professzionalizmusa* tudatosabb és cértörőbb; eredményei maradandóbbak. Ne feledjük, hogy a nácizmust külső erőkkkel háborúban kellett és lehetett megtörni, a bolsevizmus politikai struktúrái ugyan nem külső nyomás nélkül — önnön gyengeségeiktől roppantak össze. Mindkét áramlat aggály nélkül félresöpri azt, amit Bibó az európai fejlődés legnagyobb vívmányának tekint, a polgári szabadság intézményes rendjét: a parlamentáris demokráciát és a hatalmak elválasztásának elvét. [...]

A század minden totalitárius és populista politikai áramlata összenőtt a *tömegmitológia* valamely alakjával, de korántsem mindegy, hogy melyikkel. Következményeit tekintve merőben más eredménnyel jár, ha a tömeget faji, osztály-, vallási (például iszlám fundamentalista) vagy nemzeti-etnikai kategóriával határozzuk meg. Különösen szembeötlő ez a tömeg mint rasszista módon értelmezett *faj* és a *tömeg* mint társadalmi *osztály* megkülönböztetése esetében. A tömeg minőségének definiálása egyúttal a tagjait alkotó egyének identitásának szerkesztéséhez és átszerkesztéséhez is kategorális keretet nyújt. A fasizmus sikerének egyik titka bizonyosan abban rejlett, hogy nagy tömegek önmeghatározását át tudta váltani az osztálykategóriákról a nemzeti-faji kategóriákra. Ez a rendkívül gyors és tömeges *identitásváltás* teremtette meg a lelkesülő náci tömeg létrejöttének társadalomlélektani alapját és feltételét.

Am ennek a tömegnek a szerepe nem azonos a hatalom megragadása előtt és után; funkciói sajátos átalakuláson mennek keresztül. Az átalakulás lényege: az akciókra tüzelt, cselekvő, számos váratlan és spontán — olykor nem is kívánt — megnyilvánulást mutató tömeg fokozatosan *ellenőrzött* és felülről mozgatott, teljességgel manipulált tömeggé válik, sőt gyakorta egyenesen *dekoratív* tömeggé, már-már színpadi kellékké torzul, amely időről időre itt vagy ott rituálisan felvonul. A spontán *tömegakciók* mindig telítve vannak kiszámíthatatlan és ellenőrizhetetlen epizódokkal. Ezért ha a hatalom totálissá válik, a tömeg is totális ellenőrzés tárgya lesz. Mindig és mindenkin rajta függ a Nagy Testvér tekintete. A szabad és ellenőrizetlen tömegmegnyilvánulás fenyegető, beláthatatlan kockázatokat rejt magában. Ezért meg kell akadályozni. Így azután a hajdan harcias erényeiért és önfeláldozásáért dicsőített tömeg előírt módon *öminneplő* és a vezér láttán *lelkendező* sokasággá silányul. De változatlan marad a tömeg mitológiája!

Egyedül Mao Ce-Tung volt az, aki a hatvanas évek végén a céltudatosan ki-robbantott és felülről ösztönözött „*kulturális forradalom*” jelszavával szabadjára engedte a tömegindulatokat és a tömegakciókat, kifejezetten ösztönözve a személyek és tárgyak s a hagyományok elleni brutális és kegyetlen agresszív megnyilvánulásokat. Kínában a század egyik legnagyobb méretű, százmilliók sorsát érintő agresszív tömegmozgalma söpört végig az országon. Az áldozatok számát és az anyagi pusztulást (tízezernyi templom és műemlék lerombolását) még ma sem lehet felbecsülni. A „kulturális forradalom” rohamosztagát a fanatizált, egykönyvű (a nevezetes kis vörös könyvből táplálkozó) fiatal „vörösgárdisták” alkották; rémtetteiket elborzadva szemlélte a világ. Maót alighanem az az *ideologikus vízió* vezérelte, hogy minden új nemzedéket ré-

szeltetni kell a közvetlen forradalmi tömegmozgalom gyakorlati tapasztalataiban, s hogy a bürokratizálódásra hajlamos apparátusokat effajta fölülről gerjesztett tömegmozgalommal kell megfélemlíteni és kordában tartani. A „kulturális forradalom” eszméje egyaránt táplálkozott a forradalmi erőszak kultuszából, a tömegek mitologizálásából és a manipulált tömegmozgalom közvetlen demokráciát mímelő hazug taktikájából. Az éveken át hullámozó és a társadalom széthullásával fenyegető anarchiának éppúgy felülről vetettek véget, amiként kirobbantása is eltervezett szándék eredménye volt.

A náciizmus növekvő tömegbefolyásának magyarázatát keresvén utalnunk kell arra, hogy hozzávetőleg a háború derekáig szerencsésen össze tudta kapcsolni a tömeglélektani technikákat a tényleges gazdasági, katonai és nemzeti sikerekkel. Íme, megszünt a munkanélküliség, eljött a prosperitás. Lám, a vezér lemosta a nemzeti szűgyent — Versailles gyalázatát! Az osztálykategóriákon túllépő „népközösség” faji ideológiája és érzülete valóságosnak látszó tartalmat kapott. A fajelmélet pedig eleve magában rejtette az „idegen”, alacsonyabbrendű, gyűlölnivaló és alávetésre — sőt megsemmisítésre — rendelt „mások” eszméjét s egyúttal a kiválasztottak mindenhatóságának gőgjét. Ha a tiszta fajú „népközösség” tagja vagy, legyőzhetetlen erő birtokába jutsz. Nem könnyű ellenállni ennek a cipollai csábításnak.

A náciizmus az embercök közötti *biológiai* — vagyis örök — különbségekre alapozta a társadalmi és a nemzetek közötti hierarchiát; a feltétlen engedelmességre és a Führer-Prinzip-re építette a politikai-uralmi viszonyokat. Az alsóbbrendű fajok leigázásának és a holocaustnak a kinyilvánított szándéka szinte organikusan bele volt programozva a náci ideológiába. Így *bűnrészessé tette* mindazokat, akik befolyása alá kerültek; ez is volt a tudatos szándéka. Ha figyelmesen végigpillantunk ennek az eszmerendszernek a pilléreire, feltűnik, mekkora és mily szélsőséges indulati gyúanyag lappang bennük. A hiszterizált, önfeladó és beleolvadó „Sieg-Heil” extázisa csakúgy meglelhető, mint a szakadatlan népünnepeufóriája, az egyútt dalolás és egyútt masírozás ragálya és az egyúttes gyűlölködés és agresszió támogató igazolása. Az *emberi érzelmekek* skálájának minden regiszterét provokálták és megszólaltatták, éspedig következetesen a józan és hűvös érvelő racionalitás rovására. Ennek a jelszavakból összegyűrt különös eszmei elegynek egyik lényeges összetevője az agresszív nacionalizmussal és a populista népmitológiával összenőtt *antikommunizmus*; ennek külpolitikai megfelelője volt az „antikommunista paktum” gyakorlata. A propaganda egyszerre játszott a félelemkeltés és a gyűlölet húrjain; felmutatta az „ellenséget”, és táplálta a harci kedvet. Az antikommunista tömeghangulatot — olykor egyenesen hisztériát — még szemléletesen hitelesíteni is lehetett: a „zsidó-bolsevik” fenyegetés mumusával, a rövid életű bajor tanácsköztársaság vajmi kevésbé előnyös tapasztalataival, a munkáspártok tömegbefolyásának tényével, a háború elvesztését okozó „hátfadőfés” legendájával.

Az elmúlt évtizedek alatt az antikommunizmus — tökéletesen érthető módon — új és új érvanyagot szívott magába, különösen ott, ahol megadatott hatalomra kerülnie. Ezért e tájakon ma is fontos eszköze lehet a tömegérzület befolyásolásának; ez olykor a politikai köznyelv szóhasználatban is kifejeződik. A „zsidók nélküli anti-

szemitizmus” analógiájára így állhat elő a „kommunisták nélküli kommunizmus” különös paradoxona. A fogalom tartalma ugyanis előnyösen kiterjeszthető, s mind a múlt megítélésének, mind a jelen és a jövő mérlegelésének távlatába beilleszthető. Mindez azt is jelenti, hogy egy ideologikus eszmarendszer belső logikája és tartalma eleve megszabja, milyen *módon*, milyen *eszközökkel* és milyen *határok között* kíván és tud a tömegekre befolyást gyakorolni. Mindegyiküknek más és más az indulatgerjesztő ereje és a — hadd mondjuk így — *demagógiakapacitása*. Ezzel magyarázható, hogy egynéhány jól bevált mintázat oly gyakran visszatér, köztük főként a könnyen mozgósítható idegengyűlölet, antiszemitizmus, nemzeti vagy vallási fanatizmus, valamint a győzelmi (siker!) és hatalmi indíték. A náciizmus bámulatos leleménnyel gyúrta össze a *konkrét történelmi helyzetből* származó esélyeket s ezeket a végsőig leegyszerűsített, *ősi és primitív* magyarázó elveket. Ezúttal azonban a gyakorlati kivitelezés módja érdekel bennünket.

Legelőször a *tömegmozgatás* technikájának s az egyénre gyakorolt hatásának végletes kiaknázása ötlük a szemünkbe. A totalitárius mozgalmak és hatalmak különös — valószínűleg önerősítő és önbuzdító, vagyis kompenzáló — vonása a számosság („milliók”), a grandiozitás („a mienk a legnagyobb”, „a mienk a legtöbb”) és a *méreték kultusza*. S mi lehetne ennek szemléletesebb és átélhetőbb alakja, mint a „milliók tömegek”?! Jórészt a tömeg szinte állandó láthatóságának igényéből ered a parádék, felvonulások, gyűlések és általában a tömeges együttlétek iránti különös előszeretet. A „Parteitag” évről évre visszatérő rituáléja kitüntetett helyet foglalt el ebben a sorban. Az egybegyűlt tömeg téri elrendezése, militarizált tagoltsága és gondosan megtervezett dekorativitása (egyenruhák, zászlók, fáklyák, feliratok, hangok és színek orgiája) önmagában is nagy erejű hatás forrása volt, s a maga esztétikumával egyneműsítette és azonos irányba terelte az érzelmi hangoltságát. A náci különösen kedvelték a kosztümös (például a német mitológiát felidéző) felvonulásokat, pompázatos világi „körmeneteket”, amelyek valóban gerjesztették az együvé tartozás libidinózus kötelékeit.

A tömeg mindig a „*népközösség*” eleven testként tűnt fel, ezért kíváncsiságot keltett az odatartozást. A maga harsány egyöntetűségével pedig sugározta a jól ismert mindenhatósági érzületet, amelyet tovább feszített az önünneplés mozzanata. A tömeg mindig elriasztó és fenyegető azok számára, akik rajta kívül állanak. A náci módszeresen éltek a tömeg *megfélemlítő hatásával*. Akkor is, amikor a hatalomért küzdve fenyegető akciókkal igyekeztek birtokukba venni az utcát (antiszemita kilengések, utcai verekedések, rohamosztagos parádézások), s akkor is, amikor immáron ellenőrzött tömegként gyűltek egybe, hogy újra és újra felmutassák erejüket. A náci kifogyhatatlanok voltak a tömeges együttlétek alkalmainak előállításában: pogromok („kristályéjszaka”) és üzletrombolások, bojkottok, együttes szórakozási és pihenési alkalmak, paramilitáris gyülekezetek, a fiatalok és a nők mozgalmainak akciói egymást követték. Szinte egyikből a másikba lehetett lépni. Mindez az állandó *mozgósítottság* és *aktivitás* különös állapotát hozta létre, s táplálta a tettere kész feszültséget.

A politika ilyenformán eltolódott a *felülről szervezett* népiünnepély felé; ez is kendőzte a szabad és demokratikus politikai élet hiányát. A lényeg ez volt: az egyént igyekeztek újra és újra, a legkülönbözőbb alkalmakkor és formákban „belemeríteni” a tömegbe. Ezzel kettős célt szolgáltak. Egyfelől szakadatlanul meg akarták erősíteni az egyént fanatizált hitében: a „lám, milyen sokan vagyunk”, a „mindenki itt van” képzetében. De egyúttal a *rédettség* és a *biztonság* érzetében is! Másfelől mindegyre rácszémeltették az egyént tulajdon kicsinységére, magányos jelentéktelenségére és tehetetlenségére. A tömeg az egyéniségvesztés, a „becsolvadás” állandó tréningjét szolgálta. Az egyénnek szüntelenül át kellett élnie, mennyire elhanyagolható érték az „ügyhöz”, a „népközösséghez” és az azt megtestesítő mozgalomhoz vagy a Führerhez képest. A tömeg érzelmi-indulati túlfeszítettségével, egyneműségével és esztétikumával igázza le az egyént; ezt pompásan megértették a szervezők. Riefensthal nevezetes dokumentumfilmjei a nürnbergi pártnapról és a berlini olimpiáról mestéri módon jelenítették meg a tömeg vizuális látványát és mozgását: az azonos módon hangolt tömeg grandiozitását és az egyén törpességét. A mai néző is nehezen tudja, kivonni magát a képek szuggesztív hatása alól.

A tömeg nyújtotta lehetőségek kiaknázásában sajátságos egybejárás érvényesült. A náci tömeg ugyanis nem magányos egyedekből toborzódott; elsődleges kötelékekkel és kölcsönös ellenőrzéssel összefűzött pártszervezetek, munkahelyi csoportok, katonai és mozgalmi alakzatok alkották az építőköveit. (Emlékezetes, hogy a nagy szocialista ünnepek tömegei is szigorúan a munkahelyi csoportokból összegeződtek; a spontán sereglés esélyét eleve ki kellett zárni.) Ebben nem csupán az ellenőrzés és irányítás szüksége fejeződött ki, hanem az a törekvés is, hogy — a tömegélményben megmerítkezve — növekedjék a *szervezetek összeforrottsága*, érzelmi kohéziója: a közlelkesültség táplálja és hasza át a szervezetek mindennapjait. Ez különösen jellemző volt az ifjúsági szervezetek életére. Az egyén, a szűkebb szervezeti csoport s a tömeg szüntelenül egymásba játszott, áthatotta egymást, s *egyetlen dinamikus rendszert* alkotott. Ez mélységesen egybevágot a totalitárius rendszerek víziójával: a totálisan megszervezett, az egyén állandó társadalmi láthatóságát (s így ellenőrizhetőségét) biztosító társadalom képével. Az egyén szüntelenül egy bonyolult szövésű, gyakorta átláthatatlan társadalmi háló foglyának érezhette magát.

A tömeg szolgált keretként és háttérként a *vezér nyilvános megjelenéséhez*. Mussolini, Hitler és Sztálin egyaránt a tömegek vezérének tekintette magát, s minden eszközzel — jóllehet eltérő stílussal — ezt a benyomást igyekeztek alátámasztani. Magánéletüket rendszerint homály burkolta, valódi elemük a zárt vagy a nyitott nyilvánosság volt; Sztáliné inkább az apparátus bennfentes „zárt nyilvánossága”. Annak idején milliók képzeletbe belevésődött a kép: Sztálin a mauzóleum mellvédjén, Mussolini a Piazza del Popolo vagy a Palazzo Venezia szószekén, Hitler a nürnbergi stadion magasában, miközben lábaiknál az ünneplő-vonuló vagy mértani rendben felsorakozott tömeg szolgált piederstálul. Hitler különösképpen körültekintően dolgozta ki a *vezérmegjelenítés* finom technikáját. Először élt a repülőgép kínálta lehetőséggel, hogy naponta akár tucatnyi szónoklatot tartson, s azt a benyomást keltse, hogy „felülről” érkezett, s

mindenhhol jelen van. (A „fölülről érkezett” vezér benyomását még a helikopteren röpködő Ceausescu is építgette, aminthogy minden kis és nagy diktátorban fellelhetőek azonos viselkedési tendenciák és gesztusok vagy pózok, benyomáskeltési fogások.) Hitler kiváló pszichológiai érzékkel szinte mindig megvárakoztatta hallgatóságát, hogy elérje a kívánatos feszültség szintet, amely azután a szónoklat hatására robbant ki. Sztálin viszont inkább a hozzáférhetetlenség, az eseményszámba menő láthatóság effektusával élt. Mussolini latinos temperamentuma a „mindenhhol ott van” és az állandó nyüzsgő aktivitás benyomását keltette. A tömeg gesztusos megformálásában és koreográfiájában Le Bon ama felismerése tükröződött, hogy a tömeg főként a képszerű, vizuális hatások iránt fogékony, s túlnyomóan az indulati erővonalak szerint tájékozódik. Ezért hagyja magát oly könnyen „elvarázsolni”.

A tömeg ritualizált megjelenése mindig „kváziszakrális terek”-hez kötődött. Különös módon ezek minden totalitárius rendszerre, kis és nagy diktatúrára jellemzőek: a tér egy kimetszett része mintegy szimbolikus jelentést kap, és összenő a mozgalmat megtestesítő mobilizált tömeggel. A tér kváziszakrális jellegét több volt szocialista országban elmélyítette az a viszolyogtató szokás, hogy a vezér (az alapító) mumifikált tetemét annak centrumában helyezték el, megörökíteni remélvén mind a személyt, mind az ügyet. A felvonuló tömegek előttük is tisztelegtek. Ilyen kváziszakrális tér volt a Vörös tér, a Piazza del Popolo, a nürnbergi pártnapok színtere és a „kis diktatúrák” felvonulási terei és útvonalai. (Hazai kialakításának esett áldozatul a Regnum Marianum és a Városliget jelentős sávja.)

A tömeg fő szellemi tápláléka s a propaganda vezérszólama a tömegszónoklat. Műfajának kialakításában Hitler és Mussolini sokat merített a korai tömeglélektan felismeréseiből és útmutatásaiból. Ennek bizonyoságaképpen elegendő beleolvasni a „Mein Kampf” idevágó fejezeteibe. Sztálin viszont személyiségének néhány különös vonása miatt (beszédtempója, akcentusa, megjelenése és dinamikája) eleve alkalmatlan volt a tömegszónok szerepére. Meglehet ezért is vonzódott az erőszakhoz és a kevés szavú titokzatoskodáshoz. A náci tömegszónoklat — a Hitleré is — következetesen átgondolt és tudatosan alakított mintához igazodott. Azóta is ez a minta húzódik meg a politikai demagógia és a radikális populizmus szónokiasságának a hátterében. Melyek a fő elemei?

Az elhallgatott kiindulópont — minden tömegmitológia és tömegdemagógia ellenére — mélységesen *elite*lvű, a tömeg megvető lenézésére épül. Eszerint a tömeg a politikus meghódítandó és leigázandó „nyersanyaga” (ezért tekintették Le Bon óta femininnek), valódi massa, amelyet dagasztani és gyúrni kell. Tagja nem hozzáférhető az érvelő-bizonyítói okfejtés, a racionális diskurzus számára; kizárólag az érzelmek nyelvén ért. [...]

A sikerre törekvő tömegszónoklat nem racionális és tényszerű érvekből és gondolatfűzésekből épül fel, hanem *érzelmi-indulati* blokkokból. Ezek pedig szélsőségesen polarizált alakot öltenek, s hol a pozitív („mi”), hol meg a negatív véglet felé („ők”) taszítanak. Ez az érzelmi vibrálás a lelkesült hit és diadalérzet, illetve a felhabzó gyűlölet között a sikeresen gerjesztett tömegindulat egyik alapjellegzetessége. Ennek

előhívását szolgálja a szónoklat kiszámított *töredékessége* és rögtönzéstelisége, amellyel tüstént reagálni képes a hallgatók érzelmi hullámsására. De ez a rendeltetése az indulatterhelte szavak gyakori használatának és a metaforikus fogalmazásmódnak is. Hitler és kései utódai szónoklataiban szinte lehetetlen felfedezni koherens és logikus gondolatmeneteket; bennük rapszodikusan szökdécselő asszociációk és elszigetelt gondolati tömbök követik egymást. A jövő víziója rendszeresen feltűnik, de homályban marad a hozzá elvezető út; az oly csábító ígéretek a levegőben lógnak. A politikai ellenfél gyakorta visszatetsző állapot (patkány, féreg) alakját ölti, amely a nemzet törzsét emészti. Mindenhol lehet méríteni a gyűlölet és az undor tartalékaiból, ha azok alkalmasan szolgálják az időszerű politikai célokat.

A tömegszónoklat kizárólag *dichotomizált világot* ismer: az emberek jókra és rosszakra, a „micinkre” és az „ellenségre” oszlanak. A világkép a gyökeresen megsemmisítendő, gyalázatos múlt és a végcélt hordozó, kíváncsú jövő szembevetésén nyugszik. Hitler úgy fogalmaz, hogy csakis „a kíméletlen és egyoldalú fanatizmus, a végcélna irányított határozottság” adhatja meg a szónoklat erejét. Ezért van szükség a mondanivaló végletekig leegyszerűsített koncentrációjára. A nép figyelmét nem szabad szétaprózni, gyűlöletét egyetlen ellenfélre kell összpontosítani. Még a különböző ellenfeleket is egy kategóriába kell összefoglalni, mivel a többféle ellenfél látványa megingatja a gyöngye jellemeket. Így és ezért születnek a náciizmus szörnyszavai: a judeobolsevizmus vagy a judeoplutokrácia. Ezek egyenes ági leszármazottai a manapság dívó formulák: kozmopolita-liberális, liberálbolsevik, nemzetietlen, „idegen” és társaik. Az egyetlen ellenséget, az *intézményesített fő bűnbakot* kívánják megnevezni.

A náci vezetők valójában Le Bontól tanulták meg, hogy a tömegszónoklatnak képszerűnek, anekdotikusnak, szemléletesnek s mindemeltt tömörnek, jelszószerűnek kell lennie. A sikeres szónoklat tulajdonképpen szlogengyűjtemény. Ezeket azután — mint nyilvánvaló alapigazságokat — vég nélkül ismételni kell. A szónok nem érvel és nem bizonyít: kijelent. Hitler — mint mindig — ezúttal is világosan fogalmaz: „Propagandánk kevés tényre szorítkozzék, azt a keveset azonban szünet nélkül ismételtesse. Az állhatatosság itt is, mint oly sok esetben, a siker első és legfontosabb feltétele.” Az árnyalt többszempontúság, a tárgyilagosság kárhózas, mert a gyöngeség jele, s kételyeket támaszt a tömegben. Módszeres jellemző, hogy — amint azt később látni fogjuk — a demokratikus társadalomban éppenséggel a többoldalú érveléssel, az ellenérvek felvonultatásával kapcsolták össze a meggyőző közlés sikerességét (Hovland, Janis és Kelley, 1953).

A *bűnbakfelmutatás* — ez esetben az antiszemita gyűlöletkeltés — a náci tömegszónoklat állandó vonása. Körülötte gerjeszthető leginkább az együttes gyűlölködés, amely jogosulttá és morálisan megengedhetővé, sőt kívánatossá teszi a féken tartott agresszív késztetések elszabadítását. A hosszan tartó antiszemita hisztéria a maga módján logikusan vezetett Auschwitzhoz; módszeresen hozzászoktatta a lakosságot a gondolathoz: velük szemben minden megengedhető. Egyúttal pedig felmentést kínált a természetes bűntudat súlya alól is. Mindemeltt gyermeken egyszerű, könnyen befogadható oksági magyarázattal szolgált a társadalmi és személyes bajokra

és nyavalyákra nézve. Az effajta sémák általában jól működnek, ha kellő demagógiával töltik meg őket.

A tömegszónok mindig erőteljesen szubjektív és szándékoltan egyoldalú. Érzelmi nyomásával a tömeg állítólagos feminin beállítottságát is ki akarja hívni. Említettük, hogy ez az antifeminista hiedelem Le Bontól származik. Az analógia kézenfekvő volt: ha a tömeg inkább emocionális, mint racionális, ha nem kedveli a komplikációkat, mert ösztönei egyszerűek és egészségesek, ha szeretet szélsőségekben gondolkodni, akkor természetesen a nőkre — a feminin princípiumra — hasonlít. Már ahogyan azt a századforduló táján konzervatív körökben vélték. Nos, ennek nyomán Hitler a népet „nőies gondolkodású”-nak minősíti. Mussolini arról beszél, hogy a tömeg az erős férfiakat szereti. A vezér ennek megfelelően a *maszkulin dominancia* képviselője. [...]

A tömegszónoklat mindig épít a hallgatóság *becsvágyára és énes indítékaira*. Arra az általános késztetésünkre, hogy szeretjük magunkat kiválóbbnak, különbnek és érdemdúsabbnak érezni másoknál, és úgy véljük, ezért kiváltságokra is jogot formálhatunk. A náciizmusban a fajelmélet és különösen az uralkodó faj ideológiája teremtetett alapot ahhoz az arrogáns *hatalmi gőghöz*, amely a Herrenvolk minden tagját áthatotta, s amelyet a rendszer intézményesen ápol. Erre a „*különbekek vagyunk*” ideológiára minden totalitárius rendszernek szüksége van, hogy fenntarthassa önnön szilárdságának és örökkévalóságának illúzióját. A bolsevizmusban az „élcsapat-elmélet”, a „különös emberek” hiedelemvilága teljesítette ezt a funkciót. Ezt a felülről sugalmazott felsőbbrendűségi érzést táplálta a „világ első szocialista állama” tétel is. Mindemellett a bolsevik szónoklatban mindvégig megmaradt némi — jobb szó híján — „tanító” jelleg, amely nem szívesen merészkedett ki a túlságosan szubjektív, személyességgel áthatott szónokiasság mezejére. Viszont a tárgyyszerűség és gyakorlatiaság benyomását óhajtotta kelteni azzal, hogy mondanivalóját teletűzdelte számokkal, adatokkal és tényekkel. A végletes sematizálódás végül is odavezetett, hogy egyszerűen nem lehetett felismerni: kitől származik a szöveg. Megszűnt szónoklat lenni, s a helyén ott maradt a pusztá szöveg. Hitler megnyilatkozásaiban egyébként alig fordulnak elő adatok és tények; a fanatizáló szónoklat nem szorul rájuk, mert más eszközökkel él.

A *vezérkultusz* s a Führer-Prinzip a náci rendszernek nem csupán járulékos vagy dekoratív mozzanata volt, hanem működésének alapelve. A vezér döntési szabadsága korlátlan volt, maga nem függött semminemű választó testülettől vagy választási aktustól. A szerkezetet kis Führerek láncolata alkotta. A korai tömeglélektanban Le Bontól Freudig kitüntetett helyet foglal el a vezető személye, a vezető és a tömeg kölcsönhatásának firtatása. Azt azonban ma már nem lehetséges megbízhatóan kihámozni, hogy gondolataik vajon közvetlenül befolyásolták-e a náci vezérek mentalitását. Aligha Freudtól tanulták a vezér szerepére vonatkozó gondolatokat! Gyakorlatuk azonban sok tekintetben igazolta azokat.

A vezér nem csupán eleven ember, hanem egyúttal *elvont szimbólum* is: az eszme-rendszer és a mozgalom megszemélyesítője és középponti személye. Freud nyelven szólva, mindkét minőségében — eleven emberként és az eszme megtestesítőjeként — tömeges azonosulás tárgya. Németek tömege vetítette bele reményeit, s viszont: ma-

gukba építették az általa képviselt mintákat és normákat. A Führer kultusza pedig szoros kötelékekkel fűzte őket össze. Hitler egyszerre tűnt fel mindentudó és mindennel törődő apafigurának és a mindennapi élet felett lebegő eszmei párlatnak. Apa és apapótlék egyszerre, ki-ki ahhoz kötődik, azzal azonosul, ami jobban megragadja. A vezér szakadatlanul rituális dicsőítés és lelkesültség tárgya; a vele való találkozás már-már a transzcendens élményekkel vetekszik. Állandó képzetek, dicsérő jelzők tapadnak hozzá: gondviselő, bölcs, megmentő–megszabadító, a jövő építőmestere. A vezér örökkévalónak tetszik, miként a rendszer; kultusza is ezt a képzetet kelti. Ebben a helyzetben azonban különös csapda is rejtezik. Hiszen a vezér természetesen nem örökkévaló. Halála ezért drámai, a rendszer végóráját jelzi. A hitleri birodalom a vezér öngyilkosságával, az olasz fasiszta állam Mussolini kivégzésével, a spanyol pedig Francó halálával szűnt meg létezni. A legenda szerint Sztálin élete vége felé mindegyre azzal riasztgatta környezetét: „nélkülem elpusztultok”. Bármiként legyen is, halála és életművének megemészthetetlenége indította el a szovjet birodalmat azon az úton, amely Gorbacsov epizódja után az összeomláshoz vezetett. Többé senki sem tudta eljátszani azt a kultikus szerepet, amely Sztálin osztályrésze volt. Meglehet, ebben mégiscsak valamifajta történelmi haladás nyilvánul meg.

Jóllehet a vezér alapján véve magányos, gyakorta mégis a *vezető csoport* tagjai körében, társakkal együtt jelenik meg (a legközelebbi munkatársak a Politikai Bizottság tagjai). Ennek is sajátos rendeltetése van. Oldja a vezér magányosságának hangulatát, és felidézi körötte az „apostol-effektust”. A követők és harcostársak közvetítő szerepének beiktatásával egyszerre hangsúlyozza a vezér jelentőségét és személyes környezetének kiváló emberi és szakmai minőségét. Ezért jár drámai hatással, ha kiderül, hogy a vezér közvetlen környezetében „áruló” akad (Hess vagy a moszkvai perek áldozatai). Hiszen ez reá is árnyékot vet. Ám az árnyék elterelhető, ha olyan jelentést kap, hogy még a legközelebbi társak sem számíthatnak elnézésre és kegyelemre, ha vétkeznek.

A tömegek befolyásolásának néhány további, részlegesebb stílusjegye is megérdemli figyelmünket. A totalitárius mozgalmak szívesen folyamodtak az *ifjúság metaforájához*, a fiatalság kultuszához és a *„Jegyen minden másképpen”* radikális demagógiájához. A mozgalom — kivált hatalomra kerülése előtt — tág teret nyitott a fiatalokra általában, a marginalizálódott és gyökértelen fiatalokra pedig főképp jellemző *kalandor-romantikának* és a heves *együttselekvési-közösségi* igénynek. Felettlébb tanulságos, hogy az SA-osztagok tagjainak kétharmada 30 év alatti fiatal volt. Az ifjúsági szervezet (a Hitler-Jugend) széles körű társadalmi befolyást élvezett; állandó akciózása és színpompás társadalmi láthatósága megragadta a fiatalok képzeletét. Egyébként Trockij is a párt „barométerének” nevezte az ifjúságot, s kereste kegyeit. A francia kommunisták indították útjára a jelszót: „a kommunizmus a világ ifjúsága”. Az ifjúság a jövő szinonimája. Aki kisajátítja a maga számára az ifjúság metaforikus jelentését, a jövőt veszi birtokába — legalább is szimbolikusan. Ezért teltek meg a műalkotások is erőből duzzadó ifjak alakjaival: a tiszta fajú „szőke bestiák” mintapéldányaival vagy — mutatis

mutandis — a diadalmas osztályok képviselőivel, mint a párizsi világkiállítás pavilonjára készült patetikus „Munkás és kolhozparaszt nő”.

A szélsőséges *radikalizmus* a totalitárius mozgalom tömegszónoklatának, propagandájának és valóságglátásának meghatározó stílusjegye, amely a gyakorlati cselekvéseknek is irányt szabott. A történeti idő megerőszkolhatóságának a hiedelme, a türelmetlenség és a nyílt erőszak apológiája s a belőle származó voluntarizmus mindent átható alapmentalitás lett. A radikalizmus egyaránt sajátja a jobb- és baloldali hatalmi törekvéseknek. A „múltat végképp eltörölni” hiedelme vagy a „holnapra megforgatjuk az egész világot” pátosza ígéretként s egyszersmind programként hangzik. A birtokba vett és tudatosan uralt jövő reményét sugallja. Ez a remény nagy erejű, s nem szükségképpen tudatos indítékból táplálkozik: minden generáció a maga véges életének határai között mohón szeretné meglátni az e világi „ígéret földjét”. Szívesen elhiszi hát a messianisztikus üzeneteket, amelyek keresztül-kasul áthatják a szónoklatokat, jelképeket, az ünnepeket és az újmódi rítusokat. A végletesen leegyszerűsített magyarázó elvek és programtételek (diabolizálásként a bűnbakállítás, üdvtanként pedig az öntudatnövelő fajelmélet és a meghódítani remélt „életter”) szakadatlanul táplálták ezeket a hangulatokat, s ébren tartották a fanatizáltság oly kíváncsatos állapotát.

Az alapítók és kezdeményezők *heroizálása* és a mozgalom *mártír-kultusza* ugyancsak sajátos és állandó stílusjegyet képviselt, mivel sokfajta érzelmi húrt szólaltatott meg. A heroizmus és a mártírium magas rendű erények; sugárzásuk a mozgalomra is rávetül, s mintegy morális pecsétet üt rá. Emellett a messzire nyúló történelmi gyökereket nélkülöző mozgalom történeti beágyazását, a hagyományteremtést is szolgálja. [...]

A mozgalom elitjének „nemesi rendjébe” lépéshez a börtönben töltött évek száma és a megkínzás szolgáltatta a kutyabőrt. Hitler tekintélyének gyarapodásához bizonyosan hozzájárultak a landsbergi börtönben töltött évek (s a börtönfalak közt írt Mein Kampf legendája), amiként Rákosi kiszemelésében is fontos szerepet játszott a börtönben töltött tizenhat év. A bolsevik vezérkar tagjai több száz évnyi börtönt és száműzetést mondhattak magukénak.

Goebbels mesteri módon építette fel a lézengő ifjú rohamosztagos, Horst Wessel mártírkultuszát. Bár Wesselt alkalmi személyes összetűzésben ölték meg kommunista aktivisták, holtában a mozgalom nagy politikai mártírjainak egyikévé növekedett. A róla szóló dal a mozgalom félhivatalos himnuszává vált. Lenin mumifikált teteme és a Kreml falába temetett mozgalmi hősök serege talányos árnyként mindmáig ott lebeg a mai Oroszország felett. A hősök és a mártírok kultuszához sajátos szimbolizáció tapadt: visszatérő megemlékezések, utcaelnevezések és intézményi névadások, műalkotások és életrajzok. Alakjukat elevenen kellett tartani a polgárok képzeletvilágában — különösen pedig a fiatalokéban. Mindez igazolta Le Bon megfigyelését. A tömegnek szüksége van egy *kvázivallási szertartásrendre*, amely egyaránt módot ad a kollektív elragadtatásra és az együttes megrendülésre.

A hagyományteremtés csalárd módja volt a mörben más tartalmú *tradíciók agálytalan kisajátítása*. Már a hitleri párt elnevezése is sokatmondó: jelmezként a XX.

század szinte minden tömegeket mozdító nagy eszméjét magára öltötte, hiszen a nemzeti, szocialista, német és munkás jelzőket egyaránt magában foglalta. Az olasz fasizmus a római birodalom eszméjét és jelképeit vette birtokába; elnevezését is a liktorok vesszőnyaládba fogott bárdjáról (fascio) kapta. Sztálin a háború alatt fel-elevenítette a hajdani nagy cári tábornokok (Kutuzov, Szuvorov, Nahimov) példáját, s az egyházra nehezedő nyomáson is enyhített. Rákosi éppen augusztus 20-ra idő-zítette a sztálini mintát követő alkotmány elfogadását; így remélte kiszorítani az ünnep hagyományos jelentését. S bármilyen bizarr is, Hitler május 1-jét megőrizte a munka ünnepeként. Ez a mozzanat is megkönnyítette a munkások átcsúszását az osztályharcos álláspontról a nemzetiszocialista pozícióra.

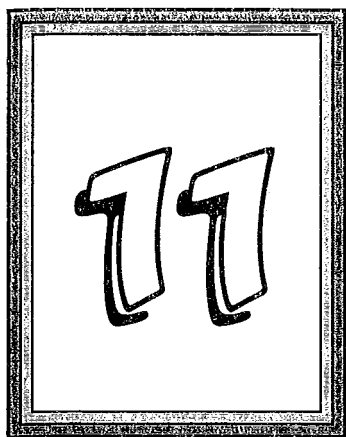
A tömegpropaganda messianisztikus vonulatának jellegzetes tünete volt az „*új ember*” *kultiválása*; ez egyébként mindenfajta messianizmus szükségképpen velejárója — a transzcendens gyökérzetből táplálkozó is. A mindenre kiterjedő ellenőrzést és erőszakot az eljövendő „új ember” látomásával vélték igazolhatónak. Majdan, a remélt jövőben ő lesz az új rend pillére és fenntartója. Őt tervezgették az írók, ezért lettek a „lélek mérnökei”. Neki kellett kikerülnie a pedagógusok keze alól, ezért lettek emezek meg az „új ember kovácsai”. Az „új ember” képzeete természetesen gyökeresen eltérő tartalmakat rejlhet. (Annál is inkább, mivel létezik egy vallási ihletésű értelmezési változata is.) A „Volksgemeinschaft” hithű tagjának eszmeköre, illetve a „kommunista ember”, a „szovjet ember” fogalma más és más vonásokat és minőségeket kultivált. De közös jellemzőjük volt az a hiedelem, hogy művi úton, pusztán voluntarisztikus elszánással létre lehet hozni az új rend örökkévalóságát garantáló emberi minőségeket. Vagyis az emberi természet is korlátlanul alakítható és átrendezhető. A természet meghódításának és az ember uralma alá hajtásának hiú reménye magában az emberben rejlő naturára is kiterjeszkedett.

A tömegbefolyásolás technikáit csak egy olyan társadalomban lehet sikeresen alkalmazni, amelyben mindenre kiterjedően ellenőrzik a *társadalmi információs* folyamatokat. A polgárokhoz legálisan csakis a hatalom által ellenőrzött és kíváncsúnak tartott információk juthattak el. Minden zárt társadalmat az jellemzi, hogy a hatalom a szabad hírközlés csatornáit totális ellenőrzése alá vonja, és kiépíti a hírtermelés és -továbbítás óriási propagandaapparátusát. Ennek hátterében az a feltevés húzódik meg, hogy a zárt és elszigetelt társadalom megóvhatja tagjait az eszmei és érzelmi fertőzéstől, s így a jelszavak súlykolása sem találhat ellenállásra. A tolakodó és harsány hivatalos propaganda hangja mindenhova eljutott (ezt szolgálta a néprádió-program is), s elfojtott minden más hangot. Ezzel a lenyűgöző és leigázó egyszólamúsággal szemben az egyén *pszichológiailag kiszolgáltatottnak* és védtelenniek érezte magát. Ez is hozzájárult a behódolás kikényszerítéséhez.

Sztálin a maga módján helyesen ismerte fel, hogy amikor katonái a háború alatt „meglátták Európát”, azzal megroppant a propaganda sugallta külvilágkép. (Reakciója is sztálini volt: katonák, hadifoglyok százazreit küldte a Gulagra, hogy újra megtanulják helyesen látni a dolgokat.) A „vasfüggöny” ebben az értelemben Sztálin kezére játszott; fenntartásához kemény érdeke fűződött. S amint — hála a modern hírközlési

technikák fejlődésének — lehetetlenné vált az információs elszigeteltség fenntartása, mind gyorsabban erodáltak a rendszert legitimálni hivatott ideologikus alapok. Kétségtelen, hogy ez is hozzájárult az összeomláshoz. [...]

Utaltunk rá, hogy a totalitárius mozgalmak tömeglélektani gyakorlata szervesen és logikusan eredt ideologikus alapvetésükből és politikai célkitűzéseikből. Csak ebben a szellemi közegben és a jól ismert célok szolgálatában lehetett sikeresen alkalmazni technikáit. Ezért mintha meg is nyugodhatnánk: korunkban egyszerűen nincs valószínűség annak, hogy nagyszabású totalitárius mozgalmak bontakozzanak ki, s még kevésbé annak, hogy sikerre számíthassanak. Ám ezek a manipulatív tömeglélektani technikák leválhatnak eredeti táptalajukról, s *önállósulhatnak* — legalábbis bizonyos határok között. Minden olyan újszültetű politikai mozgalom affinitást mutathat irántuk, amely *tömegindulatok felkorbácsolásával, a racionális dialógus felrúgásával, bűnbakképzéssel és messianisztikus ígéretéssel* tör hatalomra.



SZORONGÁSOK ÉS FÉLELMEK A XX. SZÁZAD VÉGI MAGYARORSZÁGON

A XX. századra, jellemző az erős szorongás és félelem, mint társadalomlélektani jelenség. Ez a kérdés átjárja az irodalmat, szociológiát, politikát, neveléslélektant, filozófiát, vallásfilozófiát és nem utolsósorban a pszichológiát.

Camus a félelem évszázadáról beszél. Kafka egész életművét átjárja a szorongás és a félelem, mint alapérzés. Amit az idéző elő, hogy a XIX–XX. század burzsoá kultúrája a technikai hatékonyság növelésével az ember egyéni értékét nagymértékben elpusztította. Valamint a bürokrácia hatékonyságának növelésével, az egyén autonómiáját és az értelmes személyközi viszonyokat is. Vagy ahogy a következő korszak nagy írónemzedéke Herman Hesse, Thomas Mann, Stefan Zweig, Musil megfogalmazza, a kapitalizmus burzsoá értékei megtörnek, de nem lép helyükre semmi.

Pontosabban az általános értékválság ill. egzisztenciális válság találkozásokkor, a gazdasági és politikai válságszituációkkal a század folyamán megjelennek a *totális ideológiák*, melyek megszabadítják a kisembert a félelmektől és a szorongástól (egy időre). Ahogy Rooseveltt fogalmazza meg: a „félelem a félelemtől” segíti hatalomra a totális rendszereket.

A fasiszmus és a bolsevizmus terméke annak a spirituális, etikai és pszichológiai vákuumnak, amely következménye a *polgári tradíció felbomlásának*. A nemzeti- és osztálymaterializmusok reakciók a transzcendencia fokozatos elvesztésére. A szorongás az embernek a „nemlét” fenyegetésére kitermelt reakciója. A „nemlét” a gondolkodás pusztulását is jelenti, nem csak a fizikai halált (Orwel, Huxley). Félelmet az értelmetlen létezésről. A szélsőséges ideológiák megteremtenek *újfajta mítoszokat és kultuszokat*, amelyek újfent célokkal látják el az egyéneket, „transzcendens” célokkal. Transzcendens célokkal, melyek által létrejöhet a kollektív érzés. De a mítosznak alapeleme a félelem, hiszen éppen valamilyen lényeges cél elérhetetlenségét van hivatva pótolni. Az egyén pedig lemond a szabadságról, valamiféle materiális biztonságot.

Ez a kívülről irányítottág idéző elő döntő változást. „A bűntudat és a szégyenkezés kontrolljával szemben — bár természetesen ez a kettő is fennmarad a kívülről irányított emberben — működő pszichológiai mozgatórugó a diffúz aggodalom (szorongás)” — írja Riesman *A magányos tömegben* (1983). És ezért már nem csak az autoritások

és sznobizmusok játszanak döntő pszichológiai szerepet, hanem a „Pepsi-érzés” is. Ami alatt azt értjük, amit Riesman így fogalmaz meg: „Ebben az értelemben tehát a *konformitást* az a norma jelenti, amelyet valaki környezetében a ’jobb-emberek’ képviselnek”. A kívülről irányított ember viszont szemét szintén „Kovácsékon” tartja, de már nem csak külső részletekben, hanem belső élményeiben is velük kíván azonosulni. Ezért jutott a huszadik században döntő szerephez a mozi, hiszen ennek az igénynek fő kielégítője. Nem véletlen, hogy a közép-kelet-európai változásokat szorosan megelőzte a tömegkommunikáció technikai robbanása, a műholdas rendszerek kiépülése (és az sem véletlen, hogy a műholdak által betérített országokban indult meg először a társadalmi mozgás). Minek következtében még jobban megnőtt a pszichológiai feszültség, hiszen az emberek a tömb szélső országaiban az ilyen úton megismert nyugati társadalmi élményekkel kívántak azonosulni (míg érdekes módon Románia számára a magyar TV foghatósága miatt Magyarország volt a minta). Amit jól mutat a külföldi utazásnak a kiemelt presztízse. De a vágyott világ és az adott feltételek között olyan szakadék tátongott, hogy az szinte elviselhetetlen volt.

SZORONGÁS- ÉS FÉLELEMELMÉLETEK A XX. SZÁZAD TÁRSADALOMLÉLEKTANÁBAN

Ahhoz, hogy a félelemről és szorongásról mint szociálpszichológiai jelenségekről beszéljünk, tisztázni kell ezeknek a kategóriáknak az alapvető fogalmi hálóját. Először is meg kell adni ezeknek a fogalmaknak a jelentését.

A szorongás és a félelem egyaránt *emóció*. Egyfajta *lelki állapot*. Mindkettő lehet *átmeneti* és *tartós* állapot is. Szociálpszichológiai értelemben is van értelme mindkét fogalomnak. Bár általában inkább a tartós jelenség az, amely a vizsgálat tárgyát képezheti, de gondoljunk csak a híres amerikai hangjátékpánikra, amikor egy rövid, intenzív lefolyású szociológiai tény került a vizsgálatok középpontjába.

A szorongás egy olyan emocionális jelenség melynek *nincsen tárgya*. Sporadikusan eluralja az egyént vagy a társadalom csoportjait. Lényege egy általános *fenyegetettség érzet*. Már Ch. Darwin is leírja mint a magasabb rendű élőlényekre jellemző jelenséget. Pavlov meghatározása pedig ebben az esetben igen figyelemreméltó. Szerinte a szorongás nem más, mint az éberségi állapot meghosszabbítása. A tartós szorongás pedig egy tartós éberségi állapot kifejlődése.

A szorongást egyesek a félelem első fokának tekintik, mások ezt kifejezetten tagadják, mint Shand és McDougall (1908). Szerintük ez egy *komplex emóció*. Ilyen fokozatokat lehet elkülöníteni, mint a reménykedés, szorongás, kétségbeesés, reménytelenség.

Biológiai funkciója, hogy az élőlény *energiatartalékait mozgósítja*. A szorongás egy életjel, egy *kommunikatív aktus*, mely egyaránt irányul az egyén saját organizmusa és

a külvilág felé. A szorongás a jövőre irányul, az ott bekövetkező eseményekkel kapcsolatos *negatív attitűd*. De a félelemmel egyetemben érvényes rá Spinoza megállapítása: „Félelem nincs remény nélkül, remény nincs félelem nélkül”.

Freud (1986, XXVII. előadás) a szorongásnak két típusát különbözteti meg. Egyrészt az *elsődleges szorongást* (primary anxiety), melyen a szituációs rövidlefutású félelmeket (mint a pánik) érti, másrészt *jelzés-szorongásokról* beszél, melyek ismeretlen veszélyekre irányulnak.

Liddel észrevétele, hogy a szorongás egy olyan felfokozott éberségi állapot, melynek a *társadalmi kommunikáció hiánya* vagy zavara a jellemzője.

Az egyéni életvitel szintjén, ha a szorongásos állapot nem tud valamilyen úton feloldódni, akkor pszichopatológiai esetté alakul. Társadalmi szinten ez egy *anómiás állapotot* idéz elő. J. Habermas (1986) ezeket a különböző reprodukciós folyamatok zavaraként értelmezi:

Az újratermelési zavarokat, patológiákat kísérő válságjelenségek

A zavarok megnyilvánulási terei	Szerkezeti összetevők	Kultúra	Társadalom	Személyiség	Értékelő dimenzió
Kulturális újratermelés		<i>Értelemvesztés</i>	Legitimáció-megvonás	Orientációs és nevelési válság	A tudás racionalitása
Társadalmi integráció		A kollektív azonosság elbizonytalanodása	<i>Anómia</i>	Elidegenedés	A hozzátartozók szolidaritása
Szocializáció		A hagyomány megszakadása	A motiváció megvonása	<i>Pszichopatológiák</i>	A személy elszámoltathatósága

Jól látható, hogy Habermasnál is központi helyre kerül a durkheimi anómia-fogalom. De Durkheimnél az anómia komplex fogalmának csak egy része a „társadalom integrációs készségének gyengülése válság idején”. A másik, talán hangsúlyosabb összetevő a vertikális mobilitás megváltozása. Illetve annak lehetősége, hogy a meglévő szocializációs háttér segítségével értelmezhető legyen egy új helyzetre. Mindez azt bizonyítja, hogy Durkheim számára az *esélyegyenlőség* csak az egyén társadalmi integrációjának *ideológiai szerepét* tölti be. Elsősorban az a fontos, hogy az egyének elégedettek legyenek saját sorsukkal, elégedettségük kifejeződik abban, hogy az általuk betöltendő társadalmi feladathoz alkalmazkodnak, éppen ez az a szerep, amit Durkheim nyíltan az *oktatásnak* szán, amelynek, szerinte „az a feladata, hogy előmozdítsa és kibontakoztassa a gyermeknél mindazon fizikai, szellemi és erkölcsi

készségeket, amelyeket a politikai rendszer és a neki rendeltetett speciális környezet elvár tőle”.

De mi történik akkor, amikor az egyén által elfogadott társadalmi helyzet kezd megváltozni? „Az ipari vagy pénzügyi válságok nem azért fokozzák az öngyilkosságot, mert elszegényítik az embereket, hiszen a prosperitási válságok is ugyanezzel a következménnyel járnak; azért fokozzák, mert válságok, azaz a kollektív rend zavarai. [...] Márpedig a társadalom nem idomíthatja hozzá őket rövid idő alatt az új élethez, nem taníthatja meg azonnal a szokatlanul új korlátok elviselésére.” „A hanyatló társadalmi mobilitás, amely együtt jár a gazdasági depressziós válsággal, frusztrációt jelent azon egyén számára, akit érint, lévén, hogy a társadalom képtelen ilyen rövid idő alatt újjáalakítani erkölcsi nevelésüket”. „Az anómia emocionális oldala a szorongás. Amely tünetileg, depresszióban, neurózisban és kábítószer-, alkohol-, gyógyszerfogyasztásban nyilvánul meg. Természetesen egy modern társadalom egyensúlyi, normál állapotának is részei ezek a jelenségek, a normál állapotban is jelen van a szorongás. Itt most nem térhetünk ki arra, hogy ez milyen módon növekszik a kapitalizmus illetve a városiasodás kialakulásával azáltal, hogy a normális állapot része a csökkenő társadalmi integráció és növekvő mobilitás.”

De mi történik akkor, amikor egy hosszabban tartó anómiás állapot keletkezik a társadalomban? Az egyik lehetőség az *egyéni devianciák növekedése*: a bűnözés és/vagy az öngyilkosság növekedése, ill. a pszichopatológias esetek számának emelkedése. A másik út egyfajta minőségi ugrás bekövetkezése. Ez a minőségi ugrás nem más, mint *társadalmi félelmek felhalmozódása*, azaz: az eladdig sporadikus szorongás *objektívválódása*, tárgyának megtalálása. Viszont ehhez szükségesek olyan közvetítő aktorok, akik képesek az alkalmas tárgyakat megjelölni.

Itt kell egy közbevető megjegyzést tenni. Természetesen a szorongásos állapot kialakulásában is részt vesznek konkrét félelmek. De olyanok melyeknek a forrásaival szemben *tehetetlenek* vagyunk. Ilyenkor ezek a félelmek is szorongássá alakulnak.

Miben is különbözik a félelem a szorongástól? Elsősorban abban, hogy *tárgya van*, amiről fél az egyén. Tisztában vagyunk az emóciónk forrásával; amiből az következik, hogy az emocionálisan aktivizált energiák célra irányíthatóak, azaz a félelem forrásának a megsemmisítésére használhatóak.

A szorongás az emberi létezés alapállapotához tartozik; a világ ismeretlen, kiszámíthatatlan részére való alapvető emóciója az embernek. Ilyen módon az emberi cselekvés egyik legfontosabb mozgatórugója, hiszen az ember szeretne minél stabilabb és kiszámíthatóbb környezetben élni. A normálisnál nagyobb feszültséggé akkor válik, ha az egyén vagy vele együtt az egész társadalom olyan helyzetbe kerül, hogy az eladdig stabil, a szocializáció során megismert elemek helyét új és ismeretlen elemek töltik fel nagy számban. Meg kell jegyezni, hogy ilyen növelt feszültség áll elő akkor is, ha az egyén vagy a csoport képtelen valamilyen oknál fogva az adott közegben szükséges információkat elsajátítani, vagy azokat kellő variabilitással alkalmazni.

A félelem *dominánsabb* mint a szorongás, és képes a szorongás energiatöbbleteit is aktivizálni: képes a szorongást „felülírni”. Amikor a félelem cselekvéssé válik, és nem

süllyed vissza a szorongás terébe, akkor egyfajta *katarzist* hoz létre, amely általánosan csökkenti a szorongások feszítő energiáit. Ezt használja föl a pszichoanalitikus gyakorlat *indulatátviteli módszere*. Az indulat-átvitel azonban csak akkor oldja fel a szorongást, ha közben a helyzet is megszűnik ami, a szorongást kiváltotta. Ha nem, akkor feltöltődik újra.

Nem véletlen, hogy a félelem mechanizmusát először Arisztotelész elemezte (1982) mint retorikai (politikai) és mint poétikai jelenséget. Hiszen a művészet egyik döntő szerepe éppen az időleges feszültségoldás egyfajta indulatátvitel segítségével (ami a becélésen keresztül jön létre) a félelem és katarzis útján. Az őstársadalmak samanisztikus szertartása, a görög színház, a római cirkusz („kenyeret és cirkuszi játékot!”), a középkori egyház (mind a két értelmében), a mozi (és mostanára a televízió) töltötték be egy-egy korban az indulat-átviteli funkciót. Gondoljunk csak a boszorkány- és cretneküldözések, a Rambo-féle filmek, az orosz háborús filmek példaira. Itt kell említést tenni arról a zseniális színházi teoretikusról, akinek elmélete tökéletesen rímel a XX. század új mítoszteremtő kísérleteire, Antonin Artaudról, akinek Könyörtelen Színháza a kornak zseniális és tébolyult visszhangja, hiszen ez a félelem színháza, a „pestis” szorongásáé. Artaud megpróbálta az arisztotelészi katarzist az Európán kívüli kultúrák segítségével megújítani, mivel érezte, hogy nagyon nagy szükség van a feszültségnek a levezetésére a korrál szinkronban lévő módszerek segítségével.

A demokráciában ezek levezetésére kidolgozott formák, sok változatukkal egymás mellett, a legindividuaisabbtól az erősen kollektív formáig, nyújtanak lehetőséget a szorongás feloldására. Egy következő fokozatot képviselnek a *kollektív agresszió* formái (háborúk vagy permanens forradalmak) és létrejönnek a populista-kollektivista, totális, diktatorikus rendszerek, melyek a szorongásokat a teljes társadalmi közegben egyszerre igyekeznek csökkenteni. Meg kell jegyezni, hogy a természeti népek rituális háborúi (a nem gazdasági alapú küzdelmek), harci játékaik is ezt a szorongás oldást szolgálják.

De milyen mechanizmus tudja csökkenteni ezt a feszültséget? Olyan mechanizmus, amely képes pontos cselekvési programot adni, amiben a társadalom, az egyén képes és akar *hinni*, valamint amely olyan módon jelöli ki a félelem forrásait, hogy az egyén vagy a társadalom azt meg tudja *semmisíteni*.

A totális rendszerek előnye is abból származik ebben, hogy képes a kezdeti fázisban egy *folyamatos drámai szituációt* fenntartani. Jól körvonalazott és végrehajtható célokat jelöl meg és ezt az egész társadalommal tudatosítja, valamint igyekszik mindenkit bevonni a végrehajtásba vagy legalább is annak érzetébe. Így mindenki aktív résztvevő, aki hozzájárul a cél eléréséhez. Nem véletlen az sem, hogy a harci játék továbbfejlesztett változata, a sport, olyan kiemelkedő szerepet játszik a totális rendszerek életében. Rendszert, nemzetet, társadalmat képvisel és kollektív indulatokkal tölthető meg. Nem véletlen az a magyarországi népi megfigyelés, hogy baj van, ha sok a sport, és főként, ha a labdarúgás...

A demokrácia éppen azokban az országokban tudott megszilárdulni, ahol az egyéni életvitelbe a célképzet-rendszert koherensen be lehetett építeni, azaz a mobilitást mint életvitelt, illetve generációk közötti perspektívát lehetett kiépíteni. Így pl. a sport,

külön kitüntetettség nélkül, de beépül az emberek mindennapi életébe - minthogy azt már Platon és Arisztotelész is hangsúlyozták. Ugyanígy elmondható, hogy politikai átmenetek, háborús szituációk a maguk jól körülhatárolt céljaival mindig csökkentik a feszültséget (pl. öngyilkosságok alakulása a II. világháború alatt). Hiszen ilyenkor a *szorongás egy konkrét félelemmé tárgyiasul*, ami belátható módon kikerülhető vagy feloldható, és az utána következő időszak perspektivikus reményekkel kecsegtet.

Az új szorongást mindig egy olyan helyzet hozza létre, amelyben az egyén számára nem sikerül az automatikus célképzetet a társadalmi struktúra szintjén kiépíteni úgy, hogy az társadalmi méretekben elérhető, törvényes és közmegegyezésen alapuló szabályoknak megfelelő legyen. *Félelemképzési szisztéma* mindig akkor jön létre, ha társadalmi méretekben nem oldható fel a szorongás egyéni utakon célravezetett tevékenységek által. Ilyenkor mindig a kollektív cselekvés kerül előtérbe. Ebben a fázisban kap döntő szerepet a *humán értelmiség*. Ez a csoport képes meghatározni és befolyásolni a társadalmi képzeteket, illetve a szorongásokat félelemké formálni. [...]

FÉLELMEK A KÁDÁR-RENDSZER UTOLSÓ IDŐSZAKÁBAN

Voltak-e félelmek a 80-as évek Magyarországon? Voltak, de elsősorban nem a klasszikus politikai félelmek és a XX. sz. magyar történelmének más szakaszaival összehasonlítva jóval kevesebb, mint más időszakokban. Hiszen ne felejtsük el: a deákikiégvezéstől az első világháborúig terjedő időszak óta ez volt a leghosszabb békekorszak. 1914 óta először nőhettek fel úgy generációk, hogy az életüknek nem volt része a társadalmi erőszak és félelem élménye. Természetesen ezt nem kell idealizálni, hiszen láthattuk, hogy közben nagy mértékű *szorongási feszültség* gyűlt össze a magyar társadalomban a mobilitás és a célképzet hiánya, az össztársadalmi továbbalakulás kimondott korlátozottsága, ill. a mégis működő társadalmi átalakulás tudathasadásos jellege miatt. Ez utóbbi az által jött létre, hogy a társadalom többsége által preferált haladás hivatalosan illegitim volt és ütközött a rendszer ideológiai alaptételeivel. Emiatt sohasem lehetett valóban bevett, csak megtűrt státusza. Pontosabban mindig fenyegetett az a veszély, hogy azt mondják rá „burzsoá csökevény”.

A klasszikus politikai félelmeken kívül létezett egy másik fajta is, amit az istenfélelemhez lehetne a leginkább hasonlítani. Ez a *paternalisztikus hatalomtól való félelem* volt, freudi kategóriákkal élve a társadalmi felettes éntől való félelem, illetve az azt megtestesítő társadalmi apától, az államtól és erőszakszerveitől való félelem. Vagy megfeleltethető a C. G. Jung által Nietzsche nyomán használt fogalompár is. A klasszikus politikai félelmeket Dionüszosz-inak, míg a hatalom által keltettet Apollónak nevezhetjük. A klasszikus politikai félelmet pedig a társadalmi ösztön-én (tudatalatti) félelmének lehet tekinteni. Ez a hatalom által diktált játékszabályok áthághatatlanságá-

nak tudata, ami nemcsak és nem elsősorban a törvények betartásának a kényszerét jelentette (hiszen az minden társadalomban létezik), hanem a *felettes-én túldominanciáját*, egyfajta önkorlátozásra kényszerítést, mindenféle törvényi előírás nélkül. Ezt a fajta félelmet a kiszámítható kiszámíthatatlansággal és önkényes kellemetlenségek okozásával érték el. Hozzá kell tenni, hogy a 70-es 80-as évek kádári konszolidációjához ezeknek a represszióknak a szalonképesebbé tétele is hozzátartozott. Magyarországon nem folyt patakokban a vér. Ennek többek között az volt az oka, hogy vissza lehetett tartani finomabb módszerekkel is az elégedetlenkedőket, mert már majdnem mindenkinek volt mit elvesztenie az egészen komfortos láncain kívül is.

A Kádár-rendszerben a klasszikus félelmi mechanizmusokat egyre kevésbé működtették az idő előrehaladtával. A totális rendszerekre jellemző félelemkeltési mechanizmusokat egyre jobban igyekeztek háttérbe szorítani. Az osztályharcos szemléletet egyre inkább leépítették. Ez nyilatkozott meg a híres kádári fordulatban, amidőn az „aki nincs velünk az ellenünk van” formulájáról áttértek az „aki nincs ellenünk az velünk van” változatra.

A rendszerre jellemző volt, hogy az utolsó időszak egy momentumát leszámítva, nem próbálkozott etnikai, nemzetiségi, vallási alapú félelmek keltésével. A kisebbséghez tartozás miatt nem üldözte állampolgárait, de erősen törekedett a kisebbségi identitásoknak a lehető legalacsonyabb szinten tartásával, és az *asszimiláció* elősegítésével. Valószínűleg ez a kádári politika volt a legsikeresebb, az összes nacionalista politikanál sokkal sikeresebb asszimilációs politika volt Magyarországon a XX. században; hiszen tisztában volt azzal, hogy a kisebbségi tudat *ideológiai alternatívát* ill. a közösségszerveződés és -tudatnak is alternatív formáját jelenti és ezáltal teljesen ellenértékelt a rendszerrel szemben (Erős-Kovács-Lévai, 1985). A kisebbségi szervezeteket igyekeztek minden eszközzel ellaposítani, kevésbé vonzóvá tenni, saját embereiket ültetni a vezető pozíciókba, de csak nagyon ritkán, kifejezetten a törvények megsértése esetén ill. a rendszert kifejezetten veszélyeztető cselekmények esetében léptek fel (Jehovisták, Nazarénusok, Bulányisták) kisebbségi szervezetek ellen.

Az egyetlen kisebbségellenes félelemkeltés, mellyel a rendszer bukása előtt közvetlenül próbálkoztak egyre erősödő mértékben, tudatosan vagy öntudatlanul, a *cigánysággal* kapcsolatos. A cigányokkal kapcsolatos hivatalos álláspont évtizedeken keresztül ugyanúgy, mint más kisebbségek esetében, csak az identitás elleni küzdelemben merült ki. Ez valamivel határozottabb formát öltött, és — mivel sehol a világon nem rendelkeznek önálló államalakulattal — valamivel könnyebb is. Ezért még 1961-ben az 56-os forradalmat követő megtorlás utolsó fázisában kimondták az MSZMP PB határozatában, hogy a cigányság nem nemzetiség (többek között ezért állhatott elő az a helyzet, hogy 1980-ban mindössze 6 404 fő vallotta magát cigány nemzetiségűnek, ill. anyanyelvűnek Magyarországon).

A 80-as években a *bűnözés* a 70-es évek magyarországi, szinte ideálisan alacsony mértékéhez képest újra, lassan, de emelkedik. A Kék fény c. műsorban, melyet Szabó László, a pártvezetés balszárnyához közelálló személyiség vezetett (a 68-as reform megbuktatásának egyik igen aktív résztvevője, a Népszabadság rovatvezetője), egyre

többet beszéltek „cigánybűnözésről”. Ezt a formulát az írott sajtó egy része is átvette. A formulát azzal a valós ténnyel támasztották alá, hogy a bűnelkövetők között igen magas a cigány származásúak aránya és a nem ismert létszámhoz képest is túlreprezentáltak. Ezzel párhuzamosan egyre több „becslés” jelenik meg a cigányság létszámáról. Eközben szinte alig kap hangsúlyt jelentős orgánumban az a kézenfekvő tény, hogy a cigány kisebbség nem csak a bűnelkövetők, hanem a társadalom legszegényebb, legdepriváltabb csoportjaiban is messze túlreprezentált, melyek a bűnözéssel a legszignifikánsabb kapcsolatban vannak.

Egyre jobban „elterjedt” azaz állítás, mely szerint: a magyar lakosság csökken, „fogy a magyar”, míg a cigány lakosság romlott erkölcsi és „szaporasága” miatt növekszik.

Ezeket még csak tetőzte a Grósz Károly pártfőtitkár-miniszterelnök által is támogatott miskolci „gettó”-terv, a miskolci pártalapszervezet cigánysággal kapcsolatos attitűdjének nyilvánosságra kerülése, valamint a cigányság körében állítólag folytatott gyanús orvosi kutatás.

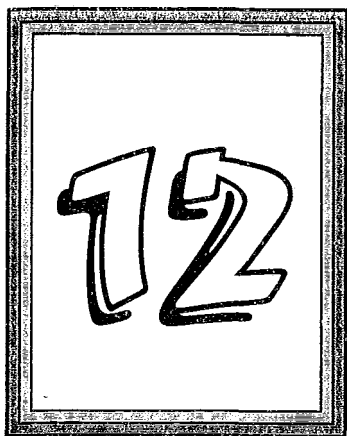
A gazdasági nehézségek fokozódásával párhuzamosan, hivatalosan támogatott „a közösségért való egzisztenciális félelem” keltése elég nyilvánvalóan célozta a feszültségeknek ebben az irányban történő levezetésének ill. a felelősök kijelölésének szándékát a hatalom némely köreinek részéről. De ez egyrészt a hatalom más csoportjainak magatartásával, a rendszer évtizedeken át szocializált alapelveivel, valamint a társadalmat leginkább feszültségben tartó életszínvonal-romlással nehezen volt összehozható. Meg kell jegyezni, hogy mindez sajnos valamilyen mértékig bizonyos későbbi aspirációk számára készítette elő talajt. A politikai események felgyorsulása sem belül, sem a régióban nem hagyott időt a koncepció (ha az volt) kellő kifuttatására. A szerveződő *civil társadalom* a lassan kialakuló *cigány értelmiség*, ill. az *ellenzéki mozgalmak* (pártok) elég egyértelműen felléptek ezzel a szándékkal szemben.

Az egyéb szélsőséges, kisebbség- vagy idegenellenességet hirdető mozgalmakkal (bőrfejük stb.) szemben a hatalom elég keményen fellépett.

A *politikai csoportokkal* és előző garnitúrákkal (Horthy-rendszer) kapcsolatos félelmek keltése egyrészt időbeli távolság miatt, másrészt politikai megfontolások miatt (Rákosi-garnitúra) nem volt nagyon működtethető, ill. nem volt cselekvéssé szervezhető.

A *szomszéd államokkal* kapcsolatos félelemkeltés szintén nem jöhetett szóba, mert az egy szövetségi rendszerbe, internacionalista ideológiai táborba tartozás ill. a Szovjetunió kontrollja ezt nem tette lehetővé. Másrészt Ausztria esetében (ahol soha nem hangoztatott módon a legkeményebb asszimilációs politika folyt a nagy jólét mellett) a gazdasági kapcsolatok fontossága, a kisebbség csekély létszáma, a semlegesség, stb. akadályozta ezt meg. A nemzetközi enyhülési politika miatt a nyugat sem volt kiáltható „sátáni” szándékúnak. [...]

Az a politikai ill. globális rendszerváltás, ami Magyarországon 1988-ban megindult, az előzőekben taglalt *társadalmi háttér-feszültségek* környezetében jött létre.



RENDSZERVÁLTÁS — IDENTITÁSVÁLTÁS

A Közép- és Kelet-Európában végbemenő nagy átalakulás új kihívások elé állítja a társadalomtudományokat. Valószínűleg nem volt még olyan történelmi fordulat, amelyet annyi tudományos reflexió kísért volna, mint ezt a mostanit: a térségen belül és azon kívül is közgazdászok, szociológusok, politológusok, történészek hada próbálja elemezni és értelmezni az eseményeket és a folyamatokat, olykor a különféle lehetséges alternatívákat is felvázolva. A „rendszer-váltással” kapcsolatos társadalomtudományi vitákban és megfontolásokban gyakran felbukkan az a szempont és az az igény, hogy bizonyos kérdések tisztázásához pszichológiai, pontosabban, *társadalompszichológiai elemzésre* és magyarázatra volna szükség. Valóban: a Közép- és Kelet-Európában lezajló „rendszer-váltások”, a totalitárius diktatúrák felbomlás, egy ma még sok tekintetben körvonalazatlan posztkommunista társadalom kialakulása számos alapvető társadalomlélektani kérdést vet fel. Mégis: ingoványos, zavaros területre lép az, aki érdemben kíván foglalkozni a „rendszer-váltás társadalomlélektanával”. A baj ott kezdődik, hogy a „rendszer-váltás” túl könnyen kényszeríti magát társadalomlélektani analízisre, hiszen a változás mindig izgalmasabb, színesebb, látványosabb, mint a változatlan-ság, a folyamatosság. A konjunkturális érdekek is sokszor a változással való foglalkozást részesítik előnyben, holott lehetséges, hogy először éppen azt kellene tisztázni: miért maradtak ezek a rendszerek oly hosszú ideig változatlanok. A társadalomlélektani vizsgálódás igazi nehézségei azonban abból fakadnak, hogy — a konjunktúra ellenére — sok tekintetben légtüres térben mozog.

Nem véletlen persze, hogy ennyire sötétben tapogatózunk, hiszen Magyarországon — csakúgy, mint más volt szocialista országokban — alig áll rendelkezésünkre olyan tudományos tapasztalat vagy ismeretanyag, amelyből kiindulhatnánk. Egy másik, korábbi rendszer-váltás, az 1945-ös, természetesen nem maradt társadalomlélektani reflexiók nélkül. Mérei Ferenc vagy Hermann Imre munkái¹ az akkori közelmúlt — a második világháború — eseményeinek okaira keresték a választ és egyben út-

¹ Lásd például Hermann Imre 1945-ös könyvének új kiadását: *Az antiszemitizmus lélektana*. Cserépfalvi, Bp. 1991, Mérei Ferenc-től pedig az *Együtttes élményt* (legutóbb megjelent a *Társ és csoport* c. Mérei-kötetben, Akadémiai Kiadó, Bp. 1989, 29–44).

mutatásokat próbáltak megfogalmazni atekintetben, hogy az új demokrácia miképpen szabadulhat meg a fasizmus „lelki fertőzésétől”. Bibó István 1945 után publikált nagyhatású politikaelméleti és történeti–szociológiai munkái ugyancsak tartalmaztak egy társadalomlélektani előfeltevés-rendszert, amelynek középpontjában a történelmi zsákutcák és a közösségi alkat eltorzulásai közötti összefüggés áll. Mindezeknek a kezdeményezéseknek nem lehetett folytatásuk; amikor pedig a hatvanas és hetvenes években Magyarországon ismét megindultak a szociálpszichológiai kutatások, nem elsősorban a nagy társadalmi kérdéseknek, nem a politikai és a társadalmi rendszer alapjainak lélektani aspektusa állt figyelmének centrumában. A „társadalmi relevancia” elhanyagolásában nemcsak a külső, politikai és cenzurális okok játszottak szerepet, hanem az is, hogy a modellként szolgáló amerikai szociálpszichológia ez idő tájt jobbra csak a laboratóriumban megfigyelhető, kísérletileg előállítható és tanulmányozható „mikro-jelenségekre” korlátozta figyelmét.

Ugyanakkor azonban Európa nyugati felén kezdett kialakulni a szociálpszichológiának egy olyan irányzata, amely sokkal határozottabb *társadalmi érdeklődést* és elkötelezettséget, a laboratóriumon túl is érvényes, valódi problémák vizsgálatát követelte a szociálpszichológiától.² Ebben a fordulatban nagy szerepe volt egy „majdnem-rendszerváltásnak”, az 1968-as diákmozgalmaknak, de legalább annyira egy másik rendszerváltás iránti remény szerteoszlásának, az 1968-as prágai tavasz kudarcának: mindkét 1968-as esemény a társadalmi változások problémáját hozta a felszínre. Az 1968 utáni európai szociálpszichológiának köszönhetjük, hogy fontos ismeretekre tettünk szert a csoportközi viszonyok és konfliktusok természetéről, a szociális identitás sajátosságairól, a társadalomban működő befolyásolási folyamatokról, a társadalmi valóság kognitív reprezentációjáról stb. Ezek az ismeretek és megközelítési módok ma már természetesen nélkülözhetetlenek volnának a közép- és kelet-európai valóság társadalomlélektani feltárásában. Ugyanakkor a nyugat-európai szociálpszichológia szemléletmódja, alapvető tapasztalatai egy működőképes demokráciához, illetve annak sajátos, belső problémáihoz kapcsolódnak. A „totalitárius tapasztalat” voltaképpen hiányzik a modern szociálpszichológiából. E tapasztalat nélkül azonban a társadalomlélektan ma nem tud igazán mit kezdeni a diktatúrából a demokráciába való átmenet problémáival.

Ami a diktatúrából a demokráciába (és, sajnálatos módon, a demokráciából a diktatúrába) való átmenetet illeti, voltak már olyan rendszerváltások is térségünkben a huszadik század folyamán, amelyekkel kapcsolatban figyelemreméltó társadalomlélektani hipotézisek, sőt kutatások is születtek. Ilyen rendszerváltás volt a *fasizmus* hatalomrajutása Németországban. A fasizmus tömegpszichológiájáról nagyszabású elméleti hipotézisekkel rendelkezünk — az autoriter személyiség Wilhelm Reich, Erich Fromm és a frankfurti iskola más képviselői által kidolgozott elméletével, amely azután

² Lásd erről Serge Moscovici előadását az 1990-es budapesti európai szociálpszichológiai konferencián: „A szociálpszichológia új feladatai az új Európában”. *Valóság*, 1991. 10. 63–74.

oly nagy karriert futott be a második világháború utáni amerikai szociálpszichológiában. Erich Fromm empirikus vizsgálatokat is folytatott a közvetlenül a náciizmus hatalomrajutását megelőző időszakban és kimutatta, hogy az autoriter, illetve szado-mazochisztikus jellemstruktúra nem csupán a német kispolgárságot, hanem a munkásosztály széles körét jellemzi.³

Ugyancsak Németországban zajlott le — a második világháború után — az a rendszerváltás, amelyről ugyancsak vannak társadalomlélektani ismereteink. Alexander és Margarete Mitscherlichre gondolok itt, a német pszichoanalitikus-házaspárra, akik számos könyvükben és tanulmányukban kerestek választ a német társadalom *apátiájának* problémájára. A választ a „gyászra való képtelenség”-ben találták meg,⁴ abban, hogy a német nép a háború után viharos gyorsasággal vetette bele magát az újjáépítésbe, a „gazdasági csodának” nevezett ipari-jóléti társadalom felépítésébe, és eközben elmulasztotta a múlttal való szembenézést, az áldozatok meggyászolását, a Holocaust áldozatait éppúgy, mint azokat az áldozatokat, amelyeket maga a német nép szenvedett el Hitlertől. A Mitscherlich-féle megközelítést napjainkban a német újracsapcsolódás folyamata teszi aktuálissá [ti. 1990-ben. — a szerk.], hiszen ez a folyamat többszörös traumák és kollektív felejtések problémáját veti fel.

Figyelemreméltó ez a két paradigma — a korai frankfurtiaké és Mitscherlichéé. Az első Freud libidó-, illetve karakter-elméletére támaszkodik, és ennek alapján konstruálja meg — a marxista társadalomfelfogást segítségül hívva — a *társadalmi karakter* analitikus szociálpszichológiai fogalmát. A második paradigma Freud gyász- és melankólia-elméletéből indul ki, és ennek alapján dolgozza ki a történelmi trauma *kollektív elfojtásának* és eme elfojtás egész nemzetre kiható következményeinek elméletét. Mindkét paradigma természetesen igen sok tanulsággal szolgálhat akkor, amikor a jelenlegi rendszerváltások okai, háttere és következményei foglalkoztatnak bennünket. Ugyanakkor az analitikus szociálpszichológiának ez a két nagy paradigmája az „autoriter személyiség” illetve a „gyászra való képtelenség” ama nagy konstrukciók sorába tartozik, amelyek lényeges mozzanatokot fednek el. Az autoriter személyiség elmélete nyíltan nem vesz tudomást a baloldali autoritarianizmusról, a „gyászra való képtelenség” elmélete pedig lényegében csak a nyugatnémet — tehát a polgári demokratikus fejlődés útjára lépett — társadalmat tekinteti vonatkoztatási rendszernek. Mindkét paradigma ideologikus annyiban is, hogy utópiákra épül: elegendő, ha tömegek szabadon kiélhetik vágyaikat, és így megszűnnek azok a karaktertorzulások és azok a torz szükségletek, amelyekre a fasiszta diktatúrák épülnek; elegendő, ha szembenéz múltjával és a kollektív tudat szintjén feldolgozza azt, és máris az egészséges demokrácia birodalmához jutunk el. Végül, sem az autoriter személyiség, sem pedig

³ Fromm gondolatmenetét legrészletesebben Menekülés a szabadság elől c. könyve tartalmazza. Akadémiai Kiadó, Bp. 1993.

⁴ Lásd elsősorban Alexander Mitscherlich — Margarete Mitscherlich: Die Unfähigkeit zu trauern. Piper Verlag, München 1988.

a gyászra való képtelenség paradigmája nem számol — vagy legalábbis nem eléggé számol — a társadalmi realitás sokszínűségével, a kollektív magatartásformák és tudatállapotok elemzése sokszor elfedi a társadalmat alkotó különböző csoportok eltérő szükségleteit, érdekeit, szocializációját, ideológiáját stb.

E kritikai megjegyzések nem jelentik azt, hogy jobb paradigmát tudnék javasolni a Közép- és Kelet-Európában jelenleg zajló rendszerváltások társadalomlélektani értelmezéséhez. De hogy egyáltalán gondolkodhassunk egy ilyen értelmezés lehetőségéről, figyelembe kell vennünk néhány alaptényezőt.

1. A mostani rendszerváltásokra sokkal inkább az *evolútió* út jellemző, s noha a tömegmozgalmaknak volt bizonyos szerepük (elsősorban Lengyelországban vagy a volt NDK-ban), nem forradalom, puccs vagy vesztes háború során jöttek létre az új rendszere. (A polgárháborús feszültségek persze fennállhatnak — lásd Szovjetunió vagy Jugoszlávia.)
2. A térség országainak többségében a rendszerváltást nem csak fél évszázados kommunista diktatúra előzte meg, hanem a *különféle diktatórikus* vagy többé-kevésbé *autoriter, paternalista* rendszerek évszázados uralma.
3. A jelenleg kialakulóban lévő rendszerek — noha biztosították az alapvető szabadságjogokat és emberi jogokat, lépéseket tettek a parlamenti demokrácia és a gazdaság liberalizálása irányában — nem változtattak lényegesen a hatalom addigi struktúráján és a hatalomgyakorlás addigi módján. A régi elit egy részét megfosztották ugyan privilégiumaiktól, de a hatalom gyakorlása voltaképpen a régi elit mobilabb rétegei és az elmúlt néhány évben feltörekvő új elit kompromisszumán alapszik. A *centralizációs törekvések* — legalábbis Magyarországon — ma erősebbek, mint a felbomlóban lévő kommunista rendszer utolsó éveiben voltak.
4. Végül, az új rendszerekre az *instabilitás* jellemző. A demokrácia új intézményei lassan és döcögve működnek vagy alakulnak ki, az új politikusgárda számos tagját a dilettantizmus vagy a teljes inkompetencia jellemzi. A gazdasági liberalizáció nagymértékben kiélezte a társadalmi feszültségeket, és emberek tömegei tapasztalnak meg olyan helyzeteket, amelyeket korábban nem kellett átélniük: tömeges munkanélküliség, nagymérvű elszegényedés, létbizonytalanság stb. A rendszerváltás eufóriáját felváltja a kiábrándulás, a politikai apátia, érdektelenség és közömbösség, a fokozódó ressentiment, amely a különféle szélsőségeknek — de elsősorban a nacionalista, sovíniszta, kisebbség-ellenes szélsőjobboldali demagógiának kedvez.

Társadalomlélektani szempontból napjaink Közép- és Kelet-Európája realitásának megértéséhez talán nem annyira a fent jellemzett nagy konstrukciók járulhatnak hozzá, nem azok a nagy konstrukciók, amelyek magas absztrakciós szinten vizsgálnak kollektív magatartásmódokat és tudatállapotokat. Sokkal izgalmasabbnak tűnik egy olyan kérdésfelvetés, amely arra vonatkozik, hogy mi változott és mi nem az emberek feletti hatalom gyakorlásának mindennapi mikromechanizmusában, Michel Foucault kifejezésével „a hatalom mikrofizikájában”.

Itt egyetlen aspektust szeretnék kiemelni, olyan aspektust, amely a *mindennapi hatalomgyakorlás és kontroll* egyik lényeges összetevője: az identitás reprezentációjáról és manipulálásáról szeretnék beszélni.

A totális rendszerek egyik célja az, hogy megfossza az embereket személyes és társadalmi *identitásaik sokféleségétől*, sőt, adott esetben emberi identitásuktól is. Az identitás többé nem az önírásnak és a saját én átélésének egyik módja, hanem valami olyasmi, amit kívülről kényszerítenek rá az emberekre. Így például a náci Németországban a zsidóktól mindenféle identitás legitimitását megtagadták, egyetlen identitás-kategória, a zsidó identitás kivételével, amelyet viszont faji alapon határoztak meg, tehát az aktuális csoporthovatartozástól és a személyesen átélt énidentitástól függetlenül. Vagy egy másik példa: a sztálinista Szovjetunióban a „szovjet ember” mint alapvető identitáskategória mellett minden más csoport-identitás illegitimnek, vagy legalábbis másodlagosnak és „csökevénynek” minősült. Gondoljunk a „szovjet ember” prototípusára, Pável Morozov pionírra, aki — túltéve magát a családhoz való tartozás reakciós kötelmén — saját apját jelentette fel, s akit egészen a legutóbbi időkig hősként ünnepeltek. A társadalomban lévő különbözőségek kiküszöbölése, a társadalom „egyenműsítése” azt is jelenti, hogy elvben még az olyan alapvető identitás-kategóriák, mint például női és férfi identitás, ugyancsak elvesztik jelentőségüket.

A különbözőség megszüntetése, a magunk által örökölt, választott vagy elfogadott identitástól való pszichológiai — és olykor fizikai — megfosztás⁵ (vagyis magának a személynek az eliminálása) többnyire csak utópikus célja a totális rendszereknek, mint ezt Huxleytől vagy Orwelltől tudjuk. (Habár a valóság sok esetben rosszabb, mint a legnegatívabb utópia, miként ezt „a zsidókérdés végleges megoldásának” náci példája mutatja.) A totális rendszerek — különösképpen a berendezkedett, stabil diktatúrák — mindennapjaira azonban leginkább egy saját kettősség, szakadás (splitting) jellemző. A nyilvános és a privát identitások közötti szakadék. Nyilvánosan szovjet ember, jó párttag, élmunkás vagy hűséges katona vagyok; a magánéletben örmény, magyar, zsidó, katolikus, férfi és nő, családanya, dunántúli, freudista stb. Ezekkel a többé-kevésbé *illegitim identitáskategóriákkal* a totális rendszerek megpróbálnak leszámolni, mégpedig oly módon, hogy óriási nyomás nehezedik a magánéletre (magára a családra, az állampolgárok spontán csoportjaira, az államideológiával szembenálló közösségekre stb.).

Ennek következményeképpen a privát identitások nagyarányú *eróziója* megy végbe. Ennek az erózióknak többféle módja is lehetséges.

1. Az első és legfontosabb az üldözött, illegitimé nyilvánított vagy nem-kíváncsi identitás-elemek *elfojtása*, a tudatból való kiszorítása. Ezek az elemek azután csak szimbolikus reprezentációkban, álmokban és fantáziákban, szimptomákban jelennek meg.

⁵ Lásd erről részletesebben Erős Ferenc: Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája. In: Uő.: A válság szociálpszichológiája. T-Twins Kiadó, Bp., 1993.

2. A privát identitás-elemek kiszorításának másik módja azok negatív identitás-töredékekké alakítása. Ez azt jelenti, hogy valamely korábban meglévő identitásképlet *széttöredezik*, bizonyos részei azonban fennmaradnak és a személyiség „rossz” oldalát képviselik, azt, amit még le kell küzdeni (például a „kispolgári csökevényeket”). Az állandó önkritikának és az „agymosásnak” is az a célja, hogy a korábbi identitáselemeket negatív identitás-töredékekké alakítsa és a személyiséget arra kényszerítse, hogy folyamatosan megküzdjön ezekkel a töredékekkel.⁶
3. A harmadik fő mechanizmus a privát identitások *marginalizálódása*. Ez azt jelenti, hogy bizonyos identitás-elemek a tudat peremére szorulnak, látszólag lényegtelennek válnak, de nem kerülnek elfojtás alá. A marginalizálódott identitás-elemek kifejeződési módja az *utalás*, abban az értelemben, ahogyan Mérei Ferenc, a jeles magyar szociálpszichológus használta ezt a kifejezést.⁷ Az utalás Mérei szerint egy eleven, konkrét élmény konkrét részlete, az egész élményt képviseli, feleleveníti és jelzi mindazoknak, akik átélték. Az utalás olyan tudatfolyamat, amelynek dinamikáját nem az elfojtott vágy dinamikája, hanem a tudatperemen elhelyezkedő még élő, eleven élmény adja. Másképpen: Mérei szerint az utalás az élményközösség anyanyelve. Minél erősebb a külső nyomás, a cenzúra, a nyílt kommunikációs kontrollja, annál gyakoribb és természetesebb az utalásos kifejezésforma (az összekacsintás, a „félszavakból”, jelzésekről való értés), amellyel különféle csoportok tagjai kifejezésre juttatják összetartozásukat. Nem véletlen, hogy a cenzúra árnyékában felvirágzó cseh, lengyel, orosz, magyar filmművészet és irodalom a hatvanas és hetvenes években olyan gyakran folyamodott ehhez az „utalásos” kifejezésmódhoz.

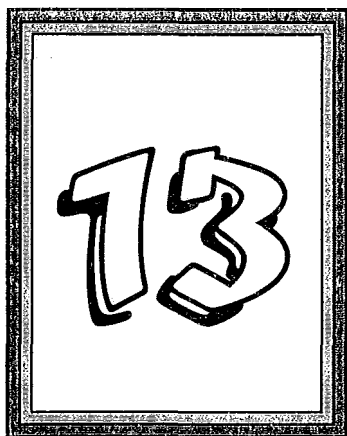
Az indentitás-elemek marginalizálódása sajátos folyamat, amely nem jelenti azt, hogy a marginális identitással rendelkező emberek társadalmi értelemben is marginalizálódnának. Ellenkezőleg, sokszor társadalmi értelemben magas, illetve központi státusú emberekről van szó, akik marginális identitásaikkal mégis sajátos közösséget alkotnak. Ezt nevezhetjük „társadalmi marannizmusnak”, a marannosok, az áttért spanyol zsidók nyomán, akik titokban évszázadokon át kitartottak a judaizmus mellett. A közép- és kelet-európai országokban ilyen értelemben került marginális helyzetbe az értelmiség, vagy legalábbis annak egy része. Ennek az értelmiségnek a paradox helyzetét fogalmazza meg Konrád György és Szelényi Iván is *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvükben (1974), amikor azt fejtegetik, hogy a marginális értelmiség, ez a „legelemibb polgári és emberi jogaiban is korlátozott” értelmiség uralkodó osztállyá válik az államszocializmusban, de osztályhatalmának megszilárdítása csak az uralkodó rend hegemoniájának megszüntetése által lehetséges.

⁶ A „negatív identitás-töredék” fogalmáról lásd Erik H. Erikson: A fiatal Luther és más írások. Gondolat, Bp. 1991.

⁷ Az utalás lélektanáról lásd Mérei Ferenc Lélektani naplóját (I–IV; Művelődéskutató Intézet, Bp. 1985–1986.).

A Konrád és Szelényi által vázolt paradoxon átvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy a rendszerváltás folyamata miként érinti a totalitárius rendszerekre jellemző *identitásszerveződéseket*. A kommunista rendszer felbomlásának egyik legjellegzetesebb tünete volt az, ahogyan Magyarországon az elmúlt egy évtizedben sorra jöttek létre különféle csoportok, egyesületek, szerveződések, mozgalmak, vallási közösségek stb., amely újfajta identitásokat kínáltak tagjaiknak, vagy lehetővé tették az addig peremre szorított identitás-elemek nyílt kifejezését. Az emberek vállalni kezdték korábban illegitim, üldözött vagy nem-kívánatos identitásaikat: újra „felfedezték” és kinyilvánították magyarságukat, zsidóságukat, a partikuláris lét- és élményformákhoz, a múlthoz, a tradícióhoz, a régióhoz, a korábban elítélt szokásokhoz vagy eszmékhez való ragaszkodásukat. Egyre fontosabb lett a „másság”, a „különbözőség”. A „marginális” — áttörve az utalás jótékony szűrőjén — „centrálissá” vált. Ezt a folyamatot a rendszerváltás természetesen felerősítette, törvényerőre emelve az állam dezideologizálását, hivatalosan is kipenderítve az oktatásból, a médiából stb. a kommunista univerzalizmus még meglévő maradványait. A kommunizmussal való szakítás olykor látványos formákat ölt: sokakról, akik az utolsó pillanatig együttműködtek a pártállammal, kiderül, hogy mindig is „ellenállók” voltak, és ma az antikommunizmus élharcosai lettek. Ezt szokták „pálfordulásnak” nevezni, kétségbevonva a „megtérés” őszinteségét. Valójában persze — eltekintve a konformizmus mindig is hatékony mechanizmusaitól — nyilván a korábban titkolt, marginális identitáselemek aktualizálásáról vagy a negatív identitástöredékek pozitívvá átminősítéséről van szó.

A rendszerváltás — az aktuális politikai és társadalmi nehézségek, sőt krízisek ellenére — megteremtette egy *civil társadalom* létrejöttének lehetőségét. A civil társadalomra többek között éppen az identitásformák sokfélesége, az én és az identitás aktualizálásának és átélésének szabadsága, a külső kontrollról és paternalista gyámkodástól mentes individualitás — másképpen a felnőtté válás — jellemző. Ugyanakkor ezt az európai érdelemben vett civil társadalmat éppen az identitás-szerveződés felől is veszély fenyegeti. Ez a veszély abból fakad, hogy — mint korábban szoltunk róla — bizonyos identitás-elemek nem csupán marginalizálódtak, hanem elfojtódtak. A kommunista rendszerek évszázados feszültségeket, konfliktusokat söpörtek a szőnyeg alá, évszázados nemzeti, etnikai, vallási ellentéteket őriztek meg betokosított formában. Az „elfojtott visszatérésének” manapság legfélelmetesebb formája a nacionalizmus, amely egy adott nemzethez való tartozás pusztán tényét erkölcsi magaslatra helyezi és a maga kizárólagosságával ellenséget, bűnbakot keres más nemzetekben vagy a vele szimbiózisban élő kisebbségi csoportokban. A nemzet mint „archaikus pszeudoidentitás” pontos ellentettje a kommunizmus homogenizáló univerzalizmusának: mindkettő ellenségesen áll szembe a civil társadalommal, mint a modern identitásszerveződés keretével és egyben biztosítékával. A közép- és kelet-európai rendszerváltások sikerét vagy kudarcát az fogja majd megmutatni, hogy az „archaikus pszeudoidentitások”, vagy pedig a különbözőségein és heterogeneitáson alapuló, európai értelemben vett identitásformák kerekednek-e fell.



TÁRSADALOM-LÉLEKTANI PROGNÓZISKÍSÉRLET

A társadalmi-gazdasági prognózisok ritkán veszik tekintetbe a valóságnak egy különös metszetét: a reális folyamatokat keresztül-kasul átszínező társadalom-lélektani (és tömeglélektani) tényeket és jelenségeket. Az óvatos tartózkodás teljességgel megérhető! E jelenségek ugyanis feltétebb bizonytalanok és illékonyak; csupán „puhán” körvonalazottak, ezért meglehetősen nehezen hozzáférhetők a „kemény” tényekkel dolgozó elemzők számára. S még nehezebben prognosztizálhatók! Pedig éppenséggel az e századi magyar politikai gondolkodás egyik legjelentősebb alakjának, Bibó Istvánnak mintaértékű elemzőmódja szemlélteti, milyen meghitten belejátszanak a történeti folyamatok és a konkrét helyzetek alakulásába a kollektív élmények, a közérzület és a közhangulat tömeges megnyilvánulásai: a társadalmi modernizáció humán dimenziói.

Manapság már rutinszerűen folynak a vélemény- és népszerűség-vizsgálatok, a longitudinális közérzetkutatások, aspirációelemzések, amelyek nagy és egyre növekvő biztonsággal jeleznek bizonyos — ma még inkább csak rövid távú — fejleményeket (például választási eredményeket, közhangulati fordulatokat, politikai kríziseket). De a kelet-európai térségben merőben más karakterű és nagyságrendű történelmi fejleményekkel állunk szemben: egy totalitárius rendszer összeomlását — és nem megdöntését! — követő, a társadalmi lét valamennyi szféráját érintő, radikális rendszerváltozással, amely a mélységekig felkavarta e társadalmak életét, s valamiképpen befolyásolja a bennük élő emberek sorsát: valamennyiüket új orientációra és újraalkalmazkodási műveletekre kényszeríti.

Ha egy pillantást vetünk a térségre, meglehetősen sok folyamat ötlenek a szemünkbe: a nemzeti érzelmek és konfliktusok már-már hisztérikus fellobbanásai és százados — múltba tűnni látszott —, hagyományos érzelmi és gondolkodási minták újjáéledése; egyetemes bizonytalanságérzet s különféle eredetű félelmek és szorongások halmozódása, amelyek különös eleggyé olvadnak össze a változások szülte reményekkel; a jövőképek beszűkülése; a megélhető gondok szorítása s a vele együtt járó közéleti közönyösség, olykor egyenesen apátia.

S bár az említett és még tovább is sorolható állapotok és folyamatok a szó valódi értelmében nem „mérhető”, megjelenési alakjuk és hatókörük is csupán felbecsülhető, aligha kétséges, hogy valamiképpen belejátszanak majd az előttünk álló évek ar-

culatának meghatározásába. Nem önálló és autonóm oki tényezőkként, hanem sajátos kodeterminánsokként: hatókörüket, fellobbanásaikat vagy elcsitulásukat a mindenkori konkrét gazdasági és politikai helyzetek, fordulatok és krízisek szabják meg. E megszorítással azonban önállóan is szemügyre vehetők, mivel nem mellőzhető — s ilyen értelemben „kemény” és valóságos — tényezői a társadalmi–gazdasági prognózisokban foglalt előrejelzéseknek: olykor a változások kiindulópontjait, máskor azok mozgásirányát, hevesységét vagy különös megjelenési alakjait (nemzeti jellegzetességeit) szabják meg.

A szóban forgó jelenségek természetéből ered, hogy meglehetősen nehéz szisztematikusan, logikai rendben vizsgálni őket. Az alábbiakban — feltételesen s az adott célnak megfelelően — három nagy jelenségkörben tekintjük át a kérdéseket, nevezetesen a) tartós társadalomlélektani feszültséggócok és tömeglélektani állapotok; b) tradíciók és mentalitások; c) aspirációk és illúziók.

1. TARTÓS TÁRSADALOM-LÉLEKTANI FESZÜLTÉSGÓCOK

1. Magyarországon — mint általában a kelet-közép-európai térségben — tartós feszültség várható a demokratikus és jogállami intézményes formák kiépülése és a társadalmi jólét belátható alakulása között. A radikális rendszerváltozás gyakorlati haszonélvezője eddig csupán az országos és a helyi politikai elit, valamint a vállalkozói kör egy — éspedig a sikeres — része. A lakosság túlnyomó többsége csupán „szimbolikus javakhoz” — a nemzeti lét szempontjából persze alig felbecsülhetően fontos javakhoz — jutott: a nemzeti függetlenséghez, a szuverén nemzeti léthez és a szuverén nemzeti önmeghatározás lehetőségéhez, a demokratikus államiság és a szabad állampolgári lét vívmányaihoz. Ugyanez a túlnyomó többség azonban egyúttal egzisztenciális leromlást és fenyegetettséget tapasztal: romlanak életviszonyai, homályosak az egyéni és családi kilátásai, bizonytalanabbá vált gyerekei jövője.

Mint már oly sokszor korábban a világ gazdaság peremvidékén s Kelet-Európában, ismét elválhat egymástól a demokrácia, a modernizáció és a társadalmi jólét. E tény hosszú időre „kompromittálhatja” a demokrácia eszmekörét. Az effajta helyzetek kétirányú fejleményeket gerjeszthetnek: vagy „kompenzáló” tömegideológiákat hoznak mozgásba (s itt úgyszólván készen kínálkoznak a nacionalista és a különféle „harmadik utas” ideológiák), vagy antidemokratikus érzelteket hívnak életre, és felerősítik a különféle tekintélyelvű, rendcsináló törekvéseket. Mindkettőre látunk példákat!

Ebből a feszültséggöcből cred a tömegek sokat emlegetett közönye, passzivitása (lásd az alacsony választási részvételeket, a pártok alacsony taglétszámát, a civil társadalmi alakzatok lassú kiépülését). Még a századelőről való a némiképp cinikus Szabó Dezsői-i mondás: „Éhes hassal nem lehet Himnuszt énekelni.” (Bár alighanem for-

dítva is igaz: „Ha éhes a has, gyakran kell a Himnuszt énekeltetni.” Ez persze csak ideig-óráig érheti el célját!)

Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az új demokratikus intézményrendszer *érzületi-hangulati és közvéleménybeli legitimitása* mindaddig törékeny lesz, amíg a növekvő társadalmi jólét és szociális biztonság nem hitelesíti történeti érvényességét.

Ehhez néhány további tényező is hozzájárulhat. Az elmúlt rendszer iránti politikai nosztalgának vélt, ám csak a szerény és szegényes, de kiszámítható egzisztenciális biztonság megrendüléséből származó aggodalom növekszik. Közhely, hogy szűkösek a demokratikus intézményi és állampolgári tradíciók: hiányoznak a különféle szintű konfliktuskezelési és konszenzusteremtő technikák, a demokratikus intézményekhez kötődő eljárási és magatartási minták. (Aligha véletlen, hogy oly nagy számban akadnak alkotmányjogi viták és alkotmánybíróági panaszok.)

Csak remélhető, hogy az elkövetkező évtizedben felhalmozódnak majd az ilyen jellegű tömeges tapasztalatok. Ezért is volna katasztrofális hatású, ha társadalmi krízisek esetén — akár csak rövid időre is — felbillennének a demokratikus jogállamiság alkotmányos keretei (akár rendkívüli állapotokkal, akár a parlamenti rendszer normális ritmusának megtörésével). Sajnálatos módon az effajta lehetőséget nem lehet kizárni. Akár az országot közvetlenül érintő nemzetközi krízis, akár valamely — a feszültségcök halmozott hatása révén kirobbanó — belpolitikai válság (például választás utáni huzamos koalícióképtelenség) felbillenti a viszonylagos stabilitást.

Egy képviseleti elvű, demokratikus intézményrendszer s kivált a helyi önkormányzatok normális és egészséges működése feltételezi a viszonylag jómódú polgárságnak, a sokat emlegetett (de jelző nélküli) középosztálynak a meglétét, amelyet egzisztenciája nem a közszolgálathoz, a „kincstárhoz” köt, miként a hajdani dzsentrit, hanem *saját anyagi egzisztenciával* rendelkezik. Ezért valamilyen értelemben „luxus” vagy elkötelezettség számára a tevékeny közéleti lét. Erre azonban még hosszú ideig nem számíthatunk. Ezért elkerülhetetlen, hogy többé-kevésbé fennmaradjon részben a közéleti passzivitás (amely olykor pusztán a megélhetési kényszer terheiből ered), részben pedig az állam, a közszolgálat „túlsúlyos” mivolta, amely — egyebek között — a költségvetési terhek csökkentését is gátolja.

Magyarországon a személyes karrierok hagyományosan hozzákapcsolódtak a közszolgálati-köztisztviselői világhoz, a mindenkori hatalomhoz, terjesztvén ilyenformán az „alattvalói” mentalitásokat, a rendies személyi kapcsolatokat, a különféle korrupciós technikákat. A közélet, a politika, a közszolgálat s az egyéni autonómia demokratikus magatartásformái is csak akkor szilárdulhatnak meg, ha a szereplők egzisztenciális biztonsága a privát szférában, a gazdasági-vállalkozói létben is meggyökeresedik.

2. A „szabadsághiány” állapota, a paternalisztikus államképzet, a totalitárius politikai rendszer infantilizálja és függésben tartja polgárait. Ám a paternalisztikus rendszer — kivált a „Kádár-korszak” felpuhult változata — egyúttal világos és kiszámítható alkalmazkodási kereteket kínál. Főként abban a szakaszában, amikor már nem akarja uralni a „lelkeket”, s kevésbé telepszik rá a privát szférára. Csupán a külsőleges alkalmazkodásra, a „játékszabályok” betartására formál igényt.

A mai magyar társadalom életviteli és alkalmazkodási technikái ebben a közegben alakultak ki: a munkahelyi teljesítmény-visszatartás, a közéleti részvétel formalizálódott rutinjai, a családi gyarapodási módok, a második gazdaság, a kapcsolatépítési és korrupciós technikák, a lehetségesről és az elérhetőről formált elképzelések, a gyerekek iskolázásához fűződő tervek.

A rendszerváltás mindezeket egyik napról a másikra érvénytelenné tette, vagy legalábbis újólag gyakorlati próbára bocsátotta. Ennek következtében ugrásszerűen megnőtt a *társadalmi viselkedésszerveződés bizonytalanságának*, kiszámíthatatlanságának a mértéke. Márpedig a bizonytalanság és a személyes döntési kör (s a vele járó személyes felelősség) hirtelen kibővülése mind az egyénre, mind a társadalmi csoportokra és rétegekre megnövekedett pszichikus terheket hárít.

A cigányság megtört társadalmi integrációja, a nagyszámú munkanélküli hirtelen és előzmény nélküli megjelenése, az elnehezülő életfeltételek kárvallottjai, a munkát nem lelő fiatalok és a magányos nyugdíjasok mind olyan tények, amelyek bizonytalanságot, szorongást és egyúttal indulatokat gerjesztenek. A bizonytalanságcsökkenés, a kiszámíthatóság és a stabilitás egyetemes óhaj lesz. A poszttotalitárius állapot különös libikókája jöhet így létre.

A „szabadság eufóriája” megfakul. Rátelepszik a túlélés kényszere, az egyik napról a másikra éls közléköre s a bizonytalanság pszichózisa. S ezt még fokozzák is a hirtelen publikussá vált s a keleti régiókban kevésbé tárgyalt globális fenyegetettség: a környezetromlás, a légköri rendellenességek (ózonlyuk stb.), a migrációs hullám állandó emlegetése, a különféle biológiai ártalmak — olykor célzatos — pertraktálása s a nyomukban járó „csodadoktorok” és a neospiritualista-szektaszerű áramlatok igc-hirdetése.

Mindezekkel szemben, amelyeket a nyugati félteke a maga módján már „meg-emésztett”, a keleti régió jóval védtelenebb és tanácstalanabb. Mindez együttvéve tartóssá teheti a kiszámíthatóság, a stabilitás, a rend iránti egyetemes óhaj. Ez pedig mindig is kezére játszik a rövidre zárt jelszavakkal operáló, különféle jelmezbe öltöző *neototalitárius mozgalmaknak* és politikai erőknak, amelyek rendet, befejezettséget, áttekinthetőséget ígérnek, s így alkalmasak arra, hogy a felgyülemlett indulatokat, feszültségeket és zaklatottságokat meghatározott irányban elvezessék.

Ennek az állapotnak az enyhülése csupán a gazdasági stabilizálódástól, az új, demokratikus intézményrendszer viszonylagos megszilárdulásáról, a szociális feszültségek csökkenésétől — vagyis az „átmenetiség” hangulatának enyhülésétől — remélhető. Erre azonban a közeli jövőben nem kínálkozik esély. Ezért az e forrásból táplálkozó feszültségek tartóan belejátszanak majd az események alakulásába, egyaránt táplálván a nosztalgikus és az extremista áramlatokat.

Bizonyos betokosodott gócok különösképpen súlyos nehézségeket támaszthatnak, mindenekelőtt a cigánykérdés, amely körül gazdasági, kulturális és demográfiai problémák sűrűsödnek. Mivel a halmozódó nehézségek miatt ez az etnikai csoport előbb-több maga is aktívan keresni kényszerül majd súlyosodó nehézségeinek megoldását

(akár a kriminalitásban való nagyobb részesedés árán), várható, hogy mindinkább a bűnbak szerepébe kerülhet.

Ma még némiképp elfedi az innen származó tartós konfliktusok képét az aktuálisan működő *előítéletek* (antiszemitizmus, általános idegenellenesség, oroszellenesség, a szomszédos országokkal kapcsolatos konfliktusok) hulláma. De nagy biztonsággal prognosztizálható, hogy a legnagyobb létszámú s leginkább elesett etnikai csoport — mind a helyzetére adott reakciója, mind a környezet várható viselkedésmódja miatt — tartós bizonytalansággerjesztő tényező lesz. Amint néhány ismert példa jelzi, a gazdasági depressziótól sújtott körzetekben leginkább ezen a talajon várhatók lokális robbanások és összetűzések, amelyek azután kiszámíthatatlan módon hullámozhatnak tovább.

Az imént vázolt közhangulati áramlatok különös módon fonódnak össze egy sajátos tömegélménnyel. Részben 1956 — jobbra lappangó — heroikus öröksége, részben pedig a kádári konszolidációt követő „legvidámabb barakk” (vagy másként a „gulyáskommunizmus”) képzete, illetve az új és új reformpróbálkozások (az új „gazdasági mechanizmus”) valamiképpen meggyökereztettké a honi közérzetben a „különbec vagyunk”, „mi vagyunk az élenjárók” hiedelmét. S az éppen adott, kényszerű viszonyítási keretben ez a hiedelem nem is nélkülözte a realitás meghatározott mértékét. [...] Újra és újra megfogalmazódott: mi járunk a kelet-európai átalakulás élén (bár versengünk a csehekkel és a lengyelekkel); nálunk a legstabilabb a kormányzat; legtöbb a befektetett külföldi tőke; bennünket vettek fel elsőként az Európa Tanácsba.

Ámde a közhangulatban eközben *radikális referenciaváltás* zajlott le: a tábor „legvidámabb barakkjából” Európa hátsó udvara lettünk. Minél több szó esik róla, hogy fel kell zárkóznunk Európához, az európai örökséghez és kulturális-szellemi tradíciókhoz, annál érzékesebbek lesznek a különbségek mind a gazdaság hatékonyságában, mind a demokratikus intézmények működésében és az állampolgári autonómiában. E tény elbizonytalanító — olykor egyenesen sokkoló — hatásával minden bizonnyal hosszú távon számolni kell, akárcsak azzal, hogy az éppen kormányzó politikai erők — érthető okokból — szívósan fenn kívánják tartani a magyar „kivételenség” új és új alakjait.

3. Különösen és paradox társadalom-lélektani helyzet állt elő a kelet-európai térségben: az uralkodó politikai erők elszántsága a piacgazdaság, a vállalkozói ethosz megteremtésére általában széles körű támogatás élvez. Némileg durván szólva, a közvélemény piaci és vállalkozói gazdaságot kíván, ám lehetőleg annak szükségszerű és elkerülhetetlen *konzekvenciái nélkül*. Ezt a helyzetet tükrözi a piacgazdasághoz illesztett „szociális” jelző, de még inkább a különféle „harmadik utas” törekvések széles választéka és a gyakori „antikapitalista” (bankellenes, fogyasztásellenes, „multi-ellenes”) retorika.

A kérdés mélyén reális problémák lappanganak. A mai magyar társadalom tagjai nem szocializálódhattak sem a munkanélküliségre, sem a bukott vállalkozói sorsra, sem

a hirtelen megnőtt társadalmi-vagyoni differenciálódásra s ennek hétköznapi következményeire.

A nyugati társadalmak — nem csupán szociálpolitikájukkal, hanem a tipikus társadalmi mentalitásukkal is — kialakíthatták az e tényekkel és helyzetekkel kapcsolatos magatartásmódjaikat. A munkapiacra lépő számára reális és valamilyen értelemben megszokott esély a munkánélküli állapota; legalábbis nem teljességgel védtelen vele szemben — sem technikailag, sem pszichológiailag. De ma Magyarországon több tízezres a bukott vállalkozók köre is. (S felettébb jellemző, hogy az ismert biohumusz-vállalkozás bukottjai közül eddig tizenheten követtek el öngyilkosságot.) A bukás gyakorta az egzisztenciális megsemmisüléssel, a teljes kiútatlansággal válik azonosossá.

Az ugrásszerűen megnőtt *kriminalitás* valóságos csendes háborút folytat a „gazdagok” és „újjgazdagok” ellen, nem is mindig nélkülözvén a közvélemény egy részének csöndes kárörömét. Az iskolákban újra megjelennek a „szegény gyerekek”, akik minden tekintetben — ruházódásukat, táplálkozásukat, tanulási esélyeiket, szabadidő-elfoglaltságaikat illetően — *deprivált* helyzetben vannak.

A kérdéskör természetesen szorosan összefügg a társadalom generációs szerkezetével. A ma élő aktív nemzedéknek nincsenek és nem is lehetnek közvetlen tapasztalataik az említett jelenségekről. (A „nómenklatúra” privilégiumai merőben másfajta és másként átélt képletet jelentettek!) Azok mintegy váratlanul berobbantak életükbe; a radikális politikai átmenet gyorsasága és az általa táplált kezdeti lelkesültség elfedte a gazdaság és a társadalom mélyén lappangó, csak fokozatosan kibontakozó, elkerülhetetlen folyamatokat. Valójában most kezdődik a *kollektív társadalmi tanulás* hosszas és keserves folyamata: meg kell tanulni tartósan együtt élni a munkánélküliséggel, a vállalkozói bukással, a bukott politikusi sorssal, a minimális egzisztenciális biztonság megingásával. Ki kell alakítani a hozzájuk való egyéni és családi alkalmazkodás és a velük való egyéni megbirkózás újfajta stratégiáit.

Mindez ismét csak a bizonytalanság tömeges érzületét táplálja, s egyúttal termékeny talajt teremt mindenfajta *szociális demagógia* számára, de egyúttal arra is, hogy a politikai erőiben meglegyen a hajlam: szociális demagógiának minősítsenek valóságos érdekképviseleti törekvéseket és jogos tömeges panaszokat is.

Nagy biztonsággal megállapítható, hogy az előttiünk álló évtizedben a munkapiac, a vállalkozói kockázat és a társadalmi igazságosság és méltányosság körül olyan feszültségek sűrűsödnek majd, amelyek közvetlenül belejátszanak a politikai dinamizmusba, a hangulat alakulásába és a várható magatartási tendenciákba. A gazdasági szűkös viszonyai között mindenképpen a társadalmi polarizációs és differenciálódási fejleményeket fogják kiélezni, éspedig mind regionális mind strukturális vonatkozásban.

4. A magyar társadalom megrendült és kiürült *társadalmi autoritásokkal* lépett a rendszerváltozás időszakába. Valójában már a represszív, megfélemlítő, negatív autoritásai (az erőszakszervezetek) sem működtek a korábban megszokott módon, nem is szólván a társadalmi intézmények (beleértve a jogrendszert is), szervezetek és

személyek tekintélyéről. Márpedig társadalmi stabilitás és normálisan működő társadalmi élet aligha létezhet szerves, vagyis teljesítménnyel és hagyományokkal, legitimitással és állampolgári elfogadottsággal alátámasztott autoritások nélkül. Ez egyaránt érvényes a parlamentre és az iskolára, a rendőrségre és az önkormányzatokra, a politikai elit tagjaira és általában a közintézményekre. E tekintetben súlyos az örökség.

Az ily módon támadt úrt kísérlik meg áthidalni a *szimbolikus tekintélyek* (nemzeti szimbolika, historizáló előzménykutatás, letűnt hagyományrendszerek és közéleti gesztusok) vagy a hagyományos intézményes autoritások (egyházak, ifjúság és egyéb szervezetek) újraélesztésével és mozgósításával. Kétségtelen hátrány, hogy az új politikai intézményrendszer legfontosabb elemei (például a parlament vagy a helyi önkormányzatok) és közhivatalai (a köztársasági elnöki poszt) aktuális politikai viták keresztútjába kerültek; eddig még nem voltak képesek kellő társadalmi tekintélyt kivívni. (A parlamenti tv-közvetítések gyakorta szórakoztatóműsor-számba mennek.)

Feltehetően a vázolt ténnyel is magyarázható az időközi választásokon való részvétel gyakran talányosnak tetsző kis mértéke. Ha egy intézménynek nincs kellő autoritása, vajmi kevésbé csábítja a polgárt arra, hogy személyes aktivitását hozzákapcsolja. Márpedig ez hosszú távon felettébb hátrányos: az állampolgári passzivitás közönyt tükröz, s gyengíti a rendszer legitimitását. Ha tömegesen nem vállalják azt az egyszerű aktust sem, hogy elmenjenek szavazni, s ezzel az aktussal elkötelezzék magukat, akkor tartósan problematikus lesz a politikai intézményrendszer autoritása.

Különösképpen nyugtalanító a politikai pártok tekintélyének alakulása. Mind az említett *választói passzivitás*, mind az *alacsony taglétszámok* arra utalnak, hogy — részben az öröklött „állampárt”-képzet hatása alatt is — erőteljes tartózkodás tapasztalható a pártszerű alakzatokkal szemben. A pártalakítási törekvésekben olykor túlságosan nagy szerephez jutnak szűkös személyi ambíciók vagy kisebb csoportok érdekeltségei. Márpedig konszolidálódott és a választókra széles körű befolyást gyakorló pártstruktúra nélkül a demokratikus parlamenti intézményrendszer nem ítéltető kellően stabilnak. Az alternatívaként felbukkanó mozgalmak, laza politikai tömörülések ezt a stabilizáló funkciót nem teljesíthetik; inkább a *pártosodási tendenciák zavaraira* utalnak. Tovább árnyalja a képet, hogy minden szélsőséges politikai erő — bármilyen legyen is az előjele — érdekelt a tekintélyrombolásban, főképpen a politikai intézményrendszer autoritásának megingatásában, mert így esélyt remél a maga — erőszakon nyugvó — autoriter tekintélyalkotási törekvéseihez.

A rendszerváltás időszakában szükségképpen túlpolitizálódott a *szankcionáló és represszív intézmények* (rendőrség, bíróságok, ügyészség stb.) kezelésmódja. Ez érthető, hiszen egy mindenoldalú totalitárius függőség viszonyai közül kellett kiszabadítani őket. De ma ezek az intézmények sok tekintetben elbizonytalanodtak. Ezért valószínű, hogy a hirtelen felívelő bűnözési hullám — egyéb okok mellett — e körülménnyel is összefügg. Márpedig a lakosság körében terjedő fenyegetettségi érzület további bizonytalansággeltő tényezőt kapcsol be az emberek mindennapi életvitelébe.

Számos jel utal arra, hogy leggyorsabban az *egyházi-vallási intézmények* és szervezetek — főképpen a hagyományos egyházak — lesznek képesek újjászervezni tár-

sadalmi autoritásukat, jóllehet várhatóan többé-kevésbé heves versengésre kényszerülnek majd az újabb felekezetekkel és kisegyházakkal. Ezt a nagy biztonsággal prognosztizálható fejleményt több tényező is alátámasztja: az egyházak mélyen gyökerező hazai és egyetemes tradíciói; sorsuk a letűnt rendszerben; nemzetközi kapcsolataik; a tapasztalható szellemi–eszmei és morális vákuum; növekvő társadalmi aktivitásuk (iskolázás, karitatív tevékenység, kulturális és tudományos funkciók stb.).

Mindemellett két fontos tényező zavarhatja a képet. Mindmáig nem teljességgel világos, hogy a modernizációs fejleményeket kísérő laicizálódás nyomán, amely egyébként a nyugati világban is zajlik, mekkora hívó és a vallásukat ténylegesen gyakorló tömegek kapcsolódnak be az egyházak tevékenységébe, s hogy valójában mekkora lesz az egyházi szervezetek „teherbíró képessége” a rájuk zúduló igényekkel szemben.

E tekintetben nincsenek megbízható statisztikai adatok; inkább becslések állnak rendelkezésre. Ezek alapján kétségtelennek látszik a vallásos érzület és gyakorlat kiterjeszkedése, ám nem abban az ütemben és arányba, hogy várni lehetne. Ebben közrejátszhat az egyházak még hosszú ideig tartó „káderhiánya” is.

Meglehet, hogy éppen az imént említett tények fogják arra készíteni az egyházakat, hogy a kívánatosnál nagyobb mértékben támaszkodjanak az állami támogatás és közreműködés cszközeire vagy a politikai erővonalakra (a keresztény pártok nyílt támogatása révén), s ezáltal újra és újra kiélezzék az állam és az egyház közötti viszonyt. Ebben szerepet játszhat az egyházi javak elhúzódó visszajuttatási procedúrája, valamint az ideologikus színezetű viták (harcias „antiliberalizmus”) alkalmankénti fellobbanása is.

A társadalmi tekintélyek természetesen nem szilárdíthatók meg speciálisan erre irányuló intézkedésekkel; ez csupán a sikeresen funkcionáló társadalmi–politikai intézményrendszer és a politikai elit működésének „mellékterméke” lehet. Ehhez azonban tetemes időre és tömeges tapasztalatokra van szükség; addig mindenképpen számolni kell a gyakorlati következményekkel.

5. A rendszerváltozást átélő magyar társadalomban elviselhetetlenül nagy a *deviáns magatartásformák* összömege: magas szinten stagnál az öngyilkosságok száma; nő a bűnözés; nem enyhül az alkoholizmus, amelyhez egyre kiterjedtebben társul a drogfogyasztás. Megbízható adatok szerint a lakosság közel egynegyede mutat diagnosztizálható neurotikus tüneteket; ezen belül a nők részesedése meghaladja az érintett populáció egyharmadát. E tünetegyütteshez csatlakoznak a nem kevésbé nyugtalanító *demográfiai* adatok (megkezdődött a népességszám csökkenése), a súlyosan kedvezőtlen mortalitási fejlemények (amelyek leginkább a középkorú férfilakosságot érintik) s a lakosság általánosan kedvezőtlen *egészségi és mentálhigiéniai állapota*. Ez a képlet sok tekintetben egyedülálló Európában.

Az említettek mellett számos egyéb tény utal arra, hogy a mai magyar társadalom különösen elcsigázott, megviselt állapotban van. Az okokat firtatván, elegendő egy pillantást vetni az e századi magyar történelemre. A század *hét radikális politikai rendszerváltozásnak* volt tanúja; a ma élő idősebb nemzedék tagjai ebből legalább hármat

átéltek. Az elmúlt fél évszázad különösképpen súlyos terheket hárított a népességre: az optimisztikus felvillanásokat (1945, 1953, 1956, 1968) súlyos bukások és megtorlások követték. A reménykedésnek és a lemondásnak ez a történelmi hullámvasútja nehezen következő — ám mégis kézzelfogható — módon ivódott be a lakosság élményeibe és tapasztalataiba, a mindennapi mentalitásokba. A háttérben pedig ott lappanganak a tömegeket érintő kitelepítések, megtorlások, az erőszakos kollektivizálások, a gyors urbanizáció dezintegráló és elgyökértelenítő hatásai.

Bár nehéz rá válaszolni, mégis fel lehet tenni a kérdést: mekkora lehet egy-egy generáció tagjainak teherbíró képessége? Ami vitathatatlanak látszik: a mai magyar társadalomban alaposan elcsigázott és megviselt generációk élnek; a „társadalmi test” súlyos patológikus tüneteket mutat. Egyebek közt ezzel is magyarázható a *privát szférába való bezárkózás*, a lelkesültség és a hit hiánya, amelyet oly gyakran panasznak a politikusok.

A keserves történelmi tapasztalatok az egyéni életvitelben és a családi hagyományokban különös mintázatokat, a mindennapi kultúrába ivódott viselkedésmódokat alakítottak ki: az óvatos–kivárá, mérlegelő és nem könnyen elköteleződő magatartást; hajlamot a konfliktusok elkerülésére és a „kilépési szindrómára”, a különféle feszültségoldó — ám egyúttal önpusztító — technikák igénybevételére.

Jelenleg az intim-családi és személyes viszonylatok is rendkívül zaklatottak: a házasságok mintegy 40 %-a torkollik *válásba*, majd az esetek túlnyomó többségében újracházasodásba vagy együttélésbe. Az ebből eredő anyagi terhek (eltekintve most a pszichológiai zaklatottságoktól) éppenséggel a középkorú férfilakosságra hárítanak már-már elviselhetetlen túlhajszoltságot. Meglehet, e ténnyel is magyarázható a körükben megfigyelhető mortalitás. A *szocializációs zavarok* is terjedni látszanak a felügyelet nélküli gyerekek és fiatalok körében.

Mindez azért érdemel megkülönböztetett figyelmet témánk összefüggésében, mivel országunkban a deviáns magatartásformáknak úgyszólván „bejárt pályáik” vannak: tipikus, a lokális kultúrákban legitimált *konfliktusmegoldási mintákat* kínálnak. S ha igaz az a feltevés, hogy a gazdasági és társadalmi feszültségek (munkanélküliség, vállalkozói kudarc, sikertelenség és szegényedés) a belátható jövőben tartósak lesznek, akkor nem számolhatunk a devianciatömeg csökkenésével. Ellenkezőleg: a különféle önpusztítási módok, illetve a professzionalizálódó bűnözés tartós fennmaradását prognosztizálhatjuk. Ez pedig — főképp politikai instabilitás és súlyosbodó egzisztenciális gondok közepette — sokoldalúan befolyásolja a társadalom, a lokális közösségek és a családok közérzetét és közhangulatát.

2. TRADÍCIÓK ÉS MENTALITÁSOK

Mellőzve a körmönfont definíciós kísérleteket, *mentalitásokon* ezúttal olyan tartós és tipikus, tömegesen megfigyelhető viselkedésmódokat, érzelmi és gondolati reakciómintákat, életvezetési technikákat értünk, amelyek társadalomtörténeti és családtörténeti tapasztalatok alapján alakulnak ki, s amelyek a sikeres társadalmi alkalmazkodás, a sikeres túlélést szolgálják.

A mentalitások rendszerint kétarcúak: szolgálhatják a gyakorlatilag leleményességet, a magyarokkal kapcsolatban oly gyakran emlegetett életrevalóságot és a „dörzsölt” ügyességet, ám egyúttal konzervatív, tradicionális, a modernizációt gátló tényezőként is működhetnek.

Ezek a mentalitások a „Kádár-korszakban” meglehetősen sikeresen funkcionáltak: a háztáji gazdaság s általában a több forrásból táplálkozó családi jövedelem kiaknázásában; majd a különféle elővállalkozási formákban, de a politikától való elszáncolódásban és a magánszféra óvásában, valamint a nekilódult új fogyasztási szokások érvényesítésében is.

Alighogy megjelent a munkanélküli-segély intézménye, máris kialakult a különféle — részben alegalis — technikák köre (feketemunka, a nők visszavonulása a családi gazdaságba, a fiatalok munkába állásának elodázása, a tanfolyami invázió kiaknázása stb.), amelyek révén a lehető legelőnyösebben lehet az új helyzethez alkalmazkodni. De hasonló fejlemények zajlanak az adóügyekben, a gazdaság tekintélyes szektoraiban (feketegazdaság, illegális kereskedelem, zugimport stb.), az újfajta korrupciós és befolyáskeresési technikák felkutatásában. A mindennapi életben lépten-nyomon rábukkanunk a mentalitások sokágú érvényesülésére, hol pozitív, hol negatív, hol pedig ellentmondásos funkcióval. Melyek a legjellegzetesebbek?

1. A kelet-európai régióban Magyarország egyike ama kevés országnak, ahol a többszöri modernizációs nekirugaszkodás következtében a leginkább előrehaladt a *társadalmi egyén individualizációja*, a személyes autonómia igénye, a függetlenség és az önrendelkezés óhaja, egyebek közt — mindennek garanciájaként — a személyes tulajdonlás, az egzisztenciális függetlenség követelése is.

A korábbi korszakban ez jobbra csak a fogyasztási javakra (olykor már egyenesen a luxusfogyasztás komponenseire) irányulhatott. Napjainkban viszont a felhalmozódott energiák nagy erejű lendítői lehetnek a vállalkozói kedvnek, a gyarapodási és önálló egzisztenciateremtési törekvéseknek. Várható, hogy a közeli években e törekvések nagy lendülettel bontakoznak majd ki, nem csupán a gazdaságban, hanem a szellemi-kulturális életben is, és fontos hajtóerői lesznek az átalakulásnak.

Mindemellett az individualizáció sok tekintetben féloldalas maradt: kevésbé terjedt ki a *szuverén állampolgári lét* világára. Inkább a valamitől (a kiszolgáltatottságtól, a függéstől, a személyes létbe való durva beavatkozástól, a társadalmi ellenőrzés nyílt

formáitól) való megszabadulás vágya fűtötte, semmint a személyes és állampolgári szabadság pozitív formáinak kialakítása. Ez utóbbira természetesen nem is nyílt mód.

Ezért a polgár elsősorban fogyasztóként és magánemberként bővítette szabadságterét. Egyebek közt ez a tény is belejátszik a más összefüggésekben már említett *közéleti passzivitásba* és közönybe, már ami a közvetlen és direkt politizálás világát illeti. A lakosság többsége inkább burzsoá és nem citoyen akar lenni. Ez a korlátozott és felemás individualizáció néhány más — hagyományosnak mondható — mentalitással és összekapcsolódik.

2. Bibó István többször is meggyőzően fejtegette, hogy Kelet-Európában — a rendies viszonyok maradványaként — a közvélekedés a politikai-hatalmi szférát mindig csak a személyes függőségek, nem pedig a személytelen jogszerűség világaként tudta elképzelni; az emberek itt mindig hatalmi pozícióban lévő személyeknek, nem pedig a törvényeknek engedelmeskedtek. Ezért mélyre ivódtak az „*alattvalói*” *mentalitás* szokásai. A személyes szakmai vagy gazdasági siker és biztonság főképpen nem a teljesítményeken, hanem a pártfogókon, a „kapcsolatokon” múlt. Ezért épültek ki a kapcsolatok felkutatásának és megszövésének bonyolult hálózatai.

Ezek ugyan manapság átalakulóban vannak, hiszen a hatalmi centrumok is átalakulnak, de ma a mentalitás rendkívül makacs. Ezért esik manapság oly sok szó bizonyos *újrendies vonások* újraéledéséről: ezek hol lobbik, hol informális hálózatok alakját öltik, hogy pedig a politikai-hatalmi centrumok (pártok, mozgalmak, civil társadalmi alakzatok) körül szerveződnek. Különösen nyugtalanító, hogy ezek a jelenségek széleskörűen fellelhetők a helyi önkormányzatok környékén is.

Nem remélhető, hogy ez a tradíció mihamar elenyésszik. Mi több, az általános helyzet inkább támogatja a biztonságkereső és a privilégiumok újracloisztását célzó törekvéseket: a különféle „patronátusok” által nyújtható védettség létrehozását. Ha ez valóban így lesz, kétféle módon is előnytelenül hat a kibontakozásra.

Egyrészt szisztematikusan gyengíti a jogállamiság, a jogbiztonság és a legalitás meggyökerezését. Másrészt tartósan sértheti a társadalom igazságérzetét, hiszen az egyes társadalmi csoportok, rétegek korántsem rendelkeznek egyenlő eséllyel arra, hogy igénybe vehessék e kapcsolatrendszerek támogatását. Ez pedig ismét csak növelheti a távolságot a társadalmi és a politikai elit, valamint a polgárok nagy tömegei között. Ez a tendencia könnyen elvezethet egy olasz típusú politikai válsághoz. A legfontosabb ellenszer: a nyilvánosság figyelmének kiterjesztése az effajta jelenségekre, valamint a közéleti és politikai stílus, a közmorál alakulásának állandó nyilvános kontrollja.

3. Az állam, a „kincstár” tartós elidegenültsége a lakosságtól e tájakon mindig azzal járt, hogy a „kincstártól” lopni vagy az állami bürokráciát „átverni” inkább rokonszenvenvel övezett bravúr volt, semmint szégyenletes dolog. Illyés Gyula is „hősökről beszélt”, midőn megénekelte az urasági földek termését megvámoló cselédeket. Itt inkább a „betyárnak” illett szurkolni, mint a „pandúrnak”.

Ez a mélyre ivódott mentalitás az új helyzetben — új alakot öltvén — változatlanul tovább él; elegendő a „hivatallal” szembeni *közingerültségre*, a tömeges adómani-

pulációkra és járadékfizetési anomáliákra, a közjavak általános kezelésmódjára utalni. A „pártállamiság” korszaka érthető módon még inkább megerősítette ezt az általános beállítottságot.

A jelenség szorosan összefügg a *munkaszokások* és a *munkamorál* állapotával is. A névtelen intézménynek, kivált az államnak dolgozni nem minősült érénynek. A „minél kevesebb munkával minél többet felmarkolni” egyetemes elvként működött. Ezzel szemben a „magamnak dolgozom” eszméje — részben a még eleven paraszti és kistermelői tradíciók miatt is — mindig vonzóbb volt. Ezen a ponton várható a leggyorsabb áttörés: a vállalkozói kör gyors kibővülése, a független egzisztenciák számának szaporodása új típusú mentalitások forrása lehet.

Ehhez azonban két feltétel szükséges: a késői „Kádár-korszakban” kialakult „gyors meggazdagodási” hisztéria lefékezése, a vállalkozói „goodwill” becsületének helyreállítása, valamint annak meggátlása, hogy a bevezetőben jellemzett „kincstárellelenség” mentalitás rátelepedjék a vállalkozói világra. Márpedig ennek számos jelét látjuk manapság is! S ha ez így marad, akkor jelentősen lelassul mind a jogállami intézmények, mind a gazdaság stabilizálódása. Miután pedig a mentalitások rendkívül lassan és nehézkesen alakulnak át, kivált akkor, ha gyakorlati magatartási technikákként igazolódni és beválni látszanak, itt csak hosszú távú változásban bizakodhatunk.

Az átalakulás ütemét meggyorsíthatja az, ha az érdekvédelmi szervezetek és a civil társadalmi alakzatok (szakszervezetek, kamarák, regionális és professzionális érdekvégyenesítő csoportok) kilépnek az átmeneti bizonytalanság állapotából. Ez azért volna perdöntően fontos, mivel erősítené az állampolgárok intézményes védettségi érzetét, és — kialakítván az állammal folyó viták, tárgyalások konszenzusteremtési technikáit — enyhítené a rendies vonások fenntartására nehezedő nyomást, valamint az említett intézmény- és államellenség érzületet.

E tekintetben is rendkívül fontos lenne, hogy a helyi önkormányzatok mihamarabb szűnjenek meg „kis parlamentesdit” játszani, s váljanak a helyi közösségek pragmatikus szervező központjaivá, a lokális lakossági érdekek képviselőivé. Feltehető, hogy ezt a folyamatot előnyösen támogatná a regionális önkormányzati szövetségek, társulások létrehozásának szorgalmazása.

4. A magyar közélet egyik messzire nyúló — valójában a reformkorban, de főképpen a kiegyezés utáni közjogi vitákban gyökerező —rossza hagyománya a politikai szféra *túlemocionalizáltsága*, indulatterhelte jellege, antipragmatizmusa s mindaz, ami ezzel jár: állandó hajlam a historizálásra, a gesztuspolitikára, a szónokiasságra és a túlideologizálásra.

A jelenség ismét csak érthető: Világos óta drámai — s mindig negatív, veszteséghez kapcsolódó — tömegélmények halmozódtak fel a nemzeti közérzetben (Világos, a veszített világháborúk, Trianon, Jalta és következményei). A rövid lejáratú modernizációs erőfeszítések nem ellensúlyozhatták ezek sokkszerű hatásait. E tekintetben az ország helyzete nem hasonlít a szomszédokéhoz: ők legalább egyszer átélhették (vagy mostanában újra átélik: Szlovákiában, Horvátországban, Szlovéniában) a nemzeti államiság kivívásának közlelkesültségét.

Az *érzelmi reakciók provokálása* a politikai stílus jellemző vonása lett, főképpen azokban a radikális áramlatokban, amelyek programszerűen széles tömegbefolyásra óhajtanak szert tenni. S miután az említett kollektív élmények mindenekelőtt a nemzeti érzületet érintették, a tömeghangulatoknak ez a legérzékenyebb, legsérülékenyebb s leginkább kihívható pontja.

Az aktuális okokban gyökerező *nemzeti-etnikai konfliktusok* itt százados hagyományokra, érzelmi és viselkedési reakciókra mintázódhatnak. Ez Nyugatról szemlélve egyszerűen nem érthető meg. Ugyancsak bejárt pályái vannak a különböző eredetű *szociális indulatoknak*, valamint az *antikapitalista retorikának* s a „harmadik utas” eszméknek. (Ez utóbbi nem tévesztendő össze a mechanikus külső példakövetés elutasításával, a magyar valóság sajátos reális fejlődési igényeit, különös vonásait hangsúlyozó állásponttal.)

Mindezt a magyar társadalomban különleges hajlam mutatkozik a „nem értem, de így érzem” típusú megnyilvánulásokra — kivált tömeghelyzetekben. Ezen a talajon nő fel a „politikai hisztériák” állandó esélye, vagyis a valóságos, a lehetséges és a kívánatos szakadatlan összekeveréséből származó különös társadalmi közérzet, amely a mindenkori politikai helyzetekre is rányomja a maga bélyegét. Hibás döntésekhez és cselekvésekhez vezet, eltorzítja a valóságglátást, és megalapozatlan illúziókat táplál; racionális magyarázat helyett újra és újra felidézi a külső vagy belső *bűnbak*képzési és *gyűlöletkeltési* műveleteket.

Ezért az egész magyar közélet kulcsproblémája a racionális–pragmatikus közéleti stílus és érvelésmód térhódításának elősegítése; ez mélyebben összefügg az átalakulás hosszú távú sikerével, semmint olykor hinnénk. [...]

3. ASPIRÁCIÓK ÉS ILLÚZIÓK

A keserves újabb kori magyar történelem egyik különös mellékterméke: az állandó hajlandóság az *illúzióteremtésre*, a „déliabok hőse”-mentalitásra. Bőséggel táplálták ezt a hajlandóságot a gyakori történelmi zsákutcák, az értelmes gyakorlati cselekvés el lehetetlenülése.

Így fűződhetek illúziók az angol újságmágnáshoz Trianon revíziója kapcsán, a „majd jönnek az amerikaiak” hiedelemhez 1947-ben és 1956-ban, vagy a „Nyugat védőbástyája” eszmekörhöz, amelynek révén rászolgáltunk arra, hogy a Nyugat viszonozza a nemzeti áldozatot. Az „Európába menetelés” aktuális jelszava mögött ma is ott munkál ez a hiedelem.

Mindemellett számolni kell azzal is, hogy az ember „jövővel élő lény”: közérzete, társadalmi aktivitása jórészt azon múlik, hogy legalább két generációval előre (a maga és közvetlen leszármazottai jövőjére nézve) mennyire képes és mennyire van módja

érzéketesen előre látni és tervezgetni a személyes jövőt. Márpedig e tekintetben meglehetősen ellentmondásos a kép.

1. Az „állampárti” rendszer bukásának egyik rejtett oka éppenséggel a tömeges aspirációk dinamizmusában fedezhető fel. A korszak egyik alapvető jellegzetessége volt, hogy a társadalom mind szélesebb körében kezdett hatni a fogyasztói társadalmak „demonstrációs effektusa”. A 80-as évek derekáig — jórészt spontánul, senki által sem intencionáltan — tipikus fogyasztási minták honosodtak meg a magyar társadalomban. Ennek elemei jórészt azonosak voltak a társadalom különböző rétegeiben, csupán minőségük különbözött: biztonságos munkahely és többforrású családi jövedelem; lakás — lehetőleg családi ház képében; gépkocsi; telek és nyaraló; külföldi utazás; bőséges táplálkozás és mindinkább divatkövető öltözködés.

Az autó lehetett Trabant vagy Volkswagen, a nyaraló viskó vagy balatoni villa, a külföldi út vezethetett „Olaszba” vagy a Kanári-szigetekre, de a *fogyasztói aspirációk mintázódása* hasonló tendenciákat mutatott, és óriási energiákat hozott mozgásba. Ez volt a „legvidámabb barakk” képlete. A hatalom valójában támogatta ezt a fejleményt, mivel depolitizált, s így hozzájárult a rendszer konszolidációjához. Ám ezáltal saját csődjét is előkészítette.

Ez az aspirációs hullám ugyanis mindinkább elszakadt az ország gazdasági realitásaitól, csak külső hitelekkel lehetett ideig-óráig fenntartani.

A válság a 80-as évek közepére lett nyilvánvaló; a széles tömegek tapasztalatában ez úgy csapódott le, hogy vége szakadt a „fogyasztói szabadság” bővülésének. A rendszerváltozás ennek az összeomlásnak a maradványait örökölte. A mai feszültségek jórészt ebből a vibrálásból erednek: az aspirációs minták hatása és tapasztalás elevenen él a társadalomban, ám tömeges megvalósításuk mind szélesebb réteg számára — legalábbis belátható ideig — reménytelen. Ezenközben pedig a fejlett fogyasztói társadalmak példája még közelebb került: nap mint nap észlelhető, megfigyelhető. S a társadalom egy viszonylag szűk rétege változatlan lendülettel halad is tovább a korábbi úton, gyakorta luxusszínvonalra emelve és bővítve a korábbi — általánosan hozzáférhetőnek vélt — fogyasztási minta elemeit.

Ez a folyamat valójában a társadalmi modernizálódás nagy erejű — bár féloldalas, mert csupán a fogyasztást érintő — előrehajtója volt. Most kellene alátámasztani a gazdasági és a társadalmi modernizáció huzamos időt igénylő tennivalóival. Ez az alaphelyzet egyszerre rejt magában kedvező és kedvezőtlen lehetőségeket. A már kialakult aspirációk a vállalkozói lendület legfontosabb előrehajtói lehetnek, s így mintegy a további modernizációs folyamatok motorjának a szerepét tölthetik be. Feltéve, hogy a stagnálás nem tart túlságosan hosszú ideig: ebben az esetben ugyanis a felhalmozódott frusztrációtömeg, a már kialakult és működő aspirációk megtörése a tömeges elégedetlenséget s ennek révén a társadalmi feszültségeket táplálja. A közeli években alighanem mindkét tendenciával számolni kell.

2. Éppen ezért fontos lehet, hogy az imént vázolt általános képnek a részlegesebb megnyilvánulásaira is kiterjesszük a figyelmünket. Az említett *aspirációs dinamika*

ugyanis mind területileg, mind társadalmi rétegenként egyenetlenül oszlott el, s a közös vonások ellenére sajátos eltéréseket mutat.

A saájátház-építés lendületének megtörése főképpen a vidéket s az agrárnépességet sújtja; az élethossziglani munkahely biztonságának elvesztése elsősorban a munkásokat és a közalkalmazottakat érinti; a kibontakozó vállalkozási esélyekből való kimaradás a tőke- és tapasztalathiány következménye lehet. A gyerekek iskolázási lehetőségeinek átalakulása a „családi beruházás” növelését igényli; ennek következményei — az információhiánnyal megtévezve — a kedvezőtlen társadalmi helyzetű rétegekben fognak lecsapódni. A kulturális fogyasztás — remélhetőleg átmeneti — beszűkülése az alkotó és a professzionális értelmiség helyzetét nehezíti.

A mindennapi megélhetési nehézségek pedig a lakosság túlnyomó többségét érintik. S mindez olyan körülmények között zajlik, amikor a társadalom egy szűk csoportja változatlan lendülettel folytathatja fogyasztói expanzióját, s amikor a társadalmi nyitottság következtében még erőteljesebb lesz a nyugati társadalmak min-
táinak hatása.

Mindezeknek a — különböző eredetű — tömeges csalódásoknak a kumulatív hatása a társadalmi *közhangulatban és közérzületben* összegeződhet, és ráütheti a maga bélyegét a gazdasági-társadalmi és politikai folyamatokra is. A helyzet azért is bonyolult, mivel a közvetlenül a rendszerváltáshoz kapcsolódó reménykedések — tudniillik a gyors sikerekben bizakodó eufória — mára szertefoszlott, s erre a csalódástömegre rétegeződnek rá az újabb kudarcélmények hatásai. S ezek kölcsönösen gerjesztik egymást!

Ezért volna perdöntően fontos, hogy a politikai-kormányzati szféra mihamarabb képes legyen erőinek és figyelmének ésszerűbb megosztására, vagyis olyan hosszú távú, stratégiai „részpoltikák” (agrár-, oktatás-, tudomány-, foglalkoztatási és privatizációs stb. politika) kialakítására, amelyek hosszú távú választ adhatnak a közvéleményt foglalkoztató kérdésekre, s így növelhetik a társadalom oly fontos orientációs biztonságát.

Emlékezni kell rá, hogy a mai magyar társadalomban valóságos szomjúság tapasztalható a pontos diagnózisok iránt: valójában mi is zajlik a szemünk előtt és a mélyrétegekben? Melyek a közelebbi és távolabbi kilátások? Az akárcsak közelítő válaszok hiánya egyszerre táplálhatja az illúziókhoz menekvést és a reménytelenség hangulatait, még inkább az egyikből a másikba csapódást. S ez az állapot táptalaja lehet mind a „visszakanyarodási”, mind a radikalizálódási törekvéseknek.

3. A legtöbb illúzió természetesen a kellően bizonytalan tartalmú s gyakorta üres jelszóvá változott „európaisághoz”, az Európába menetelés és az *Európához csatlakozás* eszméjéhez kapcsolódik. Már a formula is zavaros és ellentmondásos, hiszen Európa itt nem földrajzi régiót, hanem társadalmi-gazdasági szisztémát és szellemi-kulturális örökséget jelent.

A köztudatban viszont elsősorban úgy jelenik meg, mint a közjólét — és némileg kevésbé kifejezetten —, mint az *állampolgári szabadság* és *szuverenitás* szinonimája.

Mindenekelőtt azonban olyan referenciának tűnik fel, amelyhez a fogyasztási lehetőségek és a szociális biztonság képzei kötődnek.

Márpedig ez a referencia még igen hosszú ideig kétélű lesz: újra és újra az elmaradás rögzítésére kényszerülünk, miközben az aspirációk az „égig nőhetnek”. Így az európaiság fogalmában is elhalványulhat a szellemi–kulturális örökség és igény, s magára maradhat a pusztá fogyasztói ambíció. E tekintetben kitüntetett módon fontos lenne a társadalom *realitásérzékének* edzése: a valóságos tények és folyamatok, a valóságos kilátások szisztematikus bemutatása és latolgatása, a közvélemény bevonása, a politikai célokat szolgáló hamis ígéretések önkorlátozása, az illúziókeltés leleplezése, az ideologikus ködevés helyett a gyakorlatias erőfeszítések pátozának felserkentése.

Annál is inkább, mivel a magyar társadalomban elevenen él egy alapvető illúzió: tragikus nemzeti történelmünkkel, Európának tett szolgálatainkkal kiérdemeltük a védelmező és *kárpótló támogatást*. Holott a történelem és a nemzetközi politika nem a magánviszonyok viszonzossági logikája, hanem a kemény érdekek szerint alakul. A közélet és a publicisztika olykor táplálja is ezt az illúziót. Márpedig a jelenlegi közhangulat alakulásában egyebek közt ennek a levét is isszuk: a kezdeti illuzórikus remények (adósságelengedés, új Marshall-terv, határozott és kemény támogatás a nemzeti sérelmek ügyében stb.) megfakultak, és csalódásba csaptak át.

Ezeknek az illúzióknak a hordozói főképpen az idősebb generációkból kerülnek ki. Ez arra is felhívhatja a figyelmünket, hogy a társadalmi folyamatok generációs metszetét nagyobb alapossággal kell nyomon követni. Már csak azért is, mert bizonyos *generációs szakadás* nyomai is fellelhetők térségünkben. A fiatalok a dolog természeténél fogva fogékonyabbak az európai eszmékör iránt, s ezért jóval könnyebben szocializálhatók követelményeire.

Főként, ha nem tévesztjük szem elől, hogy Magyarország mindig is Európában volt, s immár a szó aktuális, közkeletű értelmében is elmondható: vállalkozói, alkotó és tudományos értelmisége, Európát járó vagy ott dolgozó polgárai révén ott is van. Nem időpontja, hanem minősége van Európához tartozásunknak: a meglévő hídfoket kell fokozatosan és sikeresen bővíteni, míg nem bekövetkezik az óhajtott fordulat.

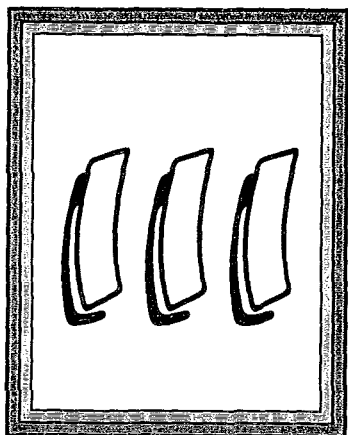
4. Jellegzetes kelet-európai illúzió a mindenkori *politikai szféra lehetőségeinek túlbecsülése*: a hatalmi és politikai erő befolyásának olyan képze, hogy az már-már korlátlanul képes befolyásolni — s így felgyorsítani — a gazdasági, társadalmi és egyéb folyamatokat. E hiedelmek kezére is játszott a politikai rendszer rendkívül gyors, senki által nem remélt átalakulása.

Valóban: egyetlen szabad választási aktussal létre lehet hozni az új parlamentet, ki lehet építeni az új politikai intézményrendszert, életre lehet hívni a pártokat. Ez a tapasztalás könnyen általánosulhat, és hasonló logikát érvényesíthet, hasonló várakozásokat táplálhat a társadalom lomhábban mozduló „nagyrendszereivel” (közigazgatás, iskola- és egészségügy stb.), a gazdasággal, a mindennapi élettel, a hagyományokkal és a szokásokkal kapcsolatban is. Egyebek között az ebből való kijózanodásnak is tanúi és részesei vagyunk.

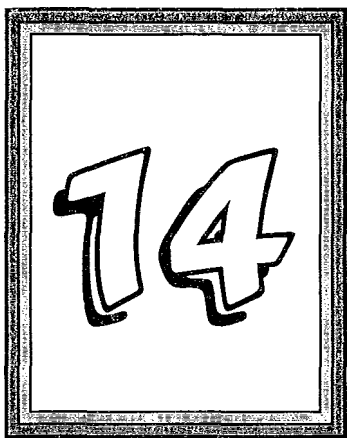
A mégoly kívánatos politikai változások sem vonják maguk után — automatikusan és közvetlenül — a hozzájuk fűzött remények és aspirációk megvalósulását. Ellenkezőleg: csak az új politikai nyilvánosság keretei között bontakozhat ki a résztvevők előtt az átalakulás feladatainak bonyolultsága és többé-kevésbé hosszas időtávja. Ez a nemzeti aspirációkra is vonatkozik! Az átalakulás kezdeti lendülete beleütközött a hazai és a kelet-európai realitások kemény falaiba. Ez elkerülhetetlen visszahatásokkal jár; tüneteit a jóval kedvezőbb helyzetben lévő keleti német tartományokban is láthatjuk. Még inkább így van ez országunkban, s hatványozottan így van a tőlünk keletre és délre fekvő, bizonytalanságokkal terhelt régiókban.

Az effajta helyzetekben erősödhet fel a *politikai voluntarizmus* csábítása, illetve a különféle centralisztikus, autoritárius törekvések érvényesítésének óhaja. Sikertelen „gazdasági forgatókönyv” esetén növekszenek egy ilyen irányú fordulat esélyei.

Mindent összevetve, kétségtelennek látszik, hogy a kelet-európai régióban — főként az általános helyzet sok tekintetben átmeneti jellege, sokfajta hazai és nemzetközi bizonytalansági tényezője miatt — a *társadalom-lélektani dinamizmusok és állapotok* fontos szerepet fognak játszani. Ám, hogy ez miképpen zajlik majd le, az jelentős mértékben az egyes érintett országok sajátos helyzetén, öröklött tradícióin és a létrejövő konkrét szituációkon múlik. Ezért bármily jogosult legyen is — főként a várható gazdasági folyamatokat illetően — egységesen szemlélni és elemezni a térséget, nem kevésbé fontos az egyes nemzeti társadalmak jellegzetességeit is figyelembe venni.



A POSZTMODERN POLITIZÁCIÓ PSZICHOLÓGIÁJÁHOZ



A POLITIKUS MINT „ÁRU”

Politikusok, politikai szervezetek érveket, nézetrendszereket, cselekvési, politikai programokat, pártokat, személyeket „kínálnak eladásra”. A kérdés az, vajon mennyire tekinthetők ezek a politikai piacon kínált áruféleségek marketing szempontból ugyanolyan termékeknek, amelyeket hasonló piaci versenyhelyzetben kell értékesítenünk, mint az üzleti élet közönséges termékei, Érvényesnek tekinthetjük-e a piaci viszonyokat a politikai porondon, vagy hasznosabb, ha a politikai szervezetek a klasszikus marketing módszerektől teljesen eltérő módon próbálják céljaikat elérni: népszerűséget, szavazókat, támogatókat szerezni? Azaz ugyanúgy kell-e eladni egy politikusot, mint egy filmszillagot, egy választási programot, mint egy fogkefét, egy pártot, mint egy üdítőital-márkát? Ha azt mondjuk, a politikai áru eladása minden más marketingtevékenységtől eltér, jogos az ellenvetés: miért lenne nagyobb eltérés egy cipőpaszta és egy zenemű kiadási jogának eladása között, mint például a kiadási jog és kormányprogram eladása között? Abban az esetben, ha nem teszünk különbséget a politikával kapcsolatos marketingtevékenység és az egyéb árueladás között, felmerülhet a kérdés: vajon politikai árut lehet-e a közönséges árukhoz hasonlóan reklámozni, például szép nő mutogatásával, bűgő hangon „eladni” egy polgármesterjelöltet?

A politikát, politikust *különböleges* „árúnak” kell tekintenünk. Figyelembe kell venni, hogy a vevők az esetek többségében nem vesznek meg valamit, amikor egy politikai párt jelöltjére szavaznak, hiszen a szavazatuk nem jelenti azt, hogy bármi a birtokukba kerülne. Az pedig, hogy sokan hajlandók a kevésbé esélyesre jelöltre szavazni, csupán a marketingismeretek alapján értelmezhetetlen magatartás. Amikor a választók valakire szavaznak, gyakran „jó érzéseket vesznek”. A vásárlói magatartásban többféle, racionális és irracionális elem is szerepet játszik (Berelson–Gaudet–Lasarsfeld, 1969; Németh, 1996, 1999). Például: azért szavaz egy bizonyos jelöltre valaki, mert egyrészt a jelölt programjának megvalósulása esetén jobb anyagi helyzetet remélhet (racionális döntés), másrészt mert ez segítheti a jókhoz, a magyarokhoz, a győztesekhez stb. tartozás érzésének megerősödését (érzelmi alapú döntés). Ugyanakkor csak akkor lehet sikeres a politikus eladása, ha alakul egy bizonyos „marketing szemlélet”, ami azt jelenti, hogy a politikusnak, politikai szervezetnek meg kell tanulnia a vevő fejével gondolkodni, a választó szívével érezni. A politikusnak marketing szempontból tehát egy különleges *empatikus képességgel* kell rendelkeznie. Ez teszi képessé arra, hogy megértse

és átérezze a befogadók indulatait, érzelmi és anyagi szükségleteit, és ennek megfelelően kommunikáljon. A nyilvános szereplésnek — az egyéb kommunikációs helyzetekhez viszonyítva — kiemelkedő jellegzetessége azonban, hogy a kommunikátor nem képes a befogadókat egyenként érzékelni, így a vevőktől érkező visszajelzések nem vagy csupán részben jutnak el hozzá. Továbbá a nyilvános szereplés egyre inkább az elektronikus és az írott sajtó közvetítésével történik. A közszereplőnek — miközben általában egy újságíróval van közvetlen kapcsolatban — úgy kell kommunikálnia, hogy a kommunikáció címzettje (a néző, hallgató, újságolvasó) lehetőleg minél inkább megértse és elfogadja a kommunikált tartalmat. Az újságíró mögött tehát érzékelnie kell egy sokkal szélesebb közönséget. Érzékelnie kell, hogy ez *nyilvános szereplés*, annak ellenére, hogy kétszemélyes kommunikációnak látszik.

Az empátia persze nem elég, meg kell ismerni a „vevőket”. Erre egyszerűen nincsen más lehetőség, mint figyelni a potenciális szavazók véleményére, visszajelzéseire. Visszajelzés az is, amit a szomszéd néni mond, az is, ami az újságban megjelenik, a visszajelzés legegzenekább formája pedig a közvélemény-kutatás, illetve adott esetben a választási eredmények (Newhouse, 1994). Bár a politikus különleges áru, marketing szemlélet nélkül egyetlen politikai szervezet képviselője sem lehet hosszú távon sikeres.

Az alábbi dolgozat igyekszik a fent vázolt problémakört körüljárni, abból kiindulva, hogy a politikus „különleges áru”, azaz egyrészt áru, amit a piacon meghatározott vevőkör számára a marketingtudomány alapvető módszereit alkalmazva lehet sikeresen értékesíteni, másrészt különleges, azaz olyan figyelmen kívül nem hagyható sajátosságokkal rendelkezik az eladás módszereit, a piaci viszonyokat, a vevők reakálási módjait tekintve, mely sajátosságokat a politikusoknak, politikai szervezeteknek, szakértőknek számításba kell venniük. Áttekintjük a „*politikus mint áru eladásának*” specialitáit, alkalmazva a marketing területén jól bevált terminus technicusokat, mint például: termék, eladás, cég, célközönség, konkurencia stb., illetve használjuk a marketingtudomány bevált módszereit, mint például: „GYELV elemzés”, „haszonérték-katalógus-készítés”, „konkurencia kezelés” stb.

Ha bármilyen terméket „el akarunk adni”, legyen az egy szappan, biztosítás, saját személyünk, három dolgot kell eladnunk (McDonald-Malcolm-Morris, 1990), ezek sorrendben:

1. A *személyt*, aki a céget képviseli, illetve az árut eladja — ami azt jelenti, hogy csak akkor fogunk bármit „megvenni”, ha az „árut” kínáló személy szimpatikus és bizalomkeltő a számunkra.

2. A *céget*, amelyik a terméket előállította. Szintén nem fogjuk „megvenni” a „terméket”, ha nem bízunk a cég hitelességében, nem bízunk a márkában.

3. A *terméket*. Általában attól a személytől és attól a cégtől vagyunk hajlandóak „vásárolni”, amelyik elnyerte tetszésünket és bizalmunkat, föltéve, ha olyan árut kínál, amelyikre szükségünk van, illetve meggyőz arról minket, hogy létezik egy ilyen szükségletünk, és ezt a szükségletünket optimálisan az cég képviselője által kínált termék tudja kielégíteni. A politikus mint áru jellegzetessége, hogy gyakran egyszerre ő a

személy, aki a terméket eladja, miközben az ő személye maga a termék is, amit „megvesznek”, amikor rá mint leendő polgármesterre, helyi vagy országos képviselőre szavaznak.

ÉNELADÁS

Egy politikus csak akkor lehet sikeres és meggyőző, ha el tudja érni, hogy *érzelmileg elfogadják, hitelesnek és megbízhatónak* tartsák, valamint képességei, tapasztalatai, szak-tudása alapján *alkalmasnak* tartsák őt bizonyos feladatok ellátására (például ország-gyűlési képviselőségre).

1. SZIMPÁTIA ELNYERÉSE

— *Testi vonzerő*

Szociálpszichológiai kísérletek azt mutatják, hogy megéri szépnek, vonzónak lenni (Asch, 1978; Cialdini, 1993). Azonban Magyarországon a maguk idejében népszerű politikusok — Antall, Horn és Pozsgai — nem nevezhetők klasszikus értelemben szépnek, de még vonzónak sem. A „jó” megjelenés azonban *nem elsősorban szépséget* jelent a politikai küzdőtéren. A megjelenés az, ami jó esetben hitelesíti a politikusnak mint személynek a választók által elvárt tulajdonságait: például a politikus legyen kompetens, megbízható, magabiztos, és lehetőleg látsszon is ilyennek. Úgy tűnik, a magyar választók, különösen a magas állami tisztséget betöltők esetén, preferálják az összes halántékot, a konzervatív, kicsit patriarchális megjelenést. A politika különleges áru voltát bizonyítja, hogy ezen a küzdőtéren kifejezetten hátrányt jelenthet szépnek és fiatalnak lenni. Nálunk, ha valaki szép és fiatal, pláne ha az illető még nő ráadásul, nehezen tud kompetensnek látszani. Statisztikai adatok alapján Magyarországon a jelölt lehetőleg legyen középkorú férfi. [...]

— *Szeretetreméltóság*

Az emberek könnyebben fogadják el érzelmileg a magukhoz hasonlóakat. Tehát jobban szeretjük a hozzánk hasonló életmódot folytató, hasonló értékeket, nézeteket valló embereket, mint azokat, akik viselkedése, életmódja, világnézete eltér a miénktől. Nem véletlen tehát, hogy a politikai reklámok szeretik a szavazók többségéhez hasonlító, mindennapi emberként bemutatni a politikusokat, például amint éppen vásárol a fűszeresnél, gyermekét pelenkázza, kutyát sétáltat. Az 1998-as választási kampány során például alig mutatkoztak a politikusok személyes terükben, környezetükben. Többek között ezért éreztük a kampányt unalmasnak, „leültnek”, érzelmileg kevésbé sodrónak. [...]

Bár nyilvánvalóan megéri szimpatikusnak lenni és ennek egyik bevált eszköze a *vevőkhöz való hasonlóság prezentálása*, mindemellett természetesen elvárjuk a poli-

tikusainktól, hogy nálunk képzettebbek, kompetensebbek legyenek. A 90-es választásokon a jelöltek 89,7%-a, a megválasztottak 91,4%-a volt értelmiségi, és ez az arány azóta sem változott.

2. HITELESSÉG

A politikusi személyeladásban minden egyéb tényező elsősorban aszerint vizsgálándó, mennyire növeli a kommunikátor hitelességét (Németh, 1993, 1999). Fontos tehát, hogy a politikus vonzó, szimpatikus, hozzánk közel álló legyen, de csak akkor, ha ezek a tényezők erősítik a politikus iránti bizalmat.

Ha egy kommunikátort hitelesnek tartunk, feltételezzük róla a szavahihetőséget, elfogulatlanságot és a szakértelmet. Ennek a három tényezőnek a meglétére több dologból következtethetünk.

— *A politikus megjelenése*

Nehezen hiszünk valakinek számunkra fontos dolgokban, ha az illető megjelenése, az őt körülvevő tárgyak nem segítik elő, hogy szakértő, megfontolt, elfogulatlan stb. politikusnak tekintsük. A célzott hatás elérése érdekében kontrollálnunk kell megjelenésünket, ami esetünkben nem kizárólag a *ruházatot* jelenti. Kommunikációs szempontból a kommunikátor által viselt emblémáknak, az általa választott és őt körülvevő *tárgyaknak* a vevők számára közlésértékük van (Buda, 1993). A cél általában, hogy a megjelenés erősítse a kommunikátor politikusi hitelességét, ezért nem lehet például ápolatlan, nem hordhat fülbevalót vagy szögös bakancsot, túlságosan feltűnő vagy szexuálisan felhívó emblémákat. A társadalmi szerep váltásakor azonban az emblémaváltás általában nehézséget okoz. Aki eddig farmert hordott, kénytelen öltönyt és nyakkendőt öltetni. Igen ám, de amíg nem azonosul az új szerepben, nem tudja azt megfelelően viselni. Előfordul, hogy egyéniségét zsebben tartott kézzel, ruganyos járással, székre huppanással igyekszik az öltönyviselet mellett is kifejezni. Amennyiben a politikus egyéni preferenciái szerint választja meg az *emlékműt*, akkor kevésbé lesz hiteles politikusi, közéleti szerepében.

— *A politikus viselkedése*

A viselkedés akkor hiteles, ha elhiszük a közlőnek, hogy úgy viselkedik, ahogyan érez, azt mondja, amit gondol. A kommunikáció különböző csatornáin megjelenő üzenetek harmonikusan illeszkednek egymáshoz, a viselkedést *őszintének*, *természetesnek* érezzük. Ellenkező esetben a viselkedés komponensei inkongruensek: például a közlő mosolyog, egyetértését bizonygatja, miközben izomtónusa feszes, mimikája merev, hangja torokba szorított. Ilyenkor a hallgató gyanakodni kezd, mert úgy érzi a kommunikátor nem mond igazat. A viselkedés természetességének árt a kommunikátor számára elfogadhatatlan tartalom, bármilyen új viselkedésem kényszerű — például szakértő tanácsára történő — beiktatása, de még a túlzott rutin is.

3. A POLITIKUS HÍRE

A politikus megjelenésén és viselkedésén kívül hitelességének legfontosabb tényezője az, hogy adott témában mennyire tartjuk őt szakértőnek, feltételezzük-e róla, hogy megbízható és elfogulatlan. Mindezekre a politikus híréből következtetünk (Chomsky, 1994).

— Szakértelem

Természetes törekvésünk, hogy minél pontosabban tájékozódjunk a világban, azért vizsgáljuk az információk hitelességét a kommunikátor szakértelme, tájékozottsága alapján, és ezért tartják fontosnak például a pártok szakértőik névsoránál a különböző címek és rangok, tudományos fokozatok megjelölését. A *szakértelem mint privilégium* megszerezhetősége a '98-as kampány egyik fő vitakérdése volt. Ilyesmiről vitatkoztak a politikai élet szereplői, mint például: van-e két hozzáértő, kormányképes garnitúra Magyarországon, van-e más választás, mint a mostani kormány (az akkori kormánypártok szerint nincs megfelelő alternatíva, a trónkövetelők szerint viszont még a kérdésfeltevés is antidemokratikus).

— Megbízhatóság

Akkor tartunk valakit megbízhatónak, ha tudjuk róla, hogy egyrészt nem áll érdekében minket befolyásolni, nem hazabeszél, másrészt szavahihető ember hírében áll. Még az egyébként szimpatikus, hozzáértő kommunikátor hitelessége is megkérdőjeleződik, ha úgy tűnik, *személyes érdeke* fűződik meggyőzésünkhöz. Jellemző e szabály gyakori megszegése: képviselők állítják, hogy a képviselőknek aránytalanul alacsony a javadalmazásuk, egyházi vezetők küzdenek az egyházi iskoláért, politikai üldözöttek a politikai üldözöttek jogaiért stb., viszont még egy egyébként kevésbé hiteles kommunikátor is hitelessé válhat, ha megtudjuk róla, hogy saját érdekei ellen beszél, erre azonban szinte nem lehet példát találni a politikában. Például ha valakinek nagy összegű kárpótlás járna, mégis azt mondja: „földet vissza nem veszek” (Esterházy Péter), az jelentősen növeli az illető hitelességét.

— A szavahihetőség

Szintén alapvető a meggyőzésben, azaz a politikai kommunikáció marketingjében. A legfontosabb tőkéjét, a hitelességét kockáztatja a politikus, illetve politikai szervezet, ha nem állja a szavát, valótlanúságot állít, vagy túl sűrűn, a közönség számára indokolatlanul változtatja nézeteit. Nehéz hitelesnek maradni például, ha egy párt kampányszlogenje szerint „aki velük van, az ellenünk van”, majd négy évvel később éppen ők vannak velük.

Amennyiben sikerült elérnünk, hogy a vevők elfogadják az eladó személyét, azaz szimpatikusnak és megbízhatónak tartsák őt, akkor a következő lépésben azt fogják vizsgálni, hogy mennyire megbízható az a cég, amelyik a terméket előállítja.

A politikai marketingben különösen meghatározó a kommunikátor vonzóságán túl az általa képviselt párt vagy egyéb politikai szervezet népszerűsége, imázsa, hírneve. A három (eddig) parlamenti képviselő-választás egyik legfontosabb tanulsága marketing szempontból az lehet, hogy a *párt megítélése* jóval nagyobb mértékben befolyásolta a szavazók viselkedését, mint a jelölt személye, kora, neme, szakértelme, múltja stb.

A párt, politikai szervezet eladásánál a szervezetet helyi szinten megjelenítő személyek viselkedése, személyisége, kommunikációs stílusa befolyásolja a pártról az egyén környezetében kialakuló képet, azaz: aki egy pártot képvisel, nem csálhatja meg magánemberként a feleségét, mert azt mondják róla: „na, ezek a kereszténydemokraták”, de ugyanígy nem írhat politikai pamfletet magánemberként, sőt nem mulaszthatja el bejelenteni az alkalmazottját sem. Bármit tesz (vagy mulaszt el megtenni), azt mindig az általa képviselt cégre vonatkoztatják.

Másfelől viszont a cég bármilyen megnyilvánulása befolyással van az őt képviselő személyek helyi megítélésére. Azt, hogy helyben sikerül-e a párt prezentálásának elérnie a célzott hatást, azaz valamilyen nézetet, ideológiát eladni, szimpátiát kelteni stb., nagymértékben függ attól, hogy milyen annak a *cégnek a híre*, megítélése, amelyik a háta mögött áll, mennyire működik a kölcsönös támogatás folyamata.

A kommunikátor akkor adja, el jól a céget, ha nyilvánosság előtt annak képviselőjeként jelenik meg: *többes szám első személyt használ* — „mi úgy gondoljuk”, „programunk második fejezetében”, „ebben a kérdésben eltér a véleményünk a többi ellenzéki párttól” stb. —, illetve konszenzuson alapuló véleményeket sugall, például „a Kisgazdapárt megtette már a javaslatait a választmány döntése alapján”, „az SZDSZ mindig is a liberális értékek mentén...” stb.

Amennyiben a politikus magánemberként, a saját nevében beszél, személyes hitellessége megőrzése érdekében a hivatalostól eltérő véleményeket hangoztat, tudnia kell, hogy rontja a párt egységes imázsát, a cégeladás hatásosságát. A közvélemény igen érzékenyen reagál a *párton belüli vitákra*, a nyilvánosság előtt megjelenő nézetkülönbségek a racionális mértéket meghaladó mértékben befolyásolhatják Magyarországon egy párt megítélését, népszerűségét.

A politikai szervezeteknek programjukat, elképzeléseiket, nézetrendszerüket, képviselőjelöltjüket stb. mint terméket kell eladniuk. Ha a személy vagy az őt delegáló szervezet nem elég vonzó és hiteles, akkor a választók nem kíváncsiak a személyre mint termékre, azaz a személy ismereteire, tapasztalataira, egyéni képességeire.

Az is igaz viszont, hogy potenciális vevőinknek olyan programot, jelöltet, nézetrendszert kell kínálnunk, amely kielégíti aktuális érzelmi és racionális szükségleteiket (Hilton, 1994). Egyszerűbben a személyt a *célközönség szükségleteihez* kell igazítanunk, a termék bemutatásánál hangsúlyoznunk kell a vevő számára *megfelelő haszonértéket*, hiszen a vevő csak akkor vásárol, ha meggyőződött arról, hogy az adott termékre hosszú vagy rövid távon szüksége van. Például a mi emberünk olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek képessé teszik arra, hogy szakszervezeti vezetőként keményen harcoljon az érdekeinkért.

A *kommunikáció-stratégia kidolgozásának* első lépésében fel kell mérni a *piac szegmenseit*, meghatározni *piaci részesedésünket*, megismerni a *vevőkörünket*, hogy képesek legyünk elkészíteni az úgynevezett *haszonérték-katalógust*, azaz a személy, illetve az általa kínált program „termékjellemzőit” lefordítsuk a vevők számára megfelelő „haszonértékekre”.

A következő lépés a *GYELV elemzés*, amely alapján a politikus, politikai szervezet meghatározza, hogy milyen haszonértékeket milyen súllyal érdemes szerepeltetni kampánya során, illetve az adott helyi társadalmi, politikai szituáció milyen lehetőségeket kínál a számára, melyek a nyilvánosság előtt való megjelenés lehetséges formái, ezek mennyiben előnyösek, illetve hátrányosak a számára. Természetesen a GYELV elemzés mindig figyelembe veszi a konkurenciát, hiszen azok a jellemzők lesznek a szervezet erősségei, amelyek egyben a konkurencia gyengeségei, illetve amelyek leginkább kiemelik a piac többi szereplője közül.

A harmadik és egyben utolsó lépés a *kampány kommunikációs stratégiájának* elkészítése: a nyilvános megjelenések formájának, helyének, idejének megtervezése és a szituációnak megfelelő politikai üzenetek formájának, tartalmának, terjedelmének stb. kidolgozása.

1. GYELV-ELEMZÉS

A GYELV-elemzés a marketingtudomány alapvető módszere, amely nélkül semmilyen cég, esetünkben politikai szervezet kommunikáció-stratégiája nem lehet megalapozott.

A GYELV elemzés fényt derít az adott párt, személy, program *GYenge* és *Erős* pontjaira, illetve hogy milyen piaci *Lehetőségek*, milyen *Veszélyek* adódhatnak. Például lehet egy párt erőssége, hogy fiatal, értelmiségi, pragmatikusan gondolkozó és

fogalmazó jelöltjei vannak, ha a vállalkozókat célozza meg, míg ugyancs hátrányt jelent a kisnyugdíjasok megszólításánál.

Egy párt adott esetben igyekszik sajtóvitát kiprovokálni, mert úgy érzi jó pozíciókat szerezhet ezáltal, míg a konkurensének ez a polémia veszélyt jelent. Ahhoz, hogy a GYELV-clemzés sikeres legyen, ismernünk kell a piaci viszonyokat: a piac szereplőit, piaci részesedésünket, a konkurencia erős és gyenge pontjait, a piacszegmensek jellemzőit és természetesen az adott társadalmi-politikai körülményeket. A piacszegmenseket kétféleképpen elemezhetjük a *vevői magatartás* és a *vevők ismertetőjegyei* alapján. A vevők ismertetőjegyeinek elemzése elsősorban a hatékony kommunikációs stratégia kialakítását segíti, míg a vevői magatartás a vásárlás motivációinak feltérképezéséhez, így a GYELV-clemzés elkészítéséhez szükséges.

— *A vevői magatartás*

A vevői magatartás elemzésekor a következő kérdésekre kell válaszolnunk: „Mit vett (esetünkben kire szavazott), a vevő?“, „Miért pont ezt vette?“ E kérdések megválaszolásában segítenek a *sükséglet-hierarchia-modellek*, azonban nem szabad elfelejteni, hogy a vásárlói magatartásban többféle, racionális és irracionális elem is szerepet játszik.

Mindezek alapján azok lesznek a *legfontosabb haszonértékek*, főbb erősségeink, amelyek találkoznak a vevők elsődleges igényeivel, és amelyek az csélyes, győztes imázsát erősítik. Azt se felejtjük el, hogy a konkurencia gyengéi a mi erősségeink lehetnek.

— *A szituáció elemzése*

A szituáció elemzése azt jelenti, hogy a cég feltérképezi: az adott piaci helyzet *milyen lehetőségeket kínál* a számára, és milyen akadályok merülhetnek fel. Például: milyenek az adott párt médiapozíciói, melyek azok a politikai kérdések, történések, amelyekre reagálva népszerűséget szerezhet magának, illetve melyek azok, amelyek inkább veszélyforrást jelenthetnek.

2. A KOMMUNIKÁCIÓS STRATÉGIA ELKÉSZÍTÉSE

A kommunikációs stratégia elkészítése előtt már rendelkezésre áll a politikai üzenetek tartalmát képező, a GYELV-clemzés alapján fontossági sorrendbe állított *haszonérték-katalógus*. Tudjuk tehát, hogy mit akarunk mondani, mi az, amit leginkább és mi az, amit kevésbé hangsúlyozunk, megvan tehát az üzenet *tartalma*, de nincsen meg a *formája*. Tudjuk, hogy mit, de nem tudjuk, hogyan.

Az üzenet formáját a *befogadók ismertetőjegyei* és az üzenet *továbbításának módja* határozza meg, azaz hogy kikhez szólunk, és milyen csatornát veszünk igénybe az üzenet továbbítására.

— *A vevők ismertetőjegyei*

A piacszegmensek másik elemzési módja a vevők ismertetőjegyei alapján történhet. Nagy előny, ha tudjuk, milyenek a vevők valójában, mert így meghatározhatjuk, *hogyan kell velük kommunikálni*. Többféle szempontból csoportosíthatjuk a vevőket: kor, nem, iskolai végzettség stb. szerint. Az üzenet stílisis jegyeinek, a szóhasználat, a struktúra bonyolultsága vagy egyszerűsége, az érvelési típusok megválasztásánál figyelembe kell venni a vevők legfontosabb jellemzőit.

De nem csak a megszövegezésnél fontos a vevők ismerete, nagyon hasznos tudni például politikai hirdetések elhelyezésénél, hogy vevőink milyen típusú újságot olvasnak. A választók egy részét olyan típusú újságon keresztül lehet megszólítani, mint *a Blikk*, míg másokat, mint *a Népszabadság*.

A demográfiai, illetve a társadalmi–gazdasági csoportosítások segítségével könnyen eldönthetjük, hogyan kommunikálhatunk legeredményesebben a vevőinkkel.

— *Az üzenet továbbításának módja*

Az üzenet formai megjelenését természetesen nagymértékben befolyásolja az a közvetítő közeg, amelyen keresztül az üzenet eljut a vevőhöz. Egészen más formai jegyekkel rendelkezik az a tartalmilag azonos üzenet, amelynek továbbításához szórólapot, mint az, amelyikhez egy lakossági fórumot veszünk igénybe. Az a politikai üzenet például, hogy jelöltünk a „JÖVŐ EMBERE”, egy plakáton egyetlen rövid szlogen, plusz egy, a jelöltet családjával, esetleg modern számítógépekkel felszerelt irodában mutató képen jelenik meg, míg ugyanez az üzenet megjelenhet egy politikai reklámban, néhány soros szöveggel, több képpel, vagy egy, a jelölt által tartott sajtótájékoztatóról készült újságcikkben, húsz sor terjedelemben, képek nélkül.

3. HASZONÉRTÉK-KATALÓGUS KÉSZÍTÉSE

A haszonérték-katalógus készítésekor sorba vesszük az eladni szándékozott áru termékjellemzőit, például hol, mikor, miből készült, mennyi az ára, melyek a szállítás feltételei, majd ezeket az árura vonatkozó jellemzőket a vevők számára *megfelelő haszonértékekre* fordítjuk. A művelet legfontosabb kifejezése: ami „azt jelenti, hogy”. Például nagyon leegyszerűsítve: az általunk kínált poharak üvegből készülnek, ami azt jelenti, hogy könnyen tisztíthatóak, használatuk higiénikus.[...]

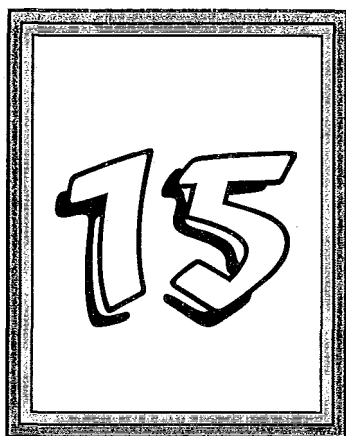
A termék-eladás összekapcsolódik az *eladó személyének eladásával*, tehát egyrészt szükséges megteremteni az eladó hitelességét, vonzó, személyes imázsát (lásd éneladás), másrészt a személy jellemzőit, a személyes tulajdonságoktól a képzettségig, el kell adni mint terméket, vagyis a vevő igényeinek megfelelő haszonértékeit kell az individuális jellemzőknek hangsúlyozni. [...]

Miután minden egyes személyes termékjellemzőt lefordítottunk haszonértékekre (vegyünk számba *minden lehetséges haszonértéket*, hiszen ezek a GYELV-elemzés során kerülnek hierarchikus sorrendbe), térjünk át a következő termékünkre, a *programra*.

Az általuk közölt politikai üzeneteknek megjelenési formától függetlenül *konzisztenseknek* kell lenniük. Ez nem csupán a szövegek tartalmára vonatkozik; a különböző csatornákon párhuzamosan megjelenő kommunikációs jelentéseknek illeszkedniük kell egymáshoz, illetve erősíteniük, hitelesíteniük kell a politikai üzenetet. Tehát az az üzenet, hogy jelöltünk a jövő embere, nemcsak a szöveg tartalmában, de a jelölt energikus viselkedésében (testtartásában, gesztusaiban), fiatalságában, megjelenésében, az őt körülvevő tárgyakban, esetleg emberekben is megjelenik.

Amit szintén tudnia kell egy professzionális közszereplőnek, hogy a vevők — különösen kampány idején — a végtetekig el vannak árasztva információval. Ahhoz, hogy a politikai üzenet „átmenjen”, nemcsak konzisztenciára, de *megfelelő mennyiségű ismétlésre*, az *információadagolás kontrolljára* van szükség, azaz tudnom kell, mi az a — mondjuk — három fő üzenet, amit föltétlenül továbbítani akarok, és lehetőleg úgy rendezem el a mondanivalómat, hogy ezek az üzenetek minél hangsúlyosabb helyen, megfelelő számban ismételve — de lehetőleg úgy, hogy az előadás ne váljék unalmassá — minél többször megjelenjenek.

Amennyiben a fenti szabályokat a politika szereplői figyelembe veszik, képesek lesznek kontroll alatt tartani egy-egy közszereplésük kimenő üzeneteit. Azonban a politikai üzenetek megjelenítését: plakát, szórólap, direct mail, reklámfilm stb. mindegyikében szükséges a politikai kommunikáció marketingjében jártas *szakemberekre bízni*, hiszen ezeknek a médiumoknak az elkészítését bonyolult szabályok irányítják.



A MARKETING ÉS A POLITIKA VISZONYA

A viták eldőlték. Bármit gondolunk is a marketing és a politika viszonyáról, a marketing politikai életben való alkalmazása mára általános gyakorlat lett. [...] A marketing politikába való bevonulását természetesen

viták kísérték. Az ezek közötti eligazodást megkönnyíti, ha három csoportba osztjuk azokat. A viták talán döntő többsége szakmai jellegű problémákról, vagyis arról folyik: *alkalmazhatók-e a marketing által kínált modellek a politikára* („lehet-e alkalmazni” kérdése). A viták egy másik része erkölcsinek mondható kérdésekről zajlik: ezek során azt fecségetik, hogy *miként hat a marketingesített politika a demokrácia minőségére*, („szabad-e alkalmazni” kérdése). Végül a viták harmadik csoportjának résztvevői a kulturális vonatkozásokat veszik szemügyre, s majdhogynem azt kérdezik: *lehet-e nem alkalmazni a marketinget a politikában* (is). E három csoport egyre elvontabb szinteket jelent, kezdjük ezért a legegyszerűbbel.

1. SZAKMAI VITÁK ÉS ÁLLÁSPONTOK

Az nem vitatott, hogy a marketing valamilyen mértékben alkalmazható a politikai életben, főképpen a választási kampány idején. A marketing valamely nagyobb embertömeg *igényeinek megismerésére*, illetve a tömeg *meggyőzésére* irányuló tevékenység, valami olyan *tudásfajta és gyakorlat* tehát, mely sokban megegyezik a politikai aktorok *választási kampány* idején kifejtett tevékenységével. S valóban, a szakmai, illetve modellalkalmazhatósági álláspontok két részre oszthatók: az egyik csoportjuk szerint, ha áru is a politika, azért mégiscsak különleges áru, nem alkalmazható vele kapcsolatban minden további nélkül a marketing; a másik csoportjuk a marketing szélesebb fogalmán alapszik, s ennek kapcsán arról „mond” valamit, hogy a különböző marketingfogalmak és -modellek mennyiben állíthatók párhuzamba akár a politikai élet kampányon kívüli részével is.

A POLITIKA MINT KÜLÖNLEGES ÁRU

Németh Erzsébet, az első álláspont egyik hazai képviselője, az 1990-es és 1994-es kampány kapcsán a következőket írta: „Az egyik jellegzetes hiba, amit elkövetnek, hogy a politikát közönséges árunak tekintik, és ugyanazokkal a módszerekkel akarják eladni, mint egy szappant vagy egy rágógumit [...]. Míg egy rágógumit el lehet adni jó zenével, csinos fiúk-lányok bemutatásával, addig a politikai üzeneteket kevésbé lehet hitelesíteni a másutt jól bevált módszerekkel.”¹

Olcár Éva meglehetősen részletességgel tér ki az áruként felfogott politikai párt illetve politikus különleges vonásaira: „[...] fokozottan kell figyelni az *arculat konzisztenciájára, állandóságára*. A gyors módosulások, változások sokkal érzékenyebben érintik a fogyasztókat, mint az üzleti világban. A megfogalmazott üzenetekben, ígéretekben fellelhető disszonancia könnyebben válthat ki kedvezőtlen reakciókat.

A politikát mint terméket az a tulajdonsága is megkülönbözteti a többitől, hogy míg szokványos esetekben a vevők személyesen, közvetlenül nyerhetnek kézzelfogható tapasztalatokat az áru minőségéről, s győződhetnek meg a reklám által közvetített termékjellemzők valóságáról, a választópolgárok számára ez a lehetőség nem adatik meg. Itt *csak az áru közvetett tesztelése jöhet szóba*.”²

Olcár Éva ezek mellett még a politikai marketing finanszírozásának különleges voltára hívja fel a figyelmet, és arra, hogy eltérően az üzleti marketingtől, a politikai marketingben nagyon is van helye a versenytársak emlegetésének, a velük való vitának.³

Andrew Look és Phil Harris hét pontban foglalja össze a politikai marketing és a termék-, illetve szolgáltatásmarketing közötti különbségeket.⁴

1. A hagyományos marketing nem ismert ahhoz hasonló helyzetet, ami a választások alkalmával következik be, hogy ugyanis minden vevőnek *ugyanazon a napon* kell meghozni a vásárlással kapcsolatos döntését.

2. A politikai marketinget illetően nem beszélhetünk gazdasági értelemben vett *árról*, melyet a vevőnek/választónak fizetnie kell.

3. A választónak akkor is a *kollektív döntés eredményeként* létrejövő helyzettel kell megbarátkoznia, ha nem azokra szavazott, akik végül is győztek.

4. Aki győz, azé lesz *minden*, aminek megint nincsen normális piaci megfelelője.

¹ Németh Erzsébet, 1996. [Lásd: Jelen kötet: 14.]

² Olcár Éva, 1995. A politika mint árucikk. Jegyzetek a politikai marketing kérdőjeleihez. *Marketing & Management*, 3. 11.

³ Uo. 12.

⁴ Andrew Look-Phil Harris, 1996. Political Marketing — *vive la différence!* *European Journal of Marketing* 10-11. 21-31.

5. A politikai párt, illetve a politikus nem hasonlítható a kézzelfogható áruhoz, sokkal összetettebb „portéka” annál; a vevőnek az *egész csomagot* kell megítélnie, s ha rosszul választott, akkor meg kell várnia a következő választásokat.

6. Szemben a szokványos piaci helyzettel, a politikában nehéz *új márkanév*et bevezetni, magyarul új párttal kísérletezni, ráadásul a politikai piacok nemzetközileg zártak.

7. Gyakori az ellentmondás a választási eredmények és a közvélemény-kutatások alapján kimutatott *népszerűség* között, aminek semmi értelme a termékeket illetően, ugyanakkor a politikai életben nem kis jelentőséggel bír.⁵

Az ebbe a csoportba sorolható megközelítések tehát a marketing politikai jelenlétét a politikai kampányra szűkítik, ezen belül is a választási kampányra, de legalábbis a politikai élet azon mozzanataira, amikor valamilyen politikai entitásnak viszonylag rövid idő alatt kell közönségét valamire rávennie, valamiről meggyőznie vele, valamit elfogadtatni. Ehhez kiindulópontként a szakírók a marketinget döntősen értékesítőközpontú tevékenységként tételezik, s ráadásul hajlamosak az árut a megfogható termékekkel azonosítani. Viszont amennyiben a marketing alkalmas, akkor a politikai életben való alkalmazása erősen korlátozott.

A MARKETING GENERIKUS FOGALMÁNAK ALKALMAZHATÓSÁGA

A marketing generikus fogalmának⁶ hívei, mintegy a fenti felfogással is szemben, azt mondják, hogy *minden áru különleges*. Nincsenek közönséges áruk, s ekképpen mindaz, ami a politikus, illetve a politika mint áru különleges minőségeként felmerül, voltaképpen bőven belefér a marketing kiterjesztett kompetenciájába.

A kézzelfogható áru jellegzetességeinek hangsúlyozásával szembeni első lépés annak belátása lehet, hogy újabban annak sincs különösebb értelme, ha éles határvonalat húzunk a termékek és a szolgáltatások között. Ennek legalább két vonatkozása van. Az egyik az, hogy a termék megvásárlásával már régen nem pusztán egy tárgyat veszünk, hanem egy *egész szolgáltatáscsomagot* fizetünk meg.⁷ Természetesen a termék tulajdonságait is megfizetjük, de megfizetjük azt is, ahogyan a számunkra elérhetővé teszik, sőt azt is, ahogyan a tudunkra adják létezését, s ahogyan rábeszélnek a megvásárlásra. A gyártó, az eladó, illetve a marketinges tisztában van azzal, hogy mindez része a

⁵ Uo. 21–23.

⁶ A marketing generikus fogalmát Philip Kotler vezette az „A Generic Concept of Marketing” (Journal of Marketing, 1972. április) című tanulmányában. A politikai marketing számára Kotler munkáinak fontossága felbecsülhetetlen: gyakorlatilag nincsen olyan szakíró, aki ne támaszkodnék rá, ne idézné őt, mégpedig mint meglapozó személyiséget.

⁷ Egyelőre figyelmen kívül hagyjuk az áruk átesztetizáltságának problémáját.

termékeink, a marketing tehát ezért sem tekinthető a terméket pusztán diszkrét tárgynak. A másik vonatkozás, hogy a kézzelfogható áruk is mindinkább szolgáltatás-csomagnak minősülnek mind a gyártó, mind a fogyasztó szemében. A vevő a terméktől csak meghatározott szükségleteinek a kielégítését várja el: csak azokat a szolgáltatásokat hajlandó tehát megfizetni, amelyekre szükség van. Ennek két következménye van: az egyik, hogy a termékfejlesztés során csak olyan tulajdonságokkal ruházható fel a termék, melyeket a jövőben vásárlói csoport igényel; a másik az, hogy a marketing — a megfogható termékeket is szolgáltatás-egyettesekként felfogva — a marketingnek az áru egy sor olyan szolgáltatására kell felhívnia a potenciális vásárló figyelmét, mely „ránézésre” „szabad szemmel” nem látható. Következésképpen semmilyen termékről sem mondható, hogy egyetlen szükségletet elégítene ki (például a kenyérrel nem pusztán éhségünket csillapítjuk, hanem egészséges vagy egészségtelen életmódot is vásárolunk) és hogy ebbéli képessége azonnal nyilvánvaló volna a vevő számára. Az, hogy azután az ígért szolgáltatások valóban „benne vannak-e” a termékben (a kenyérben az ásványi sók, vitaminok stb.), az csak a használat, a fogyasztás alatt derül ki, és a vásárló azokkal való elégedettsége még ekkor is jelentős részben a gyártó információi iránti bizalomtól függ.

A kézzelfogható áruk tehát igen hasonlatosak a szolgáltatásokhoz, melyekről nem nehéz belátni, hogy csak a fogyasztásuk nyomán derül ki: megérték-e az árukat. Ezért egy szolgáltatás vásárlásának az *alapja a bizalom* a szolgáltatás eladójának kompetenciájában. E logika mentén kötik össze sokan a politikai marketinget a szolgáltatások marketingjével. Ezt teszi Martin Harrop is a politikai marketing irodalmában szinte klasszikusnak tekintett írásában.⁸

Harrop szerint a politikai piac állandó jellegzetességei közé tartozik, hogy a pártok szolgáltatást kínálnak a választóknak, mégpedig az ország kormányzásának a szolgáltatását. Harrop, éppen mert a *politika szolgáltatás jellegét* helyezi a politikai marketing középpontjába, a kompetencia, illetve a kompetensnek tűnés fontosságát emeli ki munkájában, és ezzel magyarázza a személyek, a politikusok felértékelődését is.

Harrop a politikai marketingen belül megkülönbözteti a stratégiát és a promóciót. Szerinte a *stratégia* arra irányul, hogy a szervezet, a párt olyat nyújtson vevőinek, azaz a választóinak, amire nekik van szükségük, míg a *promóció* arra szolgál, hogy a párt valami olyat adjon nekik, amihez neki fűződik közvetlen érdeke. Ezt a megkülönböztetést alapul véve azt mondhatjuk, hogy az a megközelítés, amely szerint a politika marketingszempontból különleges áru, a politikai marketingnek csak a promóciós oldalával foglalkozik, s a hosszú távú kérdések csak mint a marketingmunkán túlnyúló különleges nehézségek merülnek fel. Harrop ezzel szemben a stratégiai kérdésekben is illetékesnek tekinti a marketinget.

Harrop szerint hatása a szegmentáció problémájával függ össze. Az üzleti marketing irodalmában közhely, hogy a marketingtevékenység egyik, ha nem a leg-

⁸ Martin Harrop, 1990. Political marketing. *Parliamentary Affairs*, 3.

fontosabb része a *piac szegmentációja*, az tehát, amikor a vállalat a maga szempontjából fogyasztói csoportokat különít el a piacon. Ezekbe a csoportokba a vállalat, illetve a vállalat termékei szempontjából azonos fogyasztók tartoznak, olyanok tehát, akik meghatározott, rájuk jellemző típusú terméket igényelnek, meghatározott áron hajlandók azt megvásárolni, akiket meghatározott módon lehetséges elérni egy termékkel a piacon, és akiknek meghatározott stílusban tanácsos a terméket reklámozni. Mármint Harrop nemcsak a politikai marketing érdeklődési körén kívül levőnek tartja a választó szegmentációjának kérdését, hanem egyenesen arról beszél, hogy a politikatudomány akar mindenáron eltérő érdekcsoportokba lelni a választók között — míg a marketingre éppen az jellemző, hogy a közös érdekeket keresi.⁹

Harrop véleményének értékeléséhez a következőket érdemes figyelembe venni. Természetesen a marketing által körülhatárolt szegmenseken belül közősek az érdekek — éppen emiatt tartoznak a vevők ugyanabba a szegmensbe —, ám ennek megfelelően a szegmensek között jelentős érdek- és egyéb alapú különbségek vannak. Emellett Harropnál érhető talán a leginkább tetten az a hatás, melyet a brit (és amerikai) kétpártrendszer gyakorol a politikai marketinggel kapcsolatos megközelítésekre. Ebből a szempontból különösen érdekes Butler és Collins írása a pártok stratégiai szereplehetőségeiről.¹⁰ Butlerék talán azért is képesek a szegmentáció problémájának felvetésére, mert nem brit és amerikai pártokat vizsgálnak, hanem franciákat, spanyolokat, mexikóiakat és így tovább. Alapötletük az, hogy ha nem szűkítjük le a politikai marketinget a promócióra, akkor a marketingtől azt is „megtanulhatjuk”: milyen stratégiai helye lehet egy-egy pártnak a politikai piacon. E szerepkészletnek pedig legalább két tagja kifejezetten a választók szegmentálására épül. Világos, hogy ott, ahol jobbra koalíciós a kormányzás, vannak kis pártok is, melyek valószínűleg egy-egy szegmensre támaszkodnak csupán.

A koalíciós helyzet tanulságait — Butlerék ötletét továbbgondolva — akár alkalmazhatjuk a kétpártrendszerre is. A nagy pártok esetében sem érdektelen felvetni a szegmentáció problémáját ugyanis: A választói volatilitás erősödésének idején már nem egyszerűen úgy, hogy akkor mely osztályok vagy más szociológiailag körülíráható társadalmi csoportok tartoznak hagyományosan egy-egy nagy párt választói közé, hanem úgy, hogy a legkülönbélebb, tehát nemcsak kemény, tartósnak mondható szociológiai szempontok szerint (a termelésben elfoglalt hely, iskolai végzettség, lakóhely, életkor stb.) alakítunk ki szegmenseket,¹¹ hanem ennél sokkal puhább eszkö-

⁹ Ezzel ellentétes állásponton van többek között Orosdy Béla és Héder Sándor; lásd „Politikai marketing — politikusi (meta)kommunikáció” című írásukat (*Marketing & Management*, 1997. 4.).

¹⁰ Patrich Butler-Neil Collins, 1996. Strategic analysis in political markets. *European Journal of Marketing*, 10–11. 32–44.

¹¹ Az ezzel kapcsolatos vitákról lásd: Róbert Péter, 1996. Osztály és párt Magyarországon — három választás után. *Politikatudományi Szemle*, 1.

zők felhasználásával, s nem csupán a párttal mint egészszel kapcsolatban, hanem külön-külön egyes programpontjait, reprezentáns politikusait, döntéseit stb. illetően is.

Butler és Collins tehát *stratégiai kérdések* tekintetében gondolja végig a pártok lehetőségeit. Ahhoz azonban, hogy a pártok valóban levonják a marketingből adódó stratégiai tanulságokat, ki kell terjeszteniük a marketing relevanciáját működésük egészére. Ez pedig egyet jelent a marketingtechnikák mellett a marketing szemléletének elsajátításával.

2. ERKÖLCSI VITÁK

Az erkölcsi viták kérdése az, hogy *erkölcsös-e* a marketing politikai életben való alkalmazása. Ennek eldöntése érdekében arra keresik a választ, hogy a marketing megjelenése következtében vajon romlik vagy nem javul-e a demokrácia minősége. Azért nem túlzás itt morális latolgatásról beszélni, mert úgy tűnik, hogy legalábbis az amerikai „marketingszakmában”, a marketinggel szemben általános követelmény a morális feddhetetlenség. Talán kizárólag az amerikai ízlést tükrözik, de tény, hogy ott a szakma nem a könnyebb utat választja, és nem utalja át a marketing erkölcsösségével, morális vállalhatóságával kapcsolatos kérdéseket és vádakát a piacgazdaság problémakörébe, nem szólítja fel tehát azokat, akiknek bármilyen erkölcsi kifogásuk van a marketinget illetően, arra, hogy forduljanak a piacgazdasággal kapcsolatos erkölcsi fejtegetésekhez, mert a marketing nem több, mint a piacgazdaság szükségszerű velejárója.¹²

Az erkölcsi kérdések manapság nem annyira a manipuláció problémája körül merülnek fel, mint sokkal inkább a *demokrácia minősége* körül. Szinte az összes érv és ellenérv megtalálható a politikai marketingről szóló, mindeddig alighanem legteljesebb monográfiában, Nicholas O'Shaughnessy *The Phenomenon of Political Marketing* című könyvében.¹³ Ennek a fejtegetését követjük az alábbiakban.

O'Shaughnessy már a könyv bevezetőjében leszögezi, hogy a marketingnek megvannak a maga határai, s ha tapasztalni is riasztó jelenségeket, a marketing végül is nem képes többre, mint a politikai üzenet eljuttatásának megkönnyítésére: saját maga nem állít elő üzenetet. Szerinte a demokrácia elég erős ahhoz, hogy kitermelje a politikai marketing túlkapásaival szembeni „ellenanyagot”.¹⁴

¹² Érdekes ilyen szemmel olvasni a *Journal of Marketing* 1960-as évtizedben megjelent tanulmányait. Lásd például: Quentin L. Coons: Marketing's Challenge to Economics.; John W. Lowe: An Economist Defends Advertising. (mindkettő az 1963-as júliusi számban jelent meg); Richard N. Farmer: Would You Want Your Daughter to Marry a Marketing Man? Is Advertising Wasteful? (1967. január); William Lazer: Marketing's Changing Social Relationships (1969. január).

¹³ Nicholas O'Shaughnessy, 1990. *The Phenomenon of Political Marketing*. MacMillan, Houndmills.

¹⁴ Uo. XII.

A marketing és a marketingszemlélet megjelenése a politikai életben a leginkább problematikus hatással valószínűleg a politikai személyére, kiválasztódására van. Lássunk néhány ilyen problémát!

Az egyik, hogy miként is lesz valaki politikus. Hagyományosan, illetve Európában mindmáig, a politikust a *pártok termelik ki*: a politikusnak, mielőtt hozzáférhetne országos ügyekhez, végig kell járnia a pártpolitikai hierarchia lépcsőit. Eközben például megtanulja a kompromisszumkötés művészetét, azt, hogy a politika a kompromisszumok művészete. De ha valaki megfelelő *pénzügyi háttérrel* rendelkezik, és arra támaszkodva jól felépített politikai marketing segítségével hirtelen felrepül a politikai élet legfelső régióiba, akkor ez a szocializációja értelemszerűen elmarad, aminek meg lehetnek a maga negatív következményei. O'Shaughnessy persze hozzáteszi: az, hogy valaki Amerikában az üzleti életben sikeresnek bizonyult (különben nem tehetett volna szert a politikai karriert lehetővé tevő vagyokra), az illető életrealitását jelzi, és azt, hogy olyan értékes tulajdonságokkal bír, melyeket a társadalom a maga módján honorált is. Míg ha valaki a párton belüli, kívülről átláthatatlan harcokban járt sikerrel, az nem okvetlenül jelenti, hogy tehetséges a párt határán túli politizálásban is. Az amerikai felfogás tehát többre értékeli a piaci sikert, mint a szervezetben belüli eredményességet.

A pártok a politikai marketing korszakában amúgy is veszítenek fontosságukból. Ez több tényezőre vezethető vissza. A politikai aktorokról való ismeretszerzés legfontosabb eszköze a választók nagy többsége számára az elektronikus tömegtájékoztatás, mindenekelőtt a *televízió*. A televízió pedig természetéből adódóan *felértékeli* a személyeket. A televízióban mindig személyek jelennek meg, nekik kell megjeleníteniük a mögöttük álló pártok erejét, felkészültségét, kompetenciáját. Vége tehát annak a korszaknak, amikor a politikai élet, a választási kampány legfontosabb eseményei a nagygyűlések voltak, amelyek megszervezése, a rajtuk való részvétellel kapcsolatos agitáció stb. fontos szerepet és feladatot kölcsönzött a pártaktívának. Ma az aktivisták jobbra arra kényszerülnek, hogy a marketingszakemberek által kidolgozott program végrehajtásában vegyenek részt, az adatfeldolgozásban, a szórólapok kihordásában, a plakátragasztásban segédkezzenek. Közvetlen érintkezésre tehát nem vágy nemigen kerül sor az aktivista és a választók között. Mindez csökkenti a párttagság és általában a pártszervezet fontosságát, s felértékeli a szakértőket. Az, hogy ez a trend mennyiben írható a politikai marketing számlájára, igencsak kérdéses. Egyrészt a hosszú évtizedek óta tartó folyamatok, másrészt a televízió hatása nem köthető a marketinghez.

A politikai marketingnek a demokrácia minőségére ható további következménye az, hogy amennyiben a marketingszemlélettől átitatott politikus az egyik szemét minden lépésénél a közvélemény-kutatási adatokon tartja, akkor igen hamar leszokik arról, hogy népszerűtlen, de hosszú távon szükséges döntéseket hozzon, mint ahogy leszokhat arról is, hogy népszerűségi százalékpontokat nemigen eredményező, új társadalmi víziókkal álljon elő. Általában is a *rövid távú gondolkodás* felé mozdul el a

politikuskok észjárása, s valamiképpen a jobbára tájékozatlan, impulzív, esetleg előítéletes választók uszályába kerülhetnek. Ez persze, mondja O'Shaughnessy, a demokrácia régi problémája. De a politikai marketing megjelenése még az eddiginél is inkább a reprezentativitás irányába tolja el az elitizmus felől a demokrácia működését.

POLITIKAI VITÁK

Amennyiben általában is a tömeg igényei és felkészültsége a politikus működésének legfontosabb szempontja, akkor ez azt eredményezheti, hogy nyilvánosan egyre ritkábban kerül sor a valóban fontos társadalmi kérdések megvitatására. Egyrészt mert a közönség amúgy se értené a politikusok különböző irányú fejtegetéseit, szakértelem hiányában pedig egyáltalán nem lenne képes tárgyszerűen választani a felkínált alternatívák közül. Másrészt pedig azért, mert a politikusok túlságosan is éles állásfoglalása bizonyos megoldások mellett elijesztheti az ellentétes megoldással szimpatizáló választói csoportokat. Ezért azután a nyilvános, például a televízióban folyó viták célja nem valamely közös igazság „kihordása”, hanem csupán *politikus* *jeladás* a kiszemelt választói csoportnak arra vonatkozólag, hogy az adott politikus tisztában van a problémák meglétével, és képes is volna azok megoldására. O'Shaughnessy azt írja: „[...]eszmecsere helyett, mely a demokratikus rendszer lényege lehetne, a versengő táborok jelszavakat kiabálnak, mint árusok az utcai piacon”.¹⁵

A kép sokat elárul részint a helyzetről, részint a szerző véleményéről. Nemcsak azért, mert piaci hasonlatot alkalmaz, hanem főként azért, mert azt akarja jelezni, hogy miként a piaci árusok sem vitatkoznak egymással, nem akarják nyilvános vitában eldönteni, hogy melyikük áruja a legjobb, kinél érdemes valójában vásárolni, úgy a politikai versengők is csak saját portékájukat dicsérik. De még ennél is tovább-mehetünk: amikor az árus kiabál, csak félszavakat mond, miképpen a politikus sem vesződik átfogó világkép felvázolásával.

POLITIKAI INTEGRÁCIÓ

A legtöbbször talán a politikai integráció kérdéséhez szólnak hozzá a szakirodalomban, mégpedig jobbára a marketing politikai alkalmazása mellett, s nem az ellen érvelve. A „magvas” viták jelenléte a nyilvánosságban pusztán egy nagyon is szűk kisebbség érdeke; az a nagy többség tehát, mely e vitákat nem érti, *kívül reked a politikán*, és úgy érezheti, hogy a politikusok nem hozzá beszélnek — állítják. A politikai marketing szempontjainak megjelenése ezért nyitottabbá teszi vagy teheti a politikai életet olyan csoportok irányába, melyekkel eddig senki sem folytatott párbeszédet, melyeket eddig

¹⁵ Uo. 10.

még senki sem tartott fontosnak megszólítani. Ily módon tehát a politikába bekerülő ügyek forrása nem pusztán a diskurzusképes politikusi csoport és politizáló értelmiség lesz: a szegmentációs, meg persze a szavazatszerzési kényszer okán a pártok kénytelenek lesznek más csoportokhoz fordulni.¹⁶

(Itt érdemes megemlíteni azt a konkrét esetet, amikor a politikai marketing az amerikai kisvárosi, konzervatív szegmens irányába „politikátágító” szerepet játszott. E jobboldal számára a központi kormányzati és nagyvárosi értékek mindig is mély ellenérzés forrása voltak. A politikai marketing tette lehetővé, hogy megkerüljék a tömegtájékoztató és a liberális lobby közvetítőcsatornáit, és közvetlenül jussanak el a lehetséges támogatóihoz.)

Persze ennek is két oldala van. Beszélhetünk ugyan arról, hogy a marketing rákényszeríti a politikusokat és a pártokat arra, hogy *újabb csoportokat vonjanak be a politikába*, ám kérdéses, hogy milyen is ez a kapcsolat. Vajon valódi involváltság-e az, amikor valaki egy csekk kitöltésével járul hozzá egy ügy vagy egy párt sikeréhez? Régen, mondja O'Shaughnessy, a politikai részvétel elkötelezettséget jelentett, identitást adott, az érintettség személyes volt, s nem egyszerűen, mondjuk financiaális, hanem valódi aktivitás követelt. Most viszont még a személyes érintettséget is tudományos módszerességgel állítják elő a politikai marketing szakértői. Ám ez megint egy olyan folyamat, mely nem a marketing hatására megy végbe. A befelé fordulás általános trendnek tekinthető, nem véletlen tehát, hogy a politikai élet is ilyen vonásokat vesz fel. O'Shaughnessy eme tendencia első leírójaként Thuküdidészt és Tocqueville-t említi: tehát valami olyan mozgásról van szó, mely a demokrácia jellegéből következik. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a marketing a politikai viselkedést csak az *egyéni önérték* fogalmaiban képes megközelíteni.

A marketing szegmentációs gyakorlata ugyanakkor azzal is járhat, hogy élesebbé válnak a társadalmi megosztottságok határvonalai. Persze a különféle tagoltságok jelenléte a politikában megint magának a demokráciának a velejárója. Ám a marketing felerősíti ezt a vonást, hiszen határozott profilt állapít meg az egyes csoportok számára, majd ezeket a szegmenseket eme profilnak megfelelően is kezeli. Tehát ha esetleg mégsem volt igaz rájuk a csoportképző ismerv, akkor is rájuk kényszeríti azt. Ám egyrészt a marketing gyakorlatának egyik legfontosabb eleme a *visszacsatolás*, tehát a marketingprogram folyamatos ellenőrzése: így például még a program végrehajtásának megindulása előtt nélkülözhetetlen az elképzeléseknek egy fókuszcsoport, tehát egy, a célszegmenst jól reprezentáló szűk csoport körében való tesztelése. És a végrehajtás során is folyamatosan ellenőrzik finomítják a programot. Másrészt a szegmentálás során kialakuló *artikuláció* mindig az adott kampányhoz, időszakhoz, problémához, döntéshez, az adott termékhez kapcsolódik, tehát nem örök időkre határozza meg a

¹⁶ Ezen a véleményen van például Marino Livolsi is: Marino Livolsi, 1995. *Appunti per un discorso sulla comunicazione politica nel nuovo scenario dell'Italia contemporanea*. In: Marino Livolsi-Ugo Volli: *La comunicazione politica tra prima e seconda repubblica*. Milano, Franco Angeli.

politikus vagy a párt számára a választói közeget —, ezért is rugalmasabb, mint a pártszimpátiák kemény szociológiai módszerekkel megállapított kritériumokhoz valólehorgonyozása. Ebben az értelemben a szegmensek mozognak, és szinte kizárt, hogy éppen a marketing jelenléte okán merevedjenek meg.

PÉNZ ÉS KORRUPCIÓ

A marketing eluralkodása miatt a politikában az eddigieknél is nagyobb szerepet játszik a pénz. Olyan figurák is megjelennek ennek következtében a politikusok között, akik pusztán a pénzszerzésben ügyesek. O'Shaughnessy szerint azonban mégsem érdemes korrupcióról beszélnünk, még akkor sem, ha esetenként a *pénzügyi támogatásért* cserébe a megsegített politikus törvénykezési támogatást nyújt.

Martin Harrop szintén megemlíti a korrupció kérdését, ám ő azt éppenséggel a tömegpolitizálást megelőző korszakra tartja jellemzőnek. A következőképpen fogalmaz: „A XIX. század második feléig, a választójog kiterjesztését és a korrupciós mód-szerek felszámolását megelőzően, a kampányolás egyet jelentett a személyes meg- vesztegetéssel és megfélemlítéssel. Ez valószínűleg hatékonyabb, s egészen biztos, hogy költségesebb volt, mint a mai kampányok. Ezzel összevetve a mai technikák olcsók, békések és hatástalanok.”¹⁷

3. A MARKETING MINT KULTURÁLIS JELENSÉG

A politikai marketing kulturális beágyazottságáról a fentiekben többnyire úgy volt szó, mint valamilyen amerikai politikai kulturális sajátosságról. Meglehet azonban, hogy a marketing felértékelődése általánosabb kulturális tendenciákhoz köthető, mégpedig a posztmodernhez. S ha azt vetnénk ennek ellenébe, hogy érdemes-e még poszt-modernről beszélni, amikor az utóbbi időben oly keveset hallani róla, akkor nem mondhatnánk-e azt, hogy talán azért nem halljuk a posztmodern zenéjét, mert ál- landóan halljuk, hozzászoktunk tehát.

Komoly szakértők vannak azon a véleményen, hogy *a posztmodern par excellence tevékenysége és metanarratívája nem más, mint a marketing*.¹⁸ Persze nem az ötven évvel ezelőtti, hanem a mai, a generikus marketing. Ennek, mint láttuk, az a lényege, hogy minden olyan szféra artikulálható a marketingben meghonosodott szempontok

¹⁷ Martin Harropp, 284.

¹⁸ A. Fuat Firat-Alladi Venkatesh 1993. Postmodernity: The age of marketing. *International Journal of Research in Marketing*. 10. 227–249, 227. 229. A folyóiratnak ez a száma egyébként kizárólag a posztmodern és a marketing viszonyával foglalkozik.

alapján, amelyben bármiféle kommunikáció zajlik a szereplők között. Minden kommunikációval kapcsolatban értelmesnek látszik tehát felhívni a figyelmet a meglevő, illetve a lehetséges marketingmozzanatokra.

A posztmodern, amiképpen a marketing kiterjesztett fogalma is, felszámolta a világmegismerés mindazon kiindulópontjait, melyek a modernitás során olyan bizonyosoknak tűntek. Megkérdőjelezte például a jelentéseket megalapozható stabil objektumnak és szubjektumnak a létezését is.

Nem az adott objektum, még csak nem is a róla kommunikáló szubjektum, szabja meg — vagy közvetlenül, vagy legalább végső soron — az objektum jelentését és jelentőségét. Ezt a marketing úgy fogalmazza meg, hogy a vállalat többé nem terméket gyárt, hanem *megoldást* a vásárló problémájára, ami majdnem bármilyen termékben vagy szolgáltatásban testet ölthet. Egy terméket tehát többé semmi értelme elsősorban mint valamilyen fizikai létező tekinteni, melynek önálló létezése és jelentése volna, hanem szolgáltatáscsomagként kell vizsgálni. De még ilyen szolgáltatáscsomagként sem egyértelműen meghatározható a termék mibenléte, hiszen a lényeg az, hogy a vevő milyen szolgáltatások hordozójaként hajlandó a termékre rátekinteni.

Egy vállalat ekképpen nemcsak szomjat oltó folyadékot kínál, hanem ennek képeben mondjuk dinamizmust is, s a dinamizmus iránti igényt akarja kielégíteni, akár többféle folyadékkal is, vagy esetleg nem is csak folyadékokkal, hanem bármivel, ami mint dinamizmushordozó pozícionálható a piacon. A vállalat tehát egyre elvontabb dolgokat kínál (szépséget, fiatalságot, erőt, frissességet, nyugalmat stb.), és persze ezek a dolgok igen sokféle termékkel párosítható. Így elegendő azt elérni, hogy ha a vásárló mondjuk a szépségét akarja rendben tartani, akkor az adott vállalat valamely termékéért nyúljon.

A politikai életben a párt vagy a politikus sem konkrét problémákra kínál konkrét szakpolitikai megoldásokat, hanem leginkább csak azt akarja elhitetni a választókkal, hogy ő *kompetens*. A választó valószínűleg amúgy is csak unná a szakpolitikai részleteket, nem is igen lenne képes eligazodni közöttük. A politikusnak tehát arról kell meggyőznie, hogy tudomással bír a problémákról, s képes azokat megoldani, sőt bármilyen, ma még nem is látható veszélyek megjelenése esetén is képes lesz a „helyzetet” kezelni.

Szorosan ehhez kapcsolódik a *múlt leértékelődésének* kérdése. Azt gondolhatnánk, hogy az adott szervezetnek legalább a múltja lehet olyan, amely mégiscsak megalapozza jelenbeli tevékenységét. Nos, a múlt sem reked kívül a vállalati marketing tevékenységen; a vállalatnak valóban fel kell mérnie hagyományait. Ám a hetvenes évek eseményei még az amerikai nagyvállalatokat is éppen arról győzték meg, hogy adott esetben el kell szakadniuk a múltjuktól, vagy legalábbis a marketing-tevékenységük egyik eszközévé kell azt tenniük. Nem ragaszkodhatnak a termékekhez, melyek évtizedekig a vállalat identitásához tartoztak, esetleg még termékcsoporthoz sem, hanem a versenyképességnek, a kompetenciának kell a fő profiljuknak lenni. Mindinkább igaz tehát az, hogy az új múlt nélkül nincsen új jövő.

Egy párt olyan választói közeggel áll szemben, amelyen belül egyre kisebb a hűséges szavazók aránya, s egyre nagyobb a bizonytalanoké. A párt története leginkább a hűségeseknek lehet fontos. Lehet azonban, hogy többet nyer a párt, ha *elszakad a történeti azonosságtól*, és új irányokban keres támogatókat. S még az is elképzelhető, hogy régi szavazói sem néznek rossz szemmel némi rugalmasságot.

A marketing térhódítása párhuzamos a *megalapozó szubjektum eltűnésével*. Hogy a vevő nem lehet megalapozó szubjektum, az elég világosan következik abból, hogy a vállalat számára saját vevőinek megtalálása is a marketingmunka, mégpedig a folyamatos marketingmunka részévé válik. Nem az tehát a helyzet, hogy a vállalat számára készen „adódik” a vásárló, mégpedig egyértelműen körülírható, lehetőleg fizikai szükségletekkel, akit, illetve amelyeket azután ki kell elégítenie, s a verseny abban áll, hogy ugyanazt a vevőt, illetve ugyanazokat a szükségleteket ki tudja jobban kielégíteni. Ellenkezőleg: a vállalatnak előbb gondosan szegmentálnia kell a piacot, hogy rájöjjön, melyik szegmens lehet az övé. Emellett ez a szegmentációs munka *termék-diverzifikációval* is együtt jár, vagyis a vállalat a különféle szegmenseknek ugyanabból a termékből különféle minőséget gyárt, ezeket különféle „árfekvésben” kínálja, különféle csatornákon teszi hozzáférhetővé, különféle reklámokkal körítve. Lehet ugyan, hogy pontosan ugyanazt a terméket kínálja több szegmensnek is (többféle áron, többféle csatornán és többféle reklámmal, többféle név alatt), voltaképpen még sincs értelme azt mondani, hogy ugyanarról a termékről van szó, mert a termék már régen több pusztán fizikai tulajdonságok együttesénél. Sokkal fontosabb a vevőnek, hogy hol vette és mennyiért, s általa milyen üzenetet küld saját magáról a világba. A vállalat tehát nem az általában vett vevővel áll szemben, nem a általában vett, minden emberre érvényes, tömegszerű szükségletek kielégítésére termel — ilyenek ugyanis immár egyre kevésbé vannak —, hanem a mind konkrétabb vásárlóval szembesül. Ez azt eredményezi, hogy még a hagyományos tömegtermékeket is egyedi megrendelésre próbálja meg gyártani.

A politikában ez úgy jelenhet meg, hogy a párt szegmentálja a választók tömegét, megállapítja, hogy hol érdemes kereskednie, s amennyiben több szegmenst is eredménytelien talál, akkor egy-egy szegmens számára *külön-külön arculatot* hoz létre, programjának más és más mozzanatait tolja előtérbe, más és más pártvezetőt küld el az adott szegmensekkel kommunikálni, más és más szórólapot készít számunkra stb. Sokan ragaszkodnak ma is ahhoz a tételhez, hogy a pártprogramnak, a párt arculatának, a párt üzeneteinek is koherenseknek kell lenni. Védhető azonban az az ellenérv, hogy elenyésző azok száma, akik egyáltalán olvasnak pártprogramokat. Nekik ugyan valóban fontos lehet koherens programot készíteni, hiszen ez a szegmens esetleg ezt igényli, ám a választók túlnyomó része nem ilyen. Felvethető az is, hogy a televíziós vitaműsorokban vagy általában a televíziós szereplések alkalmával lelepleződhetnek a inkoherencia, a töredezett arculat, a — ha úgy jobban tetszi — két-, illetve többszínűség. Csakhogy a televíziós viták ilyesféle veszélyeit egy ügyes politikus semlegesíteni tudja. Ismét felvethető, hogy a koherenciával kapcsolatos ilyesfajta igény meglehetősen szűk szegmens magánügye, hiszen meglehetősen kevesen képesek megítélni mondjuk azt, hogy a költségvetési elképzelések összhangba hozhatók-e az oktatáspolitikai ter-

vekkal. Magyarán, és visszatérve a megalapozó szubjektum hiányához: egy pártnak nem kell azzal foglalkoznia, ami az amúgy igencsak különböző emberekben közös, tudniillik a politikai lény voltukból eredő folyományokkal, hanem helyett minél konkrétabban érdemes szemügyre vennie az egyes szűkebb választói csoportokat, s azok igényeit; nincsenek elvont választók és társadalmi érdekek, hanem csak *szegmensérdekek* vannak, melyek némely pontokon esetleg átfedek egymást.

De a vállalat sem megalapozó szubjektum többé. Az nem túlságosan meglepő, hogy a piaci szférában egy szervezetnek napról napra meg kell győznie a vásárlóit arról, hogy szükségük van rá — ám az, hogy egy *egyháznak* vagy egy *önkormányzatnak* is ilyen irányú marketingtevékenységet kell folytatnia, új jelenség. Csak azzal magyarázhatjuk ezt a változást, hogy semmi sem magától értetődő, megszűnt a szükségletek, a szervezetek magától értetődő létjogosultsága. Ugyanez a „legitimációs hajsza” folyik a vállalaton belül is: ez szükségsszerű velejárója a vállalatirányítás központi kérdésének, a portfolio-menedzsmentnek.

A vállalatoknak és a szervezeteknek e szerint az új marketingfelfogás szerint tehát nem kizárólag a vásárlóikkal való kommunikációban kell marketingtevékenységet folytatniuk. Ugyanilyen fontos például a *vállalaton belüli marketing* is: szükség van a marketingre, akkor is, amikor a vállalat kialakítja viszonyát saját dolgozóival. Azt azonban egyre kevésbé tudni, hogy ki „csinálja” elsősorban ezt a belső marketing- és belső PR-munkát. Első pillantásra úgy tűnik, a vállalati menedzsment az, amelyik a belső (és külső) marketing kezdeményezője és alkalmazója, valójában azonban maga a menedzsment is differenciált, s a menedzserek egymás közti kommunikációjában is tanácsos marketingszempontokat érvényesítenie. Úgy tűnik tehát, hogy lassan kapcsolatainkban mindannyian marketingtevékenységet fejtünk ki.

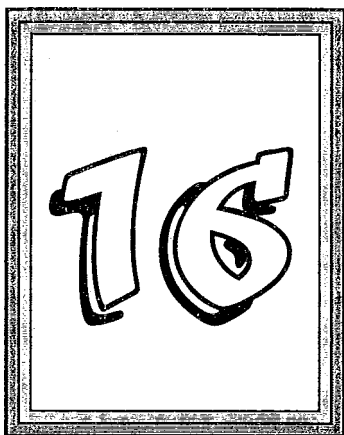
Mindez igaz a politikával kapcsolatban is. A pártok jobbra *platformokra* oszlanak, s ezek adott esetben marketingtechnikákat alkalmaznak az egymással folytatott kommunikációjukban. De alakítható, illetve vizsgálható a marketing szempontjai alapján a párt különböző szintjei közötti kommunikáció is. Hasonló mondható például el a párt és a parlamenti frakció, a kormány és a parlamenti frakciója közötti érintkezésről is stb.

Talán az az egyik legfontosabb változás a korábbi időszakhoz képest, hogy a választók mindinkább *szolgáltatásként* fogják fel a politikusok tevékenységét. Nem azért szavaz valaki egy adott pártra, mert a felmenői is mindig arra szavaztak, nem azért, mert a munkahelyén mindenki arra szavaz, hanem azért, mert úgy gondolja, hogy bizonyos szolgáltatásokat az fog majd a számára biztosítani, és nem egy másik. Ebben a vonatkozásban is a marketing megjelenéséről beszélhetünk: a saját politikai erő (szavazatok, aláírások, pénzbeli támogatások, tüntetési részvételek stb.) minél *ökonomikusabb* befektetéséről van szó, arról, hogy a választó ezekkel üzeni szeretne a politikai aktoroknak, tehát nem pusztán egy készen kapott mintát követ.

Azt is gondolhatnánk, hogy legalább maga a posztmodern, illetve maga a marketing mint koreshme eligazíthat a tevékenységben. A mai helyzet azonban ebben a tekintetben is különbözik a modernségtől. Sem a posztmodern, sem a marketing nem

koreszme abban az értelemben, hogy mintegy kauzálisan meghatározná a teendőket és a gondolandókat. A marketing esetében ez azt jelenti, hogy maguk a tudós marketingszakértők sem tudják egyértelműen megmondani, hol, a vállalati működés mely pontján kellene a marketinget leginkább érvényesíteni. Meglehet, hogy ugyanaz a szerző egy helyütt azt írja, hogy a vásárlóval, a szervezet közegével való kapcsolattartás marketingalapra való helyezése a döntő lépés, másutt azt mondja, hogy a marketing a szervezet belső viszonyainak kialakításával kezdődik, megint másutt a marketing számára valamilyen funkcionális szervezeti státust szeretne megjelölni a vállalaton belül stb. Mindez még inkább aláhúzza azt az álláspontot, amely szerint a marketing sokkal inkább szemlélet, mint jól körülírható tevékenység-együttes.

Ebben az értelemben meghúzhatók a marketing politikában való alkalmazhatóságának a határai: a marketing soha sem fogja megmondani, hogy mi legyen egy politikai program, mik legyenek egy szakpolitikai elképzelés tartalmi elemei, sőt még olyat sem fog soha mondani, hogy minden pártnak, minden politikusnak állandóan és éppen a fentiek szerint kell működnie a politikában. Csak annyit fog mondani, hogy érdemes a politikában is alkalmazni olyan *szemléletet*, *eszközrendszert* és *ötleteket*, melyek a nagyméretű embercsoportok megismerésével és meggyőzésével kapcsolatban létrejött egyik tudáseggyüttesben, a marketingben rendelkezésre állnak.



POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ ÉS VÁLASZTÓI DÖNTÉS

A választói magatartás mögött kétféle mechanizmus tételezhető: 1. a választók *érzelmi elkötelezettségüket* követik, pártpreferenciáik alapja olyan (ideológiai) beágyazottság és azonosulás, amely egy — esetleg a gyerekkorig visszanyúló — szocializációs folyamat révén alakult ki; 2. a választók *felismert érdekeiket* követik, s azt a pártot támogatják, amelyről feltételezik, hogy hatalomra kerülve a politikailag is artikulálódó társadalmi-gazdasági kérdésekben hozandó kormányzati döntései révén ők előnyös helyzetbe kerülnek, vagy meglevő előnyeiket fenntarthatják. Mindezek alapján az elméleti háttérrel tekintve — bizonyos képzavarral —, két, valahol összefonódó tölcseről lehet beszélni. A továbbiakban egy ilyen kettős elméleti gondolatmenet leszűkített, közös, illetve egymással vitában álló csomópontjait vázoljuk.

SZOCIALIZÁCIÓS-IDENTIFIKÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉS

Az egyik tölcser széles száját a pszichológiai, szociálpszichológiai *szocializációs* irodalom képezi, amelynek a politikai szocializációs metszete önmagában is szerteágazó¹. Nem foglalkozunk itt részletesen azzal a tanulási folyamattal, amelynek részét képezi az *identifikáció* kialakulása (a személy egy bizonyos modellt választ egy másik helyett), viszont jelezzük, hogy ennek a — személyes (mikro-) és osztálytársadalmi (makro-) szinten is megvalósuló — folyamatnak a során jött létre a választókban bizonyos társadalmi csoportokkal való azonosulása, szolidaritás érzete, illetve felhalmozódik vagy a családban öröklődik az a tapasztalat és tudás, hogy bizonyos társadalmi helyzetbe és közegbe való tartozás esetén meghatározott pártra kell (szokás) szavazni. Ez az a mechanizmus, amelyet Parsons „tipikusan nem-racionálisnak” minősített (Parsons 1969: 214.). A választói magatartást stabil politikai attitűd határozza meg, amely egy szolidaritáson alapuló kapcsolat annak a csoportnak a tagjaival, amelyhez a választó

¹ Lásd pl.: Boros-Kéri 1984; Angelusz-Tardos 1990.

tartozik. Ezért a pártokkal való azonosulása alapja a „tradicionalizmus”. Az sem véletlen, hogy a témában az egyik legilletékesebb szerző, Lipset, álláspontjának és kutatási eredményeinek egyik korai bemutatása során a „szavazás pszichológiája” címkét használta (Lipset és mts. 1954).

A választói magatartás pszichológiai mechanizmusai „főszerepet” játszanak a téma első kutatóinak vizsgálataiban. A vonatkoztatási csoport, illetve a kiscsoport elméletekből táplálkozó megközelítés szerint a szavazók döntését a szülők, a házastárs, a barátok, a szomszédok, a vallási közösség befolyásolják (Lazarsfeld és mts. 1948; Berelson és mts. 1954). Az általuk kialakított „politikai hajlam index” (Index of Political Predispositions) szerint Amerikában szocializációs alapon a demokrata szavazói bázist a városi katolikus munkásság, míg a republikánus szavazói bázist a falusi protestáns nem fizikai dolgozók alkották. Hasonló módon a pszichológiai megközelítést hangsúlyozták Campbell és munkatársai is híres monográfiájukban: „Az amerikai szavazó magatartását [...] pszichológiai erőkre adott válaszként lehet leírni” (Campbell és mts. 1960: 120.). Szerintük azonban az egyén és a párt kapcsolata mint pszichológiai identifikációs viszony jellemezhető, amennyiben az egyén a politikai pártokkal kapcsolatban pozitív vagy negatív azonoságtudatot fejleszt ki, s ez egy adott párthoz kapcsolódó stabil, lojális szavazói magatartásként nyilvánul meg. Az identifikáció kialakulását persze szintén befolyásolták családi szocializációs mechanizmusok: a valamely párttal való azonosulás hasonló módon öröklődhetett, mint a felekezeti hovatartozás. Összességében a szocializációs–identifikációs szavazói magatartás közös jellemzője, hogy *nem kalkulatív* alapon jön létre.

Az osztályszavazásnak a hagyományos baloldali szavazásra (left voting) vonatkozó egyik jellegzetes megközelítése is arra a mechanizmusra épít, hogy a munkásosztály tagjai a hagyományos *osztályszolidaritás* normáját, illetve családi tradíciókat követve szavaznak baloldali pártokra. Ennek megfelelően számos empirikus választási kutatás figyelembe vesz olyan retrospektív változókat, mint az apa foglalkozása, illetve politikai preferenciája, azonosulása (például De Graaf-Ultee 1990; De Graaf-Nieuwbeerta és mts. 1995; Weakliem 1992). A hipotézis ezekben az esetekben úgy hangzik, hogy a munkásosztályhoz tartozó szavazók esetében a baloldali szavazás valószínűségét növeli, ha az apa is munkás volt (intergenerációs immobilitás), illetve a baloldali pártra szavazott (családi politikai szocializáció, tradíció). A kérdezettek visszaemlékezése szüleik politikai orientációjára persze mérsékelten megbízható, de a szülők és a gyerekek közötti szignifikáns statisztikai kapcsolat kimutatható volt (Jennings és Niemi 1968). A politikai szocializációs hatás dinamizálása a foglalkozási mobilitás figyelembevételével lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a szavazók politikai orientációi, értékválasztásai, kötődései a származási vagy a később társadalmi helyzetük szerint alakulnak-e (vö. Lipset-Zetterberg 1970). A vonatkoztatási csoport elmélet, az előzetes szocializáció tétele (Merton 1980: 540–556.) itt ismét szerepet kap, amennyiben *felfelé mobilitásról* van szó, ahol azt feltételezik, hogy a mobil szavazók politikai (választói) magatartása ahhoz a csoporthoz fog hasonlítani (esetleg már kezdettől fogva olyan), amelybe belépnek (adaptáció). *Lefelé mobilitás* esetében viszont — az egyik feltételezés szerint —

a származás szocializációs hatása erősebb marad; a lecsúszó személyek kisebb mértékben adaptálódnak értékeikben, orientációjukban alacsonyabb társadalmi státusukhoz, megkísérlik fenntartani társadalmi és pszichikai kötődéseiket magasabb származási csoportjukhoz. A másik feltételezés viszont egy szintén nagyhatású pszichológiai elméletre épít, a kognitív disszonancia redukciója tételére (Festinger 1962). Eszerint a lefelé mobil személyek kedvezőtlen mobilitási tapasztalataikért nem magukat, hanem a társadalmi viszonyokat teszik felelőssé, s ez növeli azonosulásukat a radikális, baloldali eszmékkel, ami ebbe az irányba módosítja választói magatartásukat. Az adaptáció tehát — más mechanizmus révén, de — esetükben is bekövetkezik.² A politikai szocializációs hatás dinamizálása a foglalkozási mobilitás figyelembevételével lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a szavazók politikai orientációi, értékválasztásai, kötődései a származási vagy a későbbi társadalmi helyzetük szerint alakulnak-e (vö. Lipset-Zetterberg 1970). A vonatkoztatási csoport elmélet, az előzetes szocializáció tétele (Merton 1980: 540–556.) itt ismét szerepet kap, amennyiben *felfelé mobilitásról* van szó, ahol azt feltételezik, hogy a mobil szavazók politikai (választói) magatartása ahhoz a csoporthoz fog hasonlulni (esetleg már kezdettől fogva olyan), amelybe belépnek (adaptáció). *Lefelé mobilitás* esetében viszont — az egyik feltételezés szerint — a származás szocializációs hatása erősebb marad; a lecsúszó személyek kisebb mértékben adaptálódnak értékeikben, orientációjukban alacsonyabb társadalmi státusukhoz, megkísérlik fenntartani társadalmi és pszichikai kötődéseiket magasabb származási csoportjukhoz. A másik feltételezés viszont egy szintén nagyhatású pszichológiai elméletre épít, a kognitív disszonancia redukciója tételére (Festinger 1962). Eszerint a lefelé mobil személyek kedvezőtlen mobilitási tapasztalataikért nem magukat, hanem a társadalmi viszonyokat teszik felelőssé, s ez növeli azonosulásukat a radikális, baloldali eszmékkel, ami ebbe az irányba módosítja választói magatartásukat. Az adaptáció tehát — más mechanizmus révén, de — esetükben is bekövetkezik.³

Látható, hogy a pszichológiai elméletek nem feltétlenül vezetnek konzisztens empirikus hipotézisekhez, sőt, a fentebb hivatkozott empirikus kutatások eredményei is ellentmondóak. Mindez erősítheti azt a nézetet, hogy a választói magatartás *szocializációs-identifikációs magyarázó elve nem kielégítő*, illetve éppen azzal párhuzamosan

² A kérdezettek visszaemlékezése szüleik politikai orientációjára persze mérsékelten megbízható, de a szülők és a gyerekek közötti szignifikáns statisztikai kapcsolat kimutatható volt (Jennings és Niemi 1968).

³ Függetlenül a társadalmi mobilitástól, az emberek credendően is tagjai lehetnek egyszerre különböző csoportoknak, amint erre Parsons (is felhívja a figyelmet 1969: 217–220.), s már ez is többféleképpen befolyásolhatja politikai identifikációjukat, okozhat pszichológiai és adaptációs problémákat.

veszt a jelentőségéből, ahogy a társadalmak tradicionális osztályszerkezetét, „szétzilálja” a modernizáció, az iparosodás, s a növekvő mértékű társadalmi mobilitás.⁴

RACIONÁLIS DÖNTÉSEN ALAPULÓ MEGKÖZELÍTÉS I.: NORMAKÖVETÉS ÉS „ÉRZELMI” HASZON

A másik tölcser széles száját a racionális cselekvés elmélete (rational action theory) vagy racionális döntés elmélete, illetve a public choice szintén terjedelmes irodalma alkotja. Míg a szocializációs elméletek a pszichológia és a (politikai) szociológia határterületén mozogtak, ezek az elméletek a *közgazdaságtani* és a *szociológiai* nézőpontokat próbálják meg közelíteni egymáshoz. Az interdiszciplináris megközelítések általános térnyerése a társadalomtudományokban kedvező feltételeket teremt az ilyen irányú kutatások számára. A két diszciplína lehetséges metszéspontjai természetesen ennek az írásnak a témájánál megintcsak sokkal szélesebbek. Baron és Hannan áttekintő tanulmányukban (1994) három, önmagában is széles területet jelölnek ki: munkaerőpiaci folyamatok, szervezetek, kollektív cselekvés. A szerzők kiindulópontja a racionális választás szociológiája, s ennek kapcsán pozitívan értékeli Coleman (1990) monográfiáját, miközben nem titkolják, hogy a szociológusok széles tábora aggodalommal figyeli, ahogy a közgazdaságtan „megrontja” a szociológiát.⁵

Az említett területek közül kiemelve a *kollektív cselekvés* problémáját, még mindig egy szélesebb témakörnél (demonstrációkon, sztrájkokban, tüntetéseken, választásokon való részvétel, adócsalás, templomba járás, a környezet megóvása stb.) tartunk, aminek csak egyik eleme a tanulmány tárgyát képező racionális szavazói magatartás.⁶ Nem akármilyen elemről van persze szó, hiszen a racionális döntés eleméletére vonatkozó irodalom alapszövegeiben a választói magatartás az egyik leggyakrabban szereplő példa, amelyet a szerzők különböző elméleti modellek, illetve logikai konstrukciók *illusztrálására* használnak. Az „illusztráció” nyomatékosítása itt határozottan tudatos. Nem mindegy ugyanis, hogy a kutatót elsősorban a szavazói magatartás érdekli, s ennek magyarázó mechanizmusait keresve, a racionális választást mit egyik lehetőséget

⁴ Ez az érv egyébként ott szerepel abban az érvkésletben, amelyik az osztálysavazás (valójában a hagyományos baloldali osztálysavazás) meglétét vitatja (vö. Clark-Lipset 1991.; Pakulski 1993).

⁵ A racionális választás szociológiájára vonatkozó különböző természetű bírálatok taglalása persze messzire vezetne. Feltétlen érdemes megemlíteni ez ügyben Hadas 1993-as tanulmányát, valamint az által is, Baron és Hannan által is hivatkozott „tisztá modellek” (közgazdaságtan) vagy „piszkos kezek” (szociológiai) szembeállítást (Hirsch-Michales-Friedman 1987).

⁶ A szélesebb elméleti „környezetet” pontosan jelzi Coleman gondolatmenete, miszerint a különböző cselekvések haszna a cselekvő számára meghatározott, s a cselekvő aszerint fog cselekedni, ahogyan e hasznot maximalizálni képes (Coleman 1990:14).

vizsgálja; avagy *elsősorban* az emberek viselkedésének, cselekedeteinek, döntéseik meghatározó mechanizmusa izgatja, s ezt — többek között — választói magatartásuk tükrében ragadja meg, annak példáján vizsgálja. Ebben a tanulmányban mindenképpen az első esetről van szó, de a kutatók ezen előbbi csoportja természetesen tanulható az utóbbiaktól. Lényeges például a kollektív cselekvés egyik kulcsfogalma, az *együttműködés* (kooperáció). Az együttműködésre vonatkozó motiváció alapulhat racionalitáson vagy társadalmi normán. A racionalitás lehet önző vagy önzetlen; önzés esetén a motiváció vagy az eredményben gyökeredzik (a részvétel kedvező következménnyel jár a résztvevő számára), vagy a folyamatban (maga a részvétel ténye, körülményei jelentik a motivációt). Önzetlenség esetén a motiváció alapja lehet a mások iránti áldozatvállalás vagy éppen a másokkal szembeni irigység és harag (Elster 1989: 36. 1.7. ábra, 35–46). Egy másfajta megközelítésben a szélsőségesen önző, individualista emberek többnyire nem fognak együttműködni (kivéve, ha az igen magas megtérüléssel jár), míg a személyek egy másik csoportja — akiket Elster „mindennapi kantianusoknak” nevez — többnyire együttműködnek, függetlenül az eredménytől. E két csoport között helyezkednek el a haszonelvűek (utilitaristák), akik akkor működnek együtt, ha ennek költségét megfelelő megtérülés ellensúlyozza. Egy következő szempont a részvétel tömegessége: egyesek inkább akkor működnek együtt, ha kevesen, mások inkább akkor, ha többen vesznek részt a cselekvésben. Egy további csoportnál a motiváció a méltányosság normája (norm of fairness); ők akkor működnek együtt, ha mások részvételének mértéke elér egy bizonyos küszöbértéket (Elster 1989: 202–205, 1997: 63, 137).⁷

A *normakövető magatartást* a kollektív cselekvés kutatói alapvetően nem tekintik a haszonelvűség megnyilvánulásának. Egy rövid írásban Angelusz és Tardos foglalkoznak a választási részvétel olyan normatív tényezőivel (Angelusz-Tardos 1990), mint a státustudat (élni egy állampolgári joggal), a konvencionálisizmus (igazodás a csoportnormához), a tekintélyelvűség (kötelességszerű, fegyelmezettségből következő részvétel). Ha viszont nem csupán a választási részvételt, hanem a szavazás irányát is tekintjük, bizonyos normakövető magatartás nagyon közel állhat ahhoz a tradicionális baloldali osztályszavazáshoz, amelyről a választói magatartás szocializációs magyarázó elve kapcsán korábban szó volt. Ugyanakkor nem zárható ki, hogy a normakövető magatartás az adott szavazók esetében elégedettséget okoz, fokozza pozitív önértékelésüket, s ebben az értelemben „hasznot” hoz számukra.

⁷ Vö. még „Ha a többség együttműködik, akkor nekem már nem kell. Ha csak kevesen működnek együtt, akkor kötelességem a részvétel”. Ezzel ellentétben: „Ha a többség együttműködik, akkor nekem is ki kell vennem a részem, de ha nem, akkor engem sem kötelez rá senmi.” Mindkét érvelés alapján el lehet jutni oda, hogy valaki nem megy el szavazni, akár azon az alapon, hogy megreszlik azt mások helyett, akár azon az alapon, hogy mások sem mennek el. Hasonlóan mindkét érvelés alapján lehet úgy dönteni, hogy el kell menni választani, mert a többség elmege; vagy éppen mert a többség nem megy el, s szükség van minden szavazatra (Elster, 1997:17).,

Valóban, a szavazói magatartással összefüggő *haszonelvűség* igen összetett kérdés. Riker és Oldeshook szerint a választók számára a szavazás önmagában (per se) belső értékkel rendelkezik, ami abból származik, hogy a szavazók voksuk leadásával kifejezésre juttathatják politikai preferenciájukat (Riker-Oldeshook 1968). Aldrich a szavazást olyan „önkifejező cselekedetnek” (expressive act) tekinti, amely — többek között — attól lehet racionális, hogy a választói magatartás függvénye az önkifejezés szükségletének (Aldrich 1997: 385–387). Minél erősebb ez a szükséglet, s ennek megfelelően a kielégítéséből származó haszon, a szavazó annál nagyobb költséget hajlandó vállalni a választás során. A probléma ezzel a gondolatmenettel viszont az, hogy ilyen alapon minden érzelem- vagy indulatvezérelt szavazói magatartás racionálisnak tekinthető. Ez az oka annak, hogy a továbbiakban olyan irányba szűkítjük kutatásunk tárgyát, mikor a racionális döntés mögött objektívebb természetű haszon reménye, illetve a politikai preferencia és más társadalmi-gazdasági attitűdök között logikus kapcsolódás sejthető.

RACIONÁLIS DÖNTÉSEN ALAPULÓ MEGKÖZELÍTÉS II.: ÉRDEKKÖVETÉS ÉS „ANYAGI” HASZON

Aszorosabban vett racionális szavazás vonatkozásában Downs munkája az egyik alapvető hivatkozás (Downs 1957; 1990). Modellje azt feltételezi, hogy a pártpreferenciákat a szavazók anyagi érdekei befolyásolják, valamint azok a pártpolitikák, amelyek a különböző társadalmi osztályok és csoportok között az anyagi javak elosztását illető kérdésekre vonatkoznak. A koncepció a győztes politikai pártoknak, illetve kormányzatoknak a következő választásokig érvényes gazdasági hatalmára, valamint a politikai mező szereplőinek (pártok, kormányok, szavazók) racionális magatartására vonatkozó előfeltevésen alapszik.⁸ A politikai pártok racionalitása azt jelenti, hogy olyan politikai gyakorlatot folytatnak, amely maximális szavazatszerzésre törekszik, hogy ezáltal kormányra kerülhessenek. A racionális szavazó pedig „úgy tekinti a választásokat, mint a számára leghasznosabb kormány kiválasztásának eszközét. Minden egyes állampolgár felbecsüli azt a kormányzati cselekvésből származó (hasznosságban mért) jövedelmet, amelyre az egyes pártok hatalomra jutása esetén a következő választási periódusban számíthat (Downs 1990: 997). Ebben a tanulmányban nem vizsgáljuk a politikai pártok racionalitását, csak a szavazókét.”⁹

⁸ A racionális viselkedés azt jelenti, hogy mindenki „csak azokra a cselekedetekre vállalkozik, amelyeknél a határbevétel felülmúlja a határköltséget” (Downs 1990: 996).

⁹ A pártok racionális magatartásával kapcsolatban lásd a tagsági viszony maximalizálásában érdekelt tömegpártok s a szavazatok maximalizálásában érdekelt gyűjtőpártok két csoportját (Körösenyi 1993). Emellett Enyedi a szorosán vett szavazatmaximalizáláson túlmutató, többnyire nem

A választói magatartás *közgazdasági* modelljében a költségek és a bevételek központi szerepet játszanak. A legjelentősebb költségtényező a szavazó számára, hogy *megfelelő információkkal* kellene rendelkeznie ahhoz, hogy a számára leghasznosabb pártra szavazzon. A szakirodalom lényegében egyetért abban, hogy ez a feltétel nem teljesül, s a szavazók tökéletlen információk alapján hozzák meg döntésüket. Nem biztos azonban, hogy ez ellentmond a modellnek. Downs éppenséggel *raciónalis tájékozatlanságról* beszél, mivel a politikai információk beszerzésének költsége az egyes — reményeik szerint majd a kedvezményezettek közé tartozó — szavazók szintjén felülmúlja azt a hasznot, amelyet már nem egyenként, hanem a kedvezményezett csoport tagjaként a támogatott párt kormányra kerülésével nyernek (Downs 1990: 1006–1009). Popkin a szavazót mint beruházót tekinti, a szavazást pedig mint *tudatos beruházást* egy közjóságba, s természetesnek tartja, hogy mindez költséges, valamint tökéletlen információk mellett, s bizonytalan körülmények között valósul meg (Popkin 1991: (10–11). A szavazás szerinte „vásárlás”, de a szavazó nem egyéni fogyasztó, hanem közberuházó (public investor), aki nem azonnali fogyasztás érdekében vásárol valamit, hanem jövőbeli megtérülés reményében fektet be.¹⁰ Minden vásárlásban van bizonytalansági tényező, de az alternatívák általában jobban feltárhatók, egy fogyasztási cikk kapcsán inkább kideríthető, hogy valóban azt nyújtja-e, amit a reklámban ígér, s az eredmény azonnal megjelenik. A szavazói beruházás esetében viszont nehezebben kalkulálhatók a döntés következményei, s a beruházás legfeljebb hosszabb távon térül meg. Így összességében a széleskörű tájékozódás költsége jobban megtérül más, nem politikai vásárlások esetében. Ráadásul a politikai beruházás esetében a költségek az egyes személyeknél, a bevételek viszont nem egyéni szinten jelennek meg. Popkin példájával élve: ha minden szavazó egy napot tölt információk gyűjtésével, az egész társadalom nyer, mivel tájékozottabb állampolgárok fognak választani. Ha minden szavazó egy napot tölt információk gyűjtésével, kivéve egyet, aki ezalatt az idő alatt pénzének befektetési lehetőségeit tanulmányozza, az illető kétszeresen nyer, hiszen a tájékozottabb állampolgárok az ő számára is jobb kormányt segítenek hatalomra, továbbá a pénzét is jobban fogja tudni kamatoztatni. Ezért feltételezhető, hogy sokan hagyják másokra a politikai tájékozottság megszerzésének költségét, s megelégszenek azzal a jóval olcsóbban beszerezhető információval, hogy kire kíván szavazni a többség. Ezt az igényt, elégitik ki a politikai közvélemény-kutatást végző intézetek.

A racionális politikai döntés *közgazdasági* modellje tehát feltételezi, hogy a szavazók nem (eléggé) tájékozottak. Jellemzően módon ezzel számoltak a klasszikus *sociológiai, politológiai* vizsgálatok is, kiegészítve azzal, hogy a politikai informáltság mé-

raciónalisnak tekintett kérdésekben vizsgálta a pártok működésének egyes elemeit befolyásoló „ésszerű” mechanizmusokat (Enyedi 1995).

¹⁰ A „vásárlási”, „piaci” analógia visszatérő gondolat a szavazói magatartással kapcsolatban. McGinness az elnök „cladásáról” ír (McGinness, 1969), s Himmelweiték is kidolgoztak a szavazásra egy „fogyasztói modellt”, amelybe kognitív (szocializációs, identifikációs) elemeket is belevettek (Himmelweit és mts. 1981).

résére szolgáló politikai vélemények, attitűdök nem is stabilak időben (Campbell és mts. 1960: 3. fejezet). Feltevésük szerint — mint szó volt róla — a tájékozottság hiányát pótolja a politikai szocializáció és identifikáció, a tradíción alapuló politikai döntés, — annál is inkább, mivel a politikai pártokkal kapcsolatos *attitűdök stabilnak* tűntek (Campbell és mts. 1960: Harrop-Miller 1987: 134.)¹¹ Lipset azonban inkább racionálisnak („csoportszükségelekből fakadó válasz”) látja a baloldali szavazást, ahol a magasabb ébrek, a kielégítő munka s a nagyobb társadalmi elismertség lennének azok a bevételek, amelyeket a munkás szavazók a baloldali pártokra való szavazástól remélnek (Lipset 1995, 258–312). Lipset és munkatársai fentebb már hivatkozott empirikus elemzésükben, ahol keresztmetszeti, panel- és trendvizsgálatokat is végeztek, arra a következtetésre jutottak, hogy „a legtöbb csoportszintű elmozdulás egyik párttól a másik felé racionális hajlamra adott reakcióként következik be. [...] Minél jellegzetesebb és világosabb a kérdés (issue), annál valószínűbb, hogy egy csoport meghatározott érdekei szerint fog reagálni” (Lipset és mts. 1954: 1170).

Nagyjából ez az a pont, amikor az elméleti gondolatmenetek két képletes tölcserének alján már konkrét empirikus kérdések merülnek fel, s ahol ezek a tölcserék némiképp összefonódnak, az empirikus kérdések egymásra vetülnek. A frissebb *politikai szociológiai* irodalom ma — elsősorban Angliában — azt állítja, hogy a politikai szocializáción, illetve a pártokkal való hagyományos azonosuláson alapuló szavazói magatartás jelentősége csökken, s átadja a helyét a politikai kérdésekhez kötődő *racionálisabb* szavazói magatartásnak. A szavazók döntései kifinomultabbak, kevésbé alapulnak gyermekkori tapasztalatokon, jobban számít a racionális érvelés, egy hagyományos lojalitásra építő párt kevésbé lehet sikeres (Franklin 1985: 152). Heath a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek végéig mérsékelt csökkenést mutatott ki a párttal való azonosulás terén, amely erősebb volt azoknál a szavazóknál, akiknek az identifikációja is erősebb volt (Heath 1989). Ugyanakkor a tematikus szavazás (issue voting) magyarázó erejének növekedését nem bizonyították s nem is cáfolták az adatok. Egy későbbi kutatásban viszont, az attitűdök és a szavazás közötti statisztikai kapcsolat vizsgálatakor, arra a következtetésre jutottak, hogy a racionalitás inkább jellemzi az angol szavazókat, mint korábban, amikor a gyerekkori szocializáció jobban befolyásolta a politikai azonosságtudatot (Heath és mts. 1991: 3. fejezet).

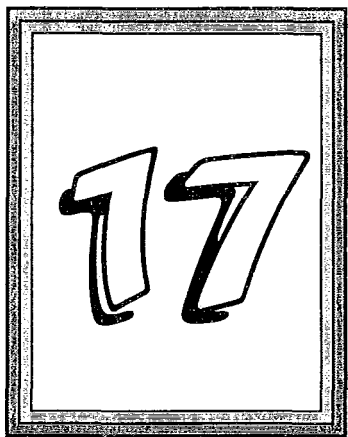
A kilencvenes években a szerzők hajlamosak kész tényként kezelni, hogy „a modern választáskutatás leginkább ismétlődő eredménye a szavazói magatartás szociológiai modelljének csökkenő értéke” (Dalton 1996: 329). Franklinék a társadalmi jellemzők széles skáláján (társadalmi osztály, képzettség, jövedelem, vallásosság, lakóhely, nem) vizsgálódva, 14 nyugati demokrácia adatai alapján jutottak szintén ilyen, a társadalmi

¹¹ Valójában a politikai attitűdök változékonyságának vagy stabilitásának problémája sok szempontból mérési probléma is. Jobb mérési technikákkal az attitűdök erősebb stabilitását mutatták ki (Heath és mts 1981).

struktúra „erózióját” mutató következtetésre (Franklin és mts. 1992).¹² A konkrét tematikus kérdések szerepe a szavazói magatartásban viszont növekvőnek tűnt. Dalton (idézett művében) az issue-alapú szavazás esetében egyfelől a posztmateriális kérdések új körének térnyeréséről beszél, mint a környezetvédelem, a nők és kisebbségek jogainak problémája vagy az életstílus, életminőség kérdései (vö. még Inglehart-Rabier 1986). Ugyanakkor számos fejlett tőkés országban is változatlanul jelentős szerepet játszanak a szavazói magatartás magyarázatában a gazdasági kérdések, mint a jóléti állammal, a kormányzati szerepvállalással, a jövedelmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdök is.

A szakirodalom egy része szerint a szavazói magatartás szocializációs–identifikációs mechanizmusokon, illetve racionális döntésen alapuló magyarázó elvei egymással szemben álló elméleti alternatívák, a két elmélet nem konzisztens s nem használható együtt. Barry szerint a két megközelítés jellegzetes képviselői, Parsons és Downs minden szempontból szemben állnak egymással (Barry 1978: 165). Ugyanakkor mégis közös pontokat jelez, hogy az információ-ökonómiai megközelítés szintén figyelembe vesz pszichológiai, például kognitív sajátosságokat azzal kapcsolatban, ahogyan az emberek a hozzájuk különböző módon eljutó információkat befogadják, feldolgozzák. A megszülető szavazói döntést nemcsak a tájékozottság, hanem az információk súlyozása, (át)értékelése is befolyásolja (Popkin 1991: 15–16). A szavazói magatartás kapcsán így nem egyszerűen a (politikai) szociológia és pszichológia vagy a (politikai) szociológia és közgazdaságtan határterületéről van szó, hiszen a közgazdaságtannak és a pszichológiának is van közös tematikus „halmaza”. Más szerzők úgy látják, hogy a két elmélet mégis *együtt* magyarázza meg a szavazói magatartást: „...a szavazást befolyásolják hosszú távú beállítódások és rövid távú megfontolások” (Budge-Crewe-Farlie 1976: 18). A szocializáción és identifikáción alapuló hosszú távú beállítódások választásról választásra *állandóak*, míg a rövid távú megfontolások adott tematikus kérdések, illetve a jelöltek személyének függvényében *módosíthatják* a szavazási döntést.

¹² A szerzők szerint nem egyszerűen a szavazói magatartás változásáról van szó. A folyamathoz nagyban hozzájárulnak maguk a pártok, amikor olyan programmal, választási üzenetekkel lépnek fel, amelyekkel minél szélesebb szavazói kört céloznak meg. Ez persze konzisztens egy szavazat-maximalizáló racionális pártpolitikai technikával: például a szocialista pártok nem nyerhetik meg a választásokat csupán a munkások szavazataival, mert ehhez a választók körében a munkások aránya kevés. Szükségük van középosztályi szavazatokra is, de emiatt politikájukat módosítani kell. Az ezzel kapcsolatos „trade-off”-ról lásd még a Przeworski-Prague 1986. 3. fejezet; a kérdésről áttekintően pedig King-Wickham-Jones 1990.



POLITIKAI RÉSZVÉTEL AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOMBAN

1. BEVEZETÉS ÉS TÉMAMEGHATÁROZÁS. HOL TÉVEDETT ORWELL?

A tudományos szakirodalomban két szélsőséges álláspont alakult ki a demokráciának az információs társadalomban való megvalósíthatóságáról. Számos szerző véleménye szerint a széles körben proklamált „elektronikus forradalom” elkerülhetetlenül „közvetlen demokráciához” fog vezetni. Az egyetlen kérdés, melyben ezek a „komputópisták” különböző álláspontot képviselnek az, hogy a közvetlen demokrácia elérése érdekében a technológiák további bevezetését milyen mértékben szükséges aktívan irányítani. Néhányuknak az a véleménye, hogy a szabadság technológiáiról van szó, melyek majdnem automatikusan egy demokratikusabb társadalmat fognak eredményezni, feltéve, hogy a szabadpiacot hagyják saját törvényei szerint működni. Más szerzők úgy gondolják, hogy az új technológia lehetővé teszi a politikai kultúra és struktúra drasztikus megújítását, feltéve annak praktikusán és értelmesen való tudatos felhasználását.

Másfelől sok szerző úgy véli, hogy az elektronikus forradalom elsősorban egy technokratikus forradalom, mely a polgárok felügyeletének és kontrolljának orwelli formáit fogja eredményezni. Az uralkodó a felügyeletet és kontrollt jósló nézet, melynek végső soron jogi háttere van. Egy mélyreható tanulmány alapján, amely rendőrségi és bírósági területen készült az amerikai nemzeti információs rendszerekről, Laudon (1986) kimutatja, hogy a *központi kormányzati bürokrácia érdekei (akár politikailag legitimizáltak, akár nem) milyen mélyrehatóan determinálják az ilyen rendszerek szervezését és tervezését, s így egyre nagyobb mértékben erősítik ugyanennek a kormánynak a hatalmát.* Laudon határozottan rámutat, hogy (jóléti állam fenntartásához szükséges) elégséges álkontrollhoz és a túlzottan részletekbe menő döntéshozatalhoz kötődő politikai érdekekben az információs technológia által támogatott központi kormányzat hatalmi pozíciójának fontos legitimizációja mutatható ki. Egy vezetékesített társa-

dalomban a felügyelet „[...] az adórendszer automatizálásának logikus kiterjesztése”. (Martin, 1978)

Ha átnézzük a szakirodalmat, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy rendkívül sok figyelmet szenteltek az *Orwell vagy Athén?* kérdésnek. Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy ez a probléma elvonta a figyelmet más fontos, az információ és demokrácia közötti kapcsolatáról feltehető kérdésekről.

A két említett szélsőséges álláspont között nagyszámú középútas vélemény is van, melyek gyakran vonatkoznak valamely részterületre vagy a demokrácia működésének egyetlen aspektusára, mint pl. a parlament szerepére. Frantzich (1982) írt egy könyvet a számítógép megjelenéséről az amerikai képviselőházban. Elau (1977) megjelentetett egy tanulmányt arról, hogy az informatizálás milyen hatással lesz a hagyományos politikai szakmára és arra — az ő véleménye szerint meglehetősen szűk látókörű — demokráciaszemléletre, amely a közvetlen demokráciát védő érvek alapját képezi. McLean (1989) az informatizálás témáját összekapcsolta a „public choice” demokrácia teóriáival. Winner (1988) kritikusan tárgyalja azokat a technológiával kapcsolatos álláspontokat, melyek alapjait képezik az olyan véleményeknek, miszerint az informatizálás elősegíti a demokratizálást. Arterton (1987) és Abramson, Arterton és Orren (1988) sok olyan projektet vizsgált meg, melyekben a polgárokat az új média eszközeivel próbálták meg gyakrabban bevonni a politikai döntéshozatalba. Barber (1988) amellett érvel, hogy az új technológia lehetőségeket kínál egy „erős demokráciára”. Kraemer és King (1987) azt vizsgálták, hogy az informatizálás milyen kapcsolatban van az Amerikai Alkotmány doktrínáival. Ugyanebben a témában a *Technológiaértékelés Amerikai Hivatala* szintén közreadott egy érdekes jelentést.

E mostani tanulmányunkban a demokrácia és információs társadalom témakörének szakirodalmát tekintjük át. Ez az áttekintés azokra az irodalmakra koncentrál, amelyek — elemzés vagy kutatás leírásával — a politika, a demokrácia és a számítógépes, illetve kommunikációs technológiák közötti kapcsolattal foglalkozó nézeteket tartalmaznak.

Az elsősorban a privát szféra jogi aspektusaira koncentráló és a közszolgálati média demokratikus társadalomban való felhasználását vizsgáló szakirodalommal nem foglalkozunk. Ez vonatkozik arra a szakirodalomra is, mely főként az informatizálásnak a polgárok mint vásárlók és a kormányzat közötti kapcsolatára való hatását vizsgálja. [...]

2. SZÁMÍTÓGÉPES, INFORMÁCIÓS ÉS KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIA; MI AZ ÚJ BENNE?

Írásunk a számítógépes, információs és kommunikációs technológia új formáit hangsúlyozza. Ezen nemcsak komputereket, műholdvevőket és kábelhálózatokat értünk, hanem videomagnókat és üvegszálas kábeleket is. E technológiák tették lehetségessé

pl. a közvetlen posta, az elektronikus posta, a video-, számítógépes és telefonos konferenciák, az azonnali szavazás, a számítógép által támogatott telefonos interjúk, a teletext, a számítógép segítségével hozzáférhető adatbankok és az interaktív televízió létrehozását.

Néhány szerző ICT nek, *információs és kommunikációs technológiának* hívja. Mások „com-com technológiának”, vagyis komputer- és kommunikációs technológiának, megint mások „új médiának” nevezik. Ezek a leírások minden esetben az információ gyűjtésének, feldolgozásának, továbbításának és tárolásának új módszereit jelzik. Ezek alapvetően befolyásolják a különböző szereplők közötti kommunikációs folyamatokat. Van Dijk (1991:243) szerint egy új médium „[...] olyan médium, mely formát ad az infrastruktúra, a szállítás, a menedzsment, a szolgáltatások és/vagy a tele-, adat- és tömegkommunikáció területén adódó adatválaszték integrációjának, s ezen felül olyan médium, mely bizonyos fokig interaktív”. Ebben a tanulmányban a továbbiakban nem foglalkozunk pontos definíciókkal. Az új technológiák specifikus tulajdonságainak legtömörebb leírása az Abramson, Arterton és Orren-műben (1988) olvasható. A szerzők véleménye szerint az új médiumoknak legalább hat olyan különleges ismertetőjegye van, mely különösen értékessé teszi őket a politika és a demokrácia számára.

Először az új médiumok rendkívüli mértékben megnövelik a politikusok és állampolgárok által elérhető információ mennyiségét. Ez nemcsak a létező információ mennyiségi növekedését jelenti, hanem a hozzáférhetőség könnyebbé válását is.

Másodszor, az új médiumok felgyorsítják az információ gyűjtésének, elosztásának és tárolásának folyamatait. Az idő és tér (a távolság) valójában nem jelentenek korlátozó tényezőt. A *politikai eseményekről szóló információ lényegében azonnal elérhető* bármekkora távolságból, bárki számára, akinek szüksége van rá. Az aktuális események és a róluk szóló híradások közötti időbeli különbség egyre inkább csökken. A *politikusoknak egyre kevesebb idő alatt kell reagálniuk az eseményekre.* Ugyanakkor a nagyközönség véleményei és reakciói szintén egyre könnyebben hozzáférhetők.

A harmadik jellemző az, hogy az új médiumok (nagy számú szelekciós lehetőség segítségével) a vevők számára lehetővé teszik, hogy jobban irányításuk alatt tartsák az információt. A médiumok (a tévé-állomások, videofelvevők) számának növekedésével a felhasználó egyre inkább önmaga határozhatja meg, hogy mikor akar információhoz jutni. Így az információ nézője vagy keresője egyre *függetlenedik mások elképzeléseitől*, például az adásidőre vonatkozó döntésektől. Ekképpen beszélhetünk a felhasználói szuverenitás növekedéséről (mely azonban nem terjed ki a műsorok tartalmára).

A negyedik jellemző szerint az új technológiák az információt küldő számára lehetővé teszik az információ célzott továbbítását; az információt egy az eddigieknél is pontosabban definiált célcsoporthoz adaptálhatják. A széles körű műsorszórás mellett egyre inkább beszélhetünk szűk körű műsorszórásról is. A politikusok például felhasználhatják az új médiumokat úgy, hogy *szavazók csoportjairól részletes képet alkotnak*, majd pedig minden csoportot specifikus információkkal, más-más úton igyekeznek elérni (direct mail, videoszalagok). Az olyan lehetséges előnyök mellett, mint az információ mennyiségének növekedése és az emberek igényeinek jobb kielégítése,

vannak lehetséges hátrányok is, mint pl. a szegmentálódás felerősödése és lehetőségek a manipulációra.

Az *ötödik* jellemző a decentralizálásra való törekvés, mely az új technológiákban testesülne meg. Ez a jellemző azonban nem teljesen egyértelmű, célszerű lenne különbséget tenni az új média tulajdonlása és felhasználása között. Az új média tulajdonlása egyre inkább néhány médiaóriás kezében koncentrálódik, azonban a használatról hozott döntések, vagyis annak kérdése, hogy mit rögzítenek és sugároznak az új médiumok segítségével, egyre inkább decentralizált szinten dőlnek el. Több műszaki fejlesztés is hozzájárul ehhez a *decentralizáló tendenciához*. A mikrokamerák feltalálása például drasztikusan lecsökkentette a professzionális tévé-programok előállítási költségeit. Ennek következtében az Egyesült Államokban a helyi tévé-adók egyre erősebb versenytársai lettek a nemzeti hálózatoknak. [...] Mindenesetre, ami a számítógépes hálózatok felhasználását illeti, ez a decentralizálásra irányuló tendencia vitatható. Ebben az esetben a decentralizáció alapvetően a centralizálás keretei között zajlik, s az effajta hálózatok átláthatóságának köszönhetően a decentralizált folyamatok feletti központi ellenőrzés lehetősége marad.

Az új médiumok *hatodik* és egyben utolsó jellemzője a *küldő és fogadó közötti interakció* létrehozására való képesség. Ez az interaktivitás az, melynek mentén legeléesebben szembeállítják a régi médiumokat (mint pl. tv, rádió, újságok) az új médiumokkal. Lehetővé teszi a nézők és más információ-fogadók számára, hogy azonnal reagáljanak a nekik bemutatott dolgokra. Többé már nem passzív befogadói a mások által készített műsoroknak, hanem aktív résztvevők, akik hatást gyakorolhatnak a program tartalmára. Az interaktivitás még mindig a legkevésbé fejlett jellemzője az új technológiáknak. Ez magyarázható a vele járó költségekkel, de azzal is, hogy a médiumok felhasználására vonatkozó szokások megváltoztatását igényli. Mindenesetre elsősorban ez az interaktivitásra való lehetőség eredményezte a széles körű spekulációkat az *új médiumoknak a működő demokráciára való lehetséges befolyásáról*. A lényeg az az elképzelés, mely szerint a közvetlen demokrácia régóta dédelgetett ideájába új életet lehet lehelni az interaktív média eszközeivel. Ebben — mint később majd kiderül —, úgy tűnik, fontos szerepet játszanak a demokráciáról alkotott igen különös nézetek.

3. RÉGI IDEÁLOK ÉS ÚJ TECHNOLÓGIÁK; KÖZVETLEN DEMOKRÁCIA

Mint sok szerző sugallja, a közvetlen demokrácia ideája végül talán megvalósítható az új technológiák segítségével. Különösen a futurologusoknak — mint Naisbitt vagy Toffler — vannak magas elvárásaik a személyes reprezentációt illetően, melyet az új médiumok lehetővé tennének. Ezek a médiumok az egyes polgár számára megteremtene a műszaki és szervezeti lehetőségét annak, hogy *közvetlenül vegyenek részt a politikai*

döntéshozatalban. Emiatt — egyesek érvelése szerint — *megszűnik a képviselői intézmények létjogosultsága*, mely eddig abból a feladatukból adódott, hogy a demokráciát a nagyméretű társadalmakban szervezeti úton lehetségessé tegyék. A technológia lehetővé teszi az egyes állampolgárok véleményének rövid idő alatt történő és alacsony költségekkel járó összeírását. Ennek következtében a közvetítő szervezetek, mint pl. a politikai pártok és nyomásgyakorló csoportok, el fogják veszteni funkciójukat, és a képviselői intézmények eltűnhetnek. Az állampolgárok önkormányzóvá válhatnak, és többé már nem lesz szükségük arra, hogy döntéshozatali hatalmukat politikai képviselőkre ruházzák át. Így aztán valósággá válna egy közvetlen, népszavazásokon alapuló demokrácia.

Egy ilyen, népszavazásokon alapuló demokráciát konkrétan olyan rendszerként lehetne leírni, melyben vitás kérdéseket ismertetnek az állampolgárokkal, mondjuk, televízió keresztül, majd ők is ezen keresztül jelezhetik álláspontjaikat, elektronikus voksolással. Egy ilyen szavazás történhet telefonon vagy a televízióhoz kapcsolt speciális billentyűzet segítségével. Ilyen módon kellő gyakorisággal, és a polgárok számára viszonylag alacsony részvételi költségekkel lehetne népszavazásokat tartani.

Legjobb tudomásunk szerint hivatalos döntéshozatali hatalommal felruházott elektronikus népszavazás még sehol nem történt. A hetvenes és nyolcvanas években az Egyesült Államokban sor került néhány *kísérleti jellegű projektre*, melyet a demokráciának ez a fajta koncepciója ösztönzött, de ezeknek nem volt hivatalos döntéshozatali hatalmuk. Híres példák erre a *Hawaii Televokások* és a *Columbus Cube Tube*.

A Hawaii Televokásokat Ted Becker, a Hawaii Egyetem professzora szervezte, s a következőképpen zajlott le. Az állampolgárok egy csoportját, akik együttesen egy reprezentatív mintát alkottak, fölkerítették, hogy vegyenek részt a televokolásban. A szavazásra került témákban információkat küldtek azoknak, akik megígérték, hogy részt vesznek a projektben. A vállalkozóknak telefonon kellett szavazataikat eljuttatni az egyetemi projekt-irodához. Ha egy bizonyos időn belül nem jelentkeztek, a projektiroda felhívta őket (Becker, 1981).

A columbusi (Ohio) Cube Tube egy kétirányú kábelrendszer volt, melyet a Warner-Amex, egy amerikai médiaóriás fektetett le és használt. A vállalat az előfizetők számára hozzáférhetővé tett egy billentyűzetet, melynek segítségével választ adhattak a televíziós adás ideje alatt bemutatott kérdésekre. Egy központi számítógép feldolgozta az eredményeket, így mind a nézők, mind más érdeklődők hamar értesültek az azonnali szavazás eredményeiről. Ilyen módon konzultált a lakosság többek között egy várostervező bizottsággal, olyan alternatívák soráról, melyet ez a bizottság dolgozott ki.

Az Egyesült Államok-beli tapasztalatok azt mutatják, hogy az ilyen jellegű közvélemény-kutatásokban való *részvételi arány* viszonylag alacsony. Hawaiiin a felkért emberek 50%-át készítették fel elvben a projektben való részvételre. 72%-uk adta le ténylegesen „televokását”, ez 36%-a azoknak az embereknek, akik eredetileg a mintába tartoztak. A columbusi várostervező bizottság által szervezett Cube Tube-adásnak 32 000 előfizetőből álló potenciális közörsége volt. Ennek ellenére nem többen, mint

2500-an vettek ténylegesen részt a közvélemény-kutatásban. Bár a részvételi arány még mindig magasabb, mint a hagyományos kikérdezéses vagy kérdőíves formákban, azt a feltételezést, hogy az új médiumok új életet fognak lehelni a közvetlen demokrácia ideájába, semmi sem igazolja. Mindenesetre nem úgy tűnik, hogy az azonnali szavazás az a *praktikus és időkímélő alternatívája* a politikai életben való részvételnek, melyben „Állampolgár János” — beleunva a baseballba és videos szerencsejátékhoz túlságosan leégve — részt kívánna venni. McLean (1989) ebben a kérdésben is relativizál: „Lehet, hogy a mikrohullámú sütő és a mosogatógép éppen olyan fontosak a demokrácia számára, mint a modem és a munkaállomás [...]”. Az emberek több szabadidőhöz jutnak. Azonban azt jelenti-e ez, hogy ezt az időt egy terminál vagy egy billentyűzet mögött fogják tölteni, hogy gyakorolják a közvetlen demokrácia adta jogait és kötelességeiket? Mint Elau már megállapította: „Bár a gombnyomó demokrácia technikailag megvalósítható, valószínűtlen, hogy az átlagos polgárnak több haszna lesz belőle, mint amennyi ma van a szavazócédulából — azon egyszerű oknál fogva, hogy az új technológia inkább emelni, mint csökkenteni fogja információs kiadásait.” (Elau, 1977)

Az imént említett „azonnali szavazások” mellett a közvélemény-kutatókat és ezeknek a politikusok viselkedésére gyakorolt hatását néhány szerző az *elektronikus népszavazáson alapuló demokrácia* egy formájának is nevezi. Abramson, Arterton és Orren szerint például a jelen pillanatban a közvetlen demokrácia eszményképének legnagyobb diadala az amerikai politikában a *közvéleménykutatások hatása a politikusok viselkedésére* (1988, I. még Rotl, 1982). McLean állítja, hogy eredendő kapcsolat létezik a közvetlen demokrácia és a véletlen kiválasztás (a sors által determinált kiválasztás) között, mint ahogy azt már az ókori Athénban is felismerték. Manapság a véletlen kiválasztásnak ezt a formáját a közvélemény-kutatók végzésével újra bevezették; végeredményben a polgárok véleményének összeírása véletlenül alapuló mintavétel alapján történik. A felmérések minőségi és gyorsasági javulásának eredményeként ezeknek a közvélemény-kutatóknak a politikusokra gyakorolt hatása egyre növekszik, mondja McLean, aki ezt a közvetlen demokrácia elemének tekinti egy egyébként indirekt demokratikus döntéshozatali rendszerben. Burnheimet követve „*demarchikus*” *rendszerről* beszél, mely a (statisztikai) demokráciának és az anarchiának egyfajta kombinációja (McLean, 1989).

Az elektronikus népszavazáson alapuló demokrácia koncepcióit a szakirodalom kritikusan fogadta. A politikus állampolgárt egy passzív személy szerepkörébe kényszeríteni, aki megnyom egy gombot vagy kitölt egy kérdőívet? Ez a gombnyomó demokrácia *aláússa a polgárok aktív részvételét* a politikacsinálásban és a végrehajtásban. A népszavazásos változatban a demokrácia a vélemények passzív rögzítésére redukálódik. Emiatt megjelenik az *azonnali döntéshozatal veszélye*, holott a demokratikus rendszer egyik fő érdeme, hogy egy relatíve hosszú folyamatban az előnyöket és hátrányokat egyaránt megvizsgálják, és minden érdekelt fél hozzászólhat a vitához. Ráadásul az elektronikus szavazások (természetesen abban az esetben, ha egy egyszerű konzultáció keretei között zajlanak, nem pedig egy szélesebb társadalmi vita részeként

szervezik őket) az állampolgárok *politikai viselkedésére atomizáló* hatással lennének. Az elmélet képviselői azt feltételezik, hogy a politikai vélemények *privát szituációkban* (otthon a tv előtt), izoláltan alakulnak ki. Ugyanakkor kutatások azt bizonyítják, hogy a politikai nézetek gyakran azokon a *szervezeteken belüli* kapcsolatokban formálódnak, melyeknek az emberek tagjai (munkahely, szomszédság, klub). Ha a politikai nézetek kialakítása a csoportos helyszínekről áttevődik az elszigetelt egyénhez, az ilyen csoportok védő és stabilizáló funkciója eltűnik. Következésképpen az ilyen csoportok által játszott *közvetítő és informáló szerep* is el fog tűnni. Ez többek között azt is eredményezheti, hogy az egyes állampolgárok sokkal befolyásolhatóbbak és a politikai bürokratikus elit által mozgathatóbbak lesznek. *A társadalom atomizálása és a közvetítő szervezetek megszüntetése a tömegeket a politikusok és tanácsadók által irányított manipuláció eszközévé tehetik.* Az állampolgárok nagyon nehezen fognak tudni hatékonyan szerveződni, ha a felelős döntéshozók nem veszik figyelembe a népszavazások eredményeit. Ha ilyen módon használják, az információs és kommunikációs technológia kevéssé fog hozzájárulni a polgárok szervezeti és politikai kompetenciájához.

Mindenesetre az elektronikus szavazások nemcsak a *polgároknak a döntéshozók feletti ellenőrzését* fogják erősíteni, hanem a döntéshozókat is a polgárok felett; *a (politikai bürokratikus) elit dönt a kérdésekről, határozza meg az információs csatornát, és dönti el, hogy mi történjék a végeredménnyel.* Az információt fel lehet használni olyan módon, hogy az elit addig manipulálja az állampolgárokat, míg többségük egyet nem ért a terveivel.

4. FELELŐSEBB KÖZVETETT DEMOKRÁCIA

Sok szerző számára a képviseleti demokrácia nem „silány mása a valóságnak”, azaz a közvetlen demokráciának, hanem egy autentikus, sőt felsőbbrendű formája a demokratikus döntéshozatalnak. A közvetlen demokráciával szemben, állítják, nem csak tisztán praktikus ellenvetések hozhatók fel. A legfontosabb ellenvélemények elviek, és mindig azzal a tapasztalattal kapcsolatosak, hogy a közvetlen demokrácia rendszerében *túl könnyen születnek döntések a többségi elv* alapján. Tehát olyan funkciók, melyek szintén alapvető jelentőségűek egy jó demokráciában (mint pl. a kisebbségek védelme, különböző „fékező erők” és egyensúlyok korrigáló hatásai, a közvetítő szervezetek tárgyalásra és kompromisszumkötésre való hajlamának hatása a döntéshozókra ill. a tájékoztatásra stb.) a közvetlen demokráciában nem érvényesülnek kellőképpen.

Természetesen a képviseleti demokráciának is megvannak a saját problémái. Ezek közül a problémák közül sok azzal van kapcsolatban, hogy *milyen mértékben egyeznek a képviselők és a választók nézetei.* Ennek a kérdésnek van egy szabályozói jellegű és egy gyakorlati összetevője. A szabályozói komponens arra a kérdésre vonatkozik, hogy milyen mértékben kell megegyezésnek lennie. Kötelező-e a képviselőnek mindenben a választó véleményéhez igazodnia, vagy van helye személyes megfontolásoknak is? Ha igen, milyen mértékben? A gyakorlati momentum azt a kérdést érinti, hogy milyen

2500-an vettek ténylegesen részt a közvetlen mindig magasabb, mint a hagyomány a feltételezést, hogy az új médiumok ideájába, semmi sem igazolja. Míg az a *praktikus és időkímélő alternatíva* „Állampolgár János” — belső leégve — részt kívánna venni, hogy a mikrohullámú számára, mint a mo jutnak. Azonban a mögött fogják a telességeiket, nikailag a belőle, az új 197

emberek nézetei közötti megegyezést és kódexek segíthetik elő ennek kiinformációs és kommunikációs viselő számára, hogy viszonylag eményéről és álláspontjáról, példán révén. Ezek a kutatások, bárnek a képviselők rendelkezésére helyeket gyakran pártaktivisták

Vajon az azonnali szavazások át? Valójában mi marad meg a „ráhatás” nélkül hozza meg hatást kényszerítenek a po telmen kívül hagyni a köz nelyen ez a technológiailag egyeztethető a képviselő elmélete javára írható,

— ugyan legalábbis egy ponton túl veszteségként

Az új médiumok hozzájárulása a felelősebb képviseleti demokrácia kialakulásához abban a tényben is megmutatkozik, hogy *közvetlenebb kapcsolatformákat* tesznek lehetővé a képviselő és az általa képviselt emberek között. Erre mutatnak példát a telefonos és televíziós konzultációk, melyek során bármely parlamenti képviselő kommunikálhat az állampolgárokkal, ha szükséges, egyszerre több helyszínnel is. Az Egyesült Államokban a választók és a választott képviselők közötti ilyen jellegű kapcsolattartás meglehetősen népszerű. Emellett a direct mail (cím alapján szétküldött „körlevél”) és a videos lehetőségek módot adnak a képviselő számára, hogy a korábbiaknál rendszeresebben és létszerűbben informálja választóit parlamenti tevékenységéről és az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontjáról. Ráadásul a közvetlen kommunikációs kapcsolatok így a képviselő és a választó között épülnek ki, kiiktatva ezzel a hivatalos média szűrőhatását.

A képviseleti demokrácia működő rendszereit támogató információs és kommunikációs technológia új formáinak használata a *választási kampányok szervezésében* terjedt el rendkívüli módon. Ezeknek a kampányoknak fontos szerepük van a képviseleti demokráciában. Abramson, Arterton és Orren ennek néhány figyelemre méltó példáját említi. Ezek közül az egyik arról szól, hogy az 1984-es elnökválasztási kampányban a Republikánus Párt hogyan fejlesztette ki adatbázisát, mely a Demokrata Párt jelöltjéről, Walter Mondale-ről tartalmazott információkat. A választási kampány során egy kb. 75000 adatot, köztük 45000 Mondale-idézetet tartalmazó adat-fájlt hoztak létre, melyek egész politikai karrierjét felölelték. A kampány finisében az adatbázist 24 óránként felfrissítették. Minden alkalommal, amikor Mondale egy bizonyos témában kijelentést tett, visszakeresték a régebben ebben a témában tett kijelentéseit,

s így lehetővé vált, hogy bármiféle következtetéssel azonnal szembesítsék a demokratákat. Az adatbázist olyan módon állították föl, hogy a felhasználó-barát szoftverek segítségével bárki könnyen be tudott lépni a rendszerbe. Ráadásul az adatbázis decentralizált szinten is elérhető volt számítógépes hálózatok felhasználásával. Többek között ennek az adatbázisnak köszönhetően tudta a Republikánus Párt megőrizni kezdeményező szerepét, és több ízben megingatni a demokraták kampányát az 1984-es választási hadjáratban.

5. A DEMOKRÁCIA MINT AKTÍV ÁLLAMPOLGÁRSÁG

Az új médiumok és a demokrácia kapcsolatáról szóló egynémely vitában egy harmadik demokrácia-koncepció is megjelenik a népszavazáson alapuló és a képvisleti variáció mellett. Arról van szó, amit Abramson, Arterton és Orren *közösségi demokráciának*, Barber *erős demokráciának* nevez. Ebben a megközelítésben a polgárok aktív állampolgársága és részvétele a társadalmi vitákban kulcskérdés. A konzultáció és egymás meggyőzése vezet el az általános érdekek kollektív meghatározásához. Ebben az esetben a demokrácia nem csupán a döntéshozatal egy módja, hanem elsősorban „a polgárnevelés egy kurzusa”. Az, hogy a döntés végül a közvetlen vagy a közvetett demokrácia valamely rendszerén keresztül történik-e, másodrendű kérdés. Ennek a koncepciónak a lényege az állampolgárok aktív részvétele a közérdeket érintő kérdésekről szóló vitákban.

Többek szerint az információs és kommunikációs technológia nem lebecsülendő mértékben járulhat hozzá a demokrácia cme eszményének megvalósításához. Például a kábeltelevíziók, a modern telefon-, illetve számítógépes hálózatok sokféle lehetőséget teremtenek az érdekelt polgárok közötti aktív és interaktív párbeszédre. Ebben a vonatkozásban néha *elektronikus városi gyűléseket* vagy *elektronikus közösségeket* említenek. Az új médiumok használata elvezethet oda, hogy a politikai ügyeket érintő információk bárki számára elérhetők, és hogy az információ igazodni fog az adott csoportok információszükségletéhez. Ugyanakkor jelentősen kiszélesedhet a városi gyűlések által tárgyalt témák skálája, s így a résztvevők száma is megnőhet. A kérdés végül is az, hogy vajon felszámolható-e az a *provinciális karakter*, melyet néhányan a demokrácia ilyen típusú közösségi ideájához kötnek?

Az új médiumok használatának jól ismert Egyesült Államokbeli példái a Berks Community Television (BCTV) Readingben (Pennsylvania) és a Public Electronic Network Santa Monicában (Kalifornia). A BCTV egy helyi kábeltelevízió-állomás, mely rendszeresen sugároz adásokat, többek között, a Readinget és vonzáskörzetét (80 000 lakos) aktuálisan érintő problémákról is, mind a szűken vett politikai kérdésekről, mind az egész helyi közösséget érintő ügyekről. Elvileg mindenki kihasználhatja a közvetítés adta lehetőségeket, feltéve, hogy azt nem kereskedelmi céllal teszi, és tartja magát néhány alapvető szabályhoz. A programokat mindig élőben közvetítik, és

módon lehet a képviselők és az általuk képviselt emberek nézetei közti megegyezést kialakítani. Mely intézmények, eljárások és viselkedéskódexek segíthetik elő ennek kialakítását? Ez az a pont, ahol belépnek a modern információs és kommunikációs technológiák. Ezek először is lehetővé teszik a képviselő számára, hogy viszonylag könnyen és pontosan informálódjék választóinak véleményéről és álláspontjáról, például rendszeresen megtartott közvélemény-kutatások révén. Ezek a kutatások, bármilyen formában történnek is, fontos kiegészítői lehetnek a képviselők rendelkezésére álló viszonylag primitív információs csatornáknak, amelyeket gyakran pártaktivisták uralnak.

Ugyanakkor felmerül egy szabályozási probléma is. Vajon az azonnali szavazások nem ássák-e alá több módon is a *képviselő autonóm pozícióját*? Valójában mi marad meg abból az alkotmányos kötelezettségéből, hogy mindenféle „ráhatás” nélkül hozza meg döntéseit? A szavazások eredményei egyre erőteljesebb hatást kényszerítenek a politikusokra. Egyre nehezebb következmények nélkül figyelmen kívül hagyni a közvélemény-kutatások eredményeit. Lesz-e egy olyan pont, melyen ez a technológiailag indukált demokrácia-fogalom többé már nem lesz összeegyeztethető a képviselő alkotmányos jogállásával? Ami mégis a közvetlen demokrácia elmélete javára írható, az a képviseleti demokrácia perspektívájában legalábbis egy ponton túl veszteségként látszik jelentkezni.

Az új médiumok hozzájárulása a felelősebb képviseleti demokrácia kialakulásához abban a tényben is megmutatkozik, hogy *közvetlenebb kapcsolatformákat* tesznek lehetővé a képviselő és az általa képviselt emberek között. Erre mutatnak példát a telefonos és televíziós konzultációk, melyek során bármely parlamenti képviselő kommunikálhat az állampolgárokkal, ha szükséges, egyszerre több helyszínnel is. Az Egyesült Államokban a választók és a választott képviselők közötti ilyen jellegű kapcsolattartás meglehetősen népszerű. Emellett a direct mail (cím alapján szétküldött „körlevél”) és a videos lehetőségek módot adnak a képviselő számára, hogy a korábbiaknál rendszeresebben és életszerűbben informálja választóit parlamenti tevékenységéről és az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontjáról. Ráadásul a közvetlen kommunikációs kapcsolatok így a képviselő és a választó között épülnek ki, kiiktatva ezzel a hivatalos média szűrőhatását.

A képviseleti demokrácia működő rendszereit támogató információs és kommunikációs technológia új formáinak használata a *választási kampányok szervezésében* terjedt el rendkívüli módon. Ezeknek a kampányoknak fontos szerepük van a képviseleti demokráciában. Abramson, Arterton és Orren ennek néhány figyelemre méltó példáját említi. Ezek közül az egyik arról szól, hogy az 1984-es elnökválasztási kampányban a Republikánus Párt hogyan fejlesztette ki adatbázisát, mely a Demokrata Párt jelöltjéről, Walter Mondale-ról tartalmazott információkat. A választási kampány során egy kb. 75000 adatot, köztük 45000 Mondale-idézetet tartalmazó adat-fájlt hoztak létre, melyek egész politikai karrierjét felölelték. A kampány finisében az adatbázist 24 óránként felfrissítették. Minden alkalommal, amikor Mondale egy bizonyos témában kijelentést tett, visszakeresték a régebben ebben a témában tett kijelentéseit,

s így lehetővé vált, hogy bármiféle következetlenséggel azonnal szembesítsék a demokráciákat. Az adatbázist olyan módon állították föl, hogy a felhasználó-barát szoftverek segítségével bárki könnyen be tudott lépni a rendszerbe. Ráadásul az adatbázis decentralizált szinten is elérhető volt számítógépes hálózatok felhasználásával. Többek között ennek az adatbázisnak köszönhetően tudta a Republikánus Párt megőrizni kezdeményező szerepét, és több ízben megingatni a demokráciák kampányát az 1984-es választási hadjáratban.

5. A DEMOKRÁCIA MINT AKTÍV ÁLLAMPOLGÁRSÁG

Az új médiumok és a demokrácia kapcsolatáról szóló egynémely vitában egy harmadik demokrácia-konceptió is megjelenik a népszavazáson alapuló és a képviseleti variáció mellett. Arról van szó, amit Abramson, Arterton és Orren *közösségi demokráciának*, Barber *erős demokráciának* nevez. Ebben a megközelítésben a polgárok aktív állampolgársága és részvétele a társadalmi vitákban kulcskérdés. A konzultáció és egymás meggyőzése vezet el az általános érdekek kollektív meghatározásához. Ebben az esetben a demokrácia nem csupán a döntéshozatal egy módja, hanem elsősorban „a polgárnevelés egy kurzusa”. Az, hogy a döntés végül a közvetlen vagy a közvetett demokrácia valamely rendszerén keresztül történik-e, másodrendű kérdés. Ennek a koncepciónak a lényege az állampolgárok aktív részvétele a közérdeket érintő kérdésekről szóló vitákban.

Többek szerint az információs és kommunikációs technológia nem lebecsülendő mértékben járulhat hozzá a demokrácia eme eszményének megvalósításához. Például a kábeltelevíziók, a modern telefon-, illetve számítógépes hálózatok sokféle lehetőséget teremtenek az érdekelt polgárok közötti aktív és interaktív párbeszédre. Ebben a vonatkozásban néha *elektronikus városi gyűléseket* vagy *elektronikus közösségeket* említnek. Az új médiumok használata elvezethet oda, hogy a politikai ügyeket érintő információk bárki számára elérhetők, és hogy az információ igazodni fog az adott csoportok információszükségletéhez. Ugyanakkor jelentősen kiszélesedhet a városi gyűlések által tárgyalt témák skálája, s így a résztvevők száma is megnőhet. A kérdés végül is az, hogy vajon felszámolható-e az a *provinciális karakter*, melyet néhányan a demokrácia ilyen típusú közösségi ideájához kötnek?

Az új médiumok használatának jól ismert Egyesült Államokbeli példái a Berks Community Television (BCTV) Readingben (Pennsylvania) és a Public Electronic Network Santa Monicában (Kalifornia). A BCTV egy helyi kábeltelevízió-állomás, mely rendszeresen sugároz adásokat, többek között, a Readinget és vonzáskörzetét (80 000 lakos) aktuálisan érintő problémákról is, mind a szűken vett politikai kérdésekről, mind az egész helyi közösséget érintő ügyekről. Elvileg mindenki kihasználhatja a közvetítés adta lehetőségeket, feltéve, hogy azt nem kereskedelmi céllal teszi, és tartja magát néhány alapvető szabályhoz. A programokat mindig élőben közvetítik, és

interaktív módon hozzák létre, ami azt jelenti, hogy a nézők lehetőséget kapnak az adásban telefonon keresztül történő aktív részvételre. 1990-ben több, mint ezer ilyen program készült, melyekben — az éves jelentés szerint — körülbelül 6500 személy vett részt (a stúdióban vagy telefonon keresztül).

A Santa Monica-i (96000 lakos) *Public Electronic Network* (PEN) egy számítógépes hálózat, melyet többek között helyi témákat tárgyaló különböző számítógépes konferenciák szervezésére használnak. Elvileg Santa Monica bármely lakosa, aki rendelkezik számítógéppel, részt vehet a tanácskozásokban, s ráadásul több közhasználatú gépet is üzembe állítottak. 1991-ben a Santa Monicai Információs Iroda létrehozásának első lépéseként felállított PEN-nek 3000 lakos vált tagjává, de egy kb. ötven fős önkéntes csoport is támogatta (a projekt háttérének részletesebb leírására l. Dutton és Guthrie, 1991). A konferenciák témái között ilyeneket találunk: környezet, oktatás, hajléktalanok, város- és vidéktervezés. A PEN kezdeményezései szerint a számítógépes konferenciák nem egyszerűen több Santa Monica-i lakos számára teszik lehetővé, hogy részt vegyenek a közérdekű vitákban (megerőltető munkát végző emberek, gyermekes anyák, nem túl jó egészségi állapotban lévők számára), de a párbeszéd színvonalát is emelik, mivel a *retorika és a demagógia kisebb szerepet játszanak*, mint egy közönséges tanácskozáson. Az ilyen jellegű projektek pontos szervezésétől függően a csoportok sikerrel adhatják hozzá saját napirendi pontjaikat (beépített témák vagy rejtett napirendek) a hivatalos napirendhez. [...]

Laudon, akitől 1977-ben egy nagyon kritikus hangvételű tanulmány jelent meg a kommunikációs technológia és a politikai részvétel közötti kapcsolatról, meglehetősen derűlátó az ICT használatát illetően. Azt állítja, hogy ez a rendszer használható a *véleményformálás és a részvétel folyamatainak élénkítésére*, és a politikai és közvetítő szervezeteken belüli oligarchiák megkerülésére. Részben egy, a New Jersey Állam Női Szavazóinak Ligája (10.000 tag) által szervezett telefonos tanácskozás tapasztalata, részben számos más projekt vizsgálata alapján véli úgy Laudon, hogy ez lehetséges. Különösen jó tapasztalatok születtek lokális környezet és kisebb csoportok esetén. Fontos feltétel, hogy a technológia a lehető legteljesebb módon kapcsolódjék a létező demokratikus eljárásokhoz és intézményekhez. Senkinek sem szabad arra törekednie, hogy az új technológia által indukált intézményeket hozzon létre. Sőt, kizárólag a technológia segítségével csak nagyon szűk korlátok között lehetséges létrehozni egy olyan *politikai közösséget*, mely eddig nem létezett. Másfelől viszont olyan csoportok, mint a rokkantak és az idősek, könnyebben tudnak részt venni a politikai vitákban.

Az elektronikus városi gyűlésekkel kapcsolatos probléma a napirend felügyelete. Ki határozza meg, hogy mi kerül megtárgyalásra? A telekonferenciák lobby- és érdekeltségi csoportokon keresztül viszonylag *könnyen manipulálhatók*. Ezért lenne naivitás azt feltételezni, hogy az elektronikus városi gyűlések automatikusan nagyobb részvételi lehetőségekhez és egyenlőséghez vezetnek.

6. KÖZVETÍTŐ SZERVEZETEK

Az előző részben említettük, hogy az információs technológia a kormány és az állampolgár közötti közvetítő szervezetekre is többféle hatást gyakorolhat. Ezen szervezetek között meg kell említeni mind a *társadalmi összeköttetéseket* jelentőket (pl. szervezett érdekcsoportok és szociális mozgalmak), mind a *politikai pártokat*. Az új technológiák e (sok szerző szerint egy stabil demokráciában felbecsülhetetlen értékű) szervezeteken belüli felhasználásának vizsgálata még gyerekcipőben jár, mivel ez háttérbe szorult az informatizálásnak a politikai demokráciára való hatását vizsgáló túlzott figyelem miatt.

TÉMA- ÉS AKCIÓCSOPORTOK

Egy Egyesült Államok-beli kutatásból, mely az abortusz szociológiai aspektusait vizsgálta, kiderült, hogy a modern technológia sok önkéntes számára tette lehetővé az „életért” („pro-life”) mozgalom tevékenységeibe való bekapcsolódást, s mindezt úgy, hogy ki sem tették a lábukat otthonról. Személyi számítógépeken keresztül, melyekben aktuális cím- és telefonlistákat tároltak, viszonylag rövid idő alatt lehetett rengeteg levelet elküldeni hazulról a politikusoknak. A szervezet telefonján egy kapcsoló rendszer automatikusan továbbította a bejövő hívásokat az önkéntesek közül egynek az otthoni telefonjára. Minden önkéntes elérhetővé tette magát a nap bizonyos óráiban. Röviden, a technológia sokak számára lehetővé tette, hogy aktív részesei legyenek a pro-life mozgalomnak (átlagosan heti tíz órában), miközben évente összesen négy gyűlésen vettek részt. Ráadásul a vizsgálat kimutatta, hogy a pro-life aktivisták viszonylag nagy része származott alacsony szociális státusú csoportokból. Ezért bátran mondhatjuk, hogy az új technológiák elősegítették a pro-life mozgalom *„kifelé irányuló demokratizálását”*. Végeredményben a részvétel természete nagyban megváltozott. A tevékenységeket izolált és autonóm egyének hajtják végre, akik ritkán kerülnek kapcsolatba egymással, és ritkán cserélnek és ellenőriznek álláspontokat és információkat. A működőképesség érdekében az aktivisták erősen függenek a mozgalom vezetői vagy adminisztrációja által nyújtott információktól.

Az elektronikus kommunikáció nagyban különbözik a szemtől-szembe jellegű kontaktusoktól: a polgárokat egyenként keresik meg, így ők nem szociális környezetben kapják az információt, hiányzik a csoport többi tagjával való direkt kommunikáció lehetősége, és a politikai vezetőkkel való státus vagy hatalmi különbségek gyakran igen nagyok. Ez maga után vonja a részvételi bázis viszonylag radikális megváltozását. *Az új technológia többé-kevésbé izolált egyéneket mobilizál állampolgárok olyan csoportjai helyett, melyek kollektív identitással rendelkeznek, és osztoznak egy célrendszerben.* Végeredményként meglehetősen laza és rugalmas szervezeti minták jönnek létre, melyekben nem ritkán a mobilizált csoport mérete a legfontosabb mutató.

Egy ilyen szervezetben való tagság nagyon ideiglenes jellegű. A tagságnak a szervezethez való minél erősebb kötődését célzó tevékenységek helyett a vezetés valószínűleg inkább marketing-technikákat fog alkalmazni, hogy alkalmanként minél több embert aktivizáljon. Minél több embert tudnak összehozni (egy „virtuális” szervezetben), annál nagyobb lesz a politikai befolyásuk.

Laudon (1977) is tett néhány érdekes megjegyzést az ICT-nek témacsoportokon és szociális mozgalmakon belüli használatáról. Ezen mozgalmak sokszor rugalmas „struktúrája” megakadályozhatja az ICT rendszeres alkalmazását. De Laudon szerint az igazi akadályok az ideológiai meggyőződésen alapuló kollektív fellépés tradíciójában rejlenek. Azt állítja, hogy különösen az ilyen jellegű politikai mozgalmak bizonyos tevékenységeinek szimbolikáját lesz nehéz számítógéppel történő elektronikus interakcióval helyettesíteni. Laudon lehetőséget lát védőszervezetek létrejöttére. De az ICT használata szükségessé teszi a kapcsolatok és kommunikációk strukturálását, így a hatóságok által könnyebben felismerhetővé válnak, s ez újabb fenyegetést jelenthet személyazonosságukra nézve.

POLITIKAI PÁRTOK

Az Egyesült Államokban történt fejlesztések alapján Abramson, Arterton és Orren (1988) azt állítja, hogy az új médiumok tovább fogják erősíteni a politikai vezetők és az egyéni szavazók közötti kapcsolat erősödésének már létező tendenciáját. „A politikusok televízió keresztül érik el az embereket; az emberek közvélemény-kutatásokon keresztül érik el a politikusokat.” A politikai pártok és más, a kormány és a polgár között álló közvetítő szervezetek befolyása és szerepe egyre inkább visszaszorul. Benjamin (1982) közvetlen kapcsolatot feltételez a technológiai fejlődés és a *közvetítő szint háttérbe szorulása* (az informatizált politikai rendszerek fontos tendenciája) között. Mint ahogy a helyi bolt eltűnik, s helyét átveszi az elektronikus vásárlás, az új technológia alááshat más közvetítő rendszereket. De természetesen az ICT ellenkező irányban is működhet, új lehetőségeket hozhat létre. Ugyanakkor Bogumil és Lange (1991), akik német politikai pártoknál és szakszervezeteknél vizsgálták az ICT használatát, megállapítják, hogy az új lehetőségek (modern telefonközpontok használata egy közvetlen, belső demokrácia érdekében, közvéleménykutató kérdőívek stb.) gyakran holtpontra jutnak a létező strukturális és érdekeltségi rendszerekben. Az angol politikai pártok találékonyabbnak tűnnek (McLean, 1989).

Egy elektronikus demokráciában a politikusoknak elsősorban népszerű vezetőként kell megfelelniük, s csak másodsorban egy politikai mozgalom képviselőjeként. *A szavazókat többnyire különálló, egyéni médiahasználóként szólítják meg, nem pedig állampolgárokként, akik aktív részesei saját országuk vagy lakóhelyük fejlődésének.* Ebben a formában, úgy tűnik, különösen tipikus az amerikai politikai rendszer fejlődése. A médiumok egyre fontosabb szerepet játszanak olyan tevékenységekben, melyek régebben a politikai pártok kizárólagos területei(nek részei) voltak. *A politikusok kívá-*

lasztása és megítélése például egyre fontosabb, majdhogynem önálló életet élő kritériummá válik, melyet a politikai pártok csak részben tudnak befolyásolni és kontrollálni. A választók nézeteiről szóló információ elsősorban már nem a pártcsatornák jelentéseinek keresztül jut el a párt vezetéséhez, hanem a *média* híradásain és a *közvéleménykutató intézmények* kérdőíveinek keresztül. Az (új) médiumok bizonyos értelemben a politikai pártok szervezeteinek versenytársává válnak, mint közvetítő kapocs a politikai pártok és választóik között. Hosszú távon ez kétségtelenül komoly hatást fog gyakorolni a politikai pártok szervezetére és működésére. Az országos pártszervek igénye a helyi szervezetek komplex hálózatának létrehozására nagy mértékben csökkenhet. Az ezeket a szervezeteket az országos pártvezetés számára oly érdekessé tevő funkciók egy részét (mint pl. információgyűjtés a választók nézeteiről) egyre inkább átveszik az új médiumok.

7. AZ ÁTLÁTHATÓ ÉS ELSZIGETELT POLGÁR

Winner (1986) leírja azt a romantikus képet, mely a PC-knek a háztartásokban való megjelenését kíséri. *Majdhogynem mitikus tulajdonságokkal ruházzák fel a személyi számítógépet.* A PC-k elterjedését szokták a párizsi kommun és a spanyol polgárháború idején osztogatott fegyverekéhez hasonlítani. Winner felhívja a figyelmet ezen metafora félrevezető jellegére: egy PC-vel felfegyverezve a polgár semmivel sem fog több hatalommal rendelkezni — az állam közigazgatási intézményeivel szemben —, mint egy vitorlázó repülő a légierő ellenében. *Aktatársadalom* című könyvében Laudon (1986) felhívja a figyelmet az informatizálás és demokrácia közti kapcsolat utópisztikus elképzeléseire is.

A sokféle, végtelenségig részletezett regisztráció következtében az állampolgár könnyebben válik a felügyelet áldozatává, megnyilvánulásának minden formája — még egy adott kormányhivatalba való telefonálás is — regisztrálásra kerülhet. Szociális interakciók digitális lábnyomai átláthatóvá teszik a polgárt és a polgárok csoportjait, és kiteszik őket a demográfiai sztereotipizálás kereskedelmi és politikai formáinak. *A technológiai fejlődés megintcsak semmibe veszi a magánélet sérthetetlenségét, és észre kell venni, hogy potenciális veszély fenyegeti a szabadságjogokat.* Sterling rámutat arra, hogy két fontos határkövet hagyunk el azon az úton, mely a közigazgatási felügyelet nagyobb szerepéhez vezet. Ezek egyrészt a nagy kiterjedésű fájlok összekapcsolásának lehetősége úgynevezett univerzális azonosítók által, másrészt a felügyelet kétségtelen hatékonysága csálás, vagy épp ellenkezőleg, problémával küszködő csoportok felkutatásában (Sterling, 1986). Itt jelentkezik egy — a későbbiekben feltehetően önmagát erősítő — folyamat veszélye: az információs rendszerek lehetővé teszik a politikusok számára, hogy közelről szemléljék bizonyos társadalmi csoportok problémáit, és sürgősen kérik szabályok meghozatalának vagy pénzügyi segítség nyújtásának napirendre tűzését. Azok a csoportok, melyek nagymértékben függenek a kormányzati szabályozástól és

támogatástól, sokkal inkább regisztrálva lesznek, mint más csoportok, és valószínűleg sokkal *védtelenebbek a magánéletükbe* — és közösségi jogaikba — való bármely lehetséges behatolás ellen, mint bárki más.

Több évvel ezelőtt Elau (1977) már kifejtette azt az elképzelést, hogy az informatizálás (különösen a kábeltechnológia és az ehhez kapcsolódó közvélemény-kutatás fejlett formái) fel fogja erősíteni a választók egyéniesedésének, elszigetelődésének és pluralizálódásának tendenciáját. A jövőben a politikusoknak el kell kötelezniük magukat programjaiknak a polgárok politikai preferenciáit mutató napra kész és pontos információk alapján való differenciálása és változatossá tétele mellett. *Egy ideológiai elveken alapuló célok csoportjára épülő uniformizált stratégia egyre kevésbé lesz vonzó.*

Ezzel kapcsolatban néha azt mondják, hogy az új média alááshatja a stabilitást és az általános konszenzust, melyek szükségesek egy jól működő demokráciában. Azáltal, hogy a felügyelet kiterjedtebbé válik, az információt fogadók választási, illetve az információt küldők „célzási” lehetőségei megerősödnek, a közönség *egyre precízebben definiálható csoportokra* osztható fel. „Mr. Átlag” társaságot fog kapni, mert kiderül, hogy egy választási stratégia számára túl sok összezavarodott kategóriát képvisel.

Különösen az olyan választási rendszerekben, ahol jól elhatárolt, területi választókerületek vannak, a politikusok egyre többször vannak birtokában számítógéppel végzett adatösszeírások eredményeinek, melyek lehetővé teszik számukra, hogy megismerjék a politikai preferenciákat és a választók sajátosságainak megfelelő politikai kezdeményezésekre adott valószínű reakciókat. Ráadásul ezek a csoportok majdhogynem exkluzív információkhoz fognak jutni (különféle, a szavazás befolyásolását célzó programokon keresztül), melyek megerősítik saját világnézetüket; kizárólag önmagukkal kommunikálnak, és csak elvétve csoporton kívüliekkel. Néhányak szerint ez a lakosság „balkanizálásának” problémája. Taylor (1990) felhívja a figyelmet a *demográfiai gettók* megjelenésére. Abramson ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy az általános, országos (régi) médiumok az általános „civil kultúra” fontos forrásának tekinthetők. Ebben a kultúrában bizonyos ösztönző hatások elősegítik egy kollektív politikai szótár, közös politikai napirend kialakítását és a közvélemény homogenizálását. Az új médiumok megjelenése ezeket a funkciókat veszélyezteti. Egy „nappali szoba”-demokráciában a szavazók figyelme kizárólag saját érdekeik felé fordítható. A politikusok ezt kényelmesen kihasználhatják azáltal, hogy a direct mail segítségével a kérdéses választói csoportnak bemutatják az érdekeikért folytatott harcot, anélkül, hogy más csoportok — akiknek esetleg ellenkező érdekeik vannak — tudomást szereznének erről. Sterling itt politikai pártok számára is lát lehetőséget. Úgy gondolja, hogy a választók különböző rétegeinek politikai preferenciáiba és álláspontjaiba való jobb betekintés lehetővé fogja tenni a politikai pártok számára, hogy „[...] egy párton belül eltérőbb nézeteket koncentráljanak és tartsanak össze”. (Sterling, 1986). A politika az ideológia helyére lépve válik az *intelligens vezetés* kérdésévé. Később látni fogjuk, hogy ez az egyéni politikusi képességek szintjén is fontossá válik.

Nemcsak a saját választók, de a politikai rivális választói is *pontosan bemutathatók* az új technológia segítségével. A közvélemény-kutató kérdőívek, különösen azok fejlett változatai, ahogy McLean nevezi őket, átlátható, némi találékonysággal manipulálható választókat eredményezhetnek. Az Egyesült Államokban a politikai marketing, a kampány-management, a geodemográfia és a lobbyszás már tantárgyak, melyeknek fontos helyük van a Politikai Management Továbbképző Iskolában.

Egyébként a digitális választási stratégiához szükséges eszközöket (címek, profilok stb.) gyakran specializált cégek és direct mail konzultánsok biztosítják (McLean, 1989). Hasonló jellegű cégek meglehetősen segítséget nyújtottak amerikai politikusok és szakszervezetek választási győzelmeihez. Az Egyesült Államokban a direct mailt költséges választási kampányok finanszírozására is sikerrel használják. Az egyéni szponzorok hozzájárulásait törvény (Szövetségi Választási Kampány Törvény) maximalizálja. Ezért volt a kampányszervezőknek szükségük egy olyan eszközre, mely nagyobb csoportok elérését teszi számukra lehetővé. A direct mail hatásos eszköznek bizonyult, váratlanul magas válaszgyakorisággal. A korábbi kampány-hozzájárulásokról szóló információkat és címeket tartalmazó adatbázis segítségével a választóknak személyre szóló levéllel „kedveskednek”, melyeket jól megválasztott sablonokból állítanak össze.

A végrehajtó szervek adatbázisaiba való betekintés lehetősége nemcsak a végrehajtó szerv jobb áttekinthetőségéhez vezet (l. 9. fejezet), de a politikai marketing új lehetőségeit is megteremti az amerikai kongresszus tagjai számára. Amikor — részben egy bizonyos állam bizonyos politikusának kezdeményezésére adott — finanszírozásra kerül sor, a politikus informálhatja a támogatásról a választóközvetében található érdekelt feleket: a *kormányzati bürokrácia címadatai* lehetővé teszik a politikailag nehezebben járható út megkerülését a médian keresztül. Az új technológiák „közvetlenített” médiát teremtenek. A régi médiumoknak, pl. újságoknak és a tv-nek az a döntőbírói és szűrő hatása, mely a kormány/politikus és az állampolgár közötti adatátvitelben jelentkezett, nagy nyomásnak van kitéve. Az új médiumok a politikusok számára lehetővé teszik, hogy széles körben *közvetlen kapcsolatokat* tartsanak fenn választóikkal, és megkerüljék azt, amit nem ritkán az újságírók bosszantó és negatív befolyásaként tapasztalnak. Az Egyesült Államokban a képviselők például saját hírműsorokat készítenek, melyeket műholdon keresztül közvetítenek saját államaik helyi tévé-adóíhoz.

8. A TÖBBSÉG BRÓKERE: AZ ELEKTRONIKUS POLITIKUS

Az új médiumok jelentős hatással lehetnek a *politikai szakma karakterére* is, véli számos szerző. Röviden: az adatelemzés átveheti az empátia helyét, a mennyiségi kalkuláció helyettesítheti a politikai intuíciót. Elau bemutatja azt a politikakoncepciót, melyet — néha hallgatólagosan — az elektronikus politika „támogatói” képviselnek. Ők a po-

litikát igazságkeresésnek tartják, a politikusokat pedig az információk befogadóinak tekintik. Szerintük az ICT lehetővé tenné a *racionalis adminisztráció és demokrácia* egy formáját, melyben a politikai döntéshozatal irracionális eleme eltűnik. Ebben a koncepcióban a politika szerepe és közreműködése — az ideológiai jelentés alapján való döntéshozatal — „információhiányon” alapszik. Az ICT biztosítja az információhiány megszűnését, így a racionalis döntéshozatal „tökéletessé”, a *politika pedig fölöslegessé válik*.

A politikának ez a fajta értelmezése megfelel annak, hogy a politikai döntéshozatal komplex folyamata több, mint racionalis döntéshozatal és igazságkeresés, és hogy elsősorban az adott feladatnak és megbízatásnak kell megfelelni, s ennek érdekében kell a különböző *érdekek és vélemények* között választani. További információ sokszor egyáltalán nem is kívánatos, minthogy újabb kényelmetlenséget okoz ahelyett, hogy bármiben is elősegítené a továbblépés és gondoskodás politikai folyamatát.

A média politikai eseményekről való tudósításainak gyorsasága lerövidítette a politikusok reagálásra és mérvadó álláspont kialakítására fordítható idejét. Egyre gyakrabban kell *azonnal reagálniuk*. Az azonnali sajtóvisszhangok nem ritkán felfűjják a kisebb eseményeket. Egy nyelvbotlásnak óriási következményei lehetnek. A tárgyalások, mérlegelések, kompromisszumkötések és tényleges együttműködések kialakításának ideje és helye egyre szűkebb. Ahogy egy amerikai kongresszusi képviselő megjegyezte: „Kevesebb lehetőség van kompromisszum kialakítására, mérlegelésre, tárgyalásra [...] elsősorban azért, mert a tömegtájékoztatás gyorsasága egy-egy állásfoglaláshoz köti vagy partizánharcra kényszeríti a képviselőket. Nincs elég mozgástér.”

Bevan azt a megállapítást teszi, hogy a közvélemény-kutatások kiűzték a költőiességet a politikából. Emiatt megnőtt annak a lehetősége, hogy valaki populista módon, koherens politikai program nélkül foglalkozzon politikával. A közvélemény-kutatásokon alapuló politika háttérbe szorítja a politikai vezetést, és a politikai közösségen belüli konszenzus létrehozásának két fontos összetevőjét, a *párbeszédet és a döntések mérlegelését* (McLean, 1989). Ezzel összefüggésben a távlatokban való gondolkodás is — mely máris nagy nyomásnak van kitéve — eltűnik (Roll, 1981). Különösen a szélesebb perspektívában gondolkodó politikusok, akik megszorító intézkedések előterjesztésétől sem riadnak vissza, fognak a mostaninál kevesebb eséllyel indulni az azonnali szavazási rendszerben. A politikai döntéshozatalt, részben az új információs technika befolyása miatt, egyre inkább olyan, többé-kevésbé véletlenszerű ad hoc együttműködések uralják, melyekben időről időre megváltozik a politikai többség. A politikus szerepe a „többségen belüli bróker” szerepévé válik. Reagan például nem egy konszenzuson alapuló szavazattöbbséggel került a hatalomba, hanem sok összekapcsolt „egytemájú” (‘single issue’) csoport” — részben számítógépes stratégiák által kiagyalt — együttműködése által. Instabil koalíciók között való manőverezés természetesen számítógép nélkül is lehetséges (Roosevelt, Mitterand), de az új médiumok a politikusok és a pártok kezébe adják annak know how-ját, hogy hogyan használják ki az új lehetőségeket. Önmagában ez nem szükségszerűen jelenti a politikai fejlődés alapvető megváltozását, de az új médiumok felerősítik a staccato-jellegű demokrácia, vagyis a rövid lejáratú döntések felhalmozódása felé való elmozdulás már jelenlévő tendenciáját.

9. AZ INFORMÁLIS AGORA: INFORMATIZÁLÁS A PARLAMENTBEN

Számos publikáció elemzi mélyebben az informatizálás jelentőségét a parlament és más képviseleti szervezetek működésére nézve. Sok figyelmet fordítanak azokra a lehetőségekre, melyeket az informatizálás kínál a képviseleti szervek pozíciójának megerősítésére a végrehajtó szervekkel szemben. Olyan publikációkat is találunk, melyek a parlamenti informatizálásnak a képviseleti szervek belső működésére gyakorolt hatásairól közölnek empirikus kutatási adatokat. Az alábbiakban beszámolunk a parlamenti informatizálás belső és külső dimenzióihoz kapcsolódó legfontosabb nézetekről, eredményekről és konklúziókról. [...]

A parlamenti informatizálás belső dimenziója: a parlamentek demokratizálása

A nagyobb átláthatóság, mely — úgy tűnik — mindig az automatizált információs rendszerek használatával jár, véget vet azon — rendszerint idősebb — képviselők hagyományosan erős pozícióinak, akik fontos parlamenti bizottsági pozíciókat töltöttek be az Amerikai Kongresszusban. A *(nem)hivatalos erőviszonyok* az ilyen információs rendszerek megjelenése előtt egyaránt okai és következményei voltak annak, hogy elégtelen volt mind az információhoz való hozzájutás, mind pedig az információ terjedése. Az idősebb képviselők pontosan felismerték ezt a helyzetet, és hosszú ideig vezették a további parlamenti automatizálással szembeni ellenállást. Végül a fiatalabb képviselőknek az ICT felhasználásával végzett politikailag sikeres munkája lehetetlenné tette a további ellenállást.

A számítógépes beruházásokat olykor hatékonyan gátolták. Ezt tapasztalták az Amerikai Kongresszus informatizálásért felelős irodájának munkatársai, amikor a bizottsági ülések munkatervének automatizálását akarták elvégezni (Bizottsági Információs és Ütemezési Rendszer). Ezáltal azonban kivettek volna egy fontos stratégiai fegyvert a bizottsági elnökök kezéből, nevezetesen, hogy a legmegfelelőbb időben, a legmegfelelőbb helyekre tervezzék az üléseket (a nyilvánosság kikerülése, vagy ellenkezőleg, annak elérése érdekében, vagy azzal a céllal, hogy bizonyos személyek jelen legyenek vagy ne legyenek az ülésen stb.). A bizottsági elnökök igen erősen elleneztek az automatizációs tervet, és el is érték, hogy azt ne valósítsák meg.

A parlamenti demokratizálódás, amely az információs hálózatok digitalizálásának eredménye volt, maga után vonta az *egyéni képviselők emancipációját* is. Az új tagok könnyebben be tudnak illeszkedni, mert a számítógépes hálózatokhoz való hozzáférhetőség nagyobbban bizonyult, mint a korábban használt „Old Boy's” hálózatok esetében. Korábban csak a bizottsági elnökök tudtak megfelelő információval szolgálni a törvényhozói folyamatok előrehaladásáról. Most ez minden képviselő számára automatikusan adott, amennyiben rendszeres értesítéseket kér a számítógépes rendszertől (Törvényjavaslatok Helyzete Rendszer) a politika bizonyos területén folyó

jogalkotói munka kritikus döntéshozatali pontjairól. A pártszakértőktől és bizottsági elnököktől való ilyen jellegű *információfüggés* nagyrészt már a múlté. Indokoltnak tűnik az az elképzelés, hogy a parlamenti információs rendszer hagyományos struktúrája, melyet többek között a hierarchia és a bizottságokban és procedúrákban jelentkező tartós időhúzás jellemző, az informatizálás következtében nyomás alá fog kerülni. Úgy tűnik, a parlamenti oroszlánbarlang áttekinthetőbbé vált.

A számítógépes alapokon nyugvó szavazás is elősegíti ezt az átláthatóságot — legalábbis az Egyesült Államokban. Egy szellemes rendszer lehetőséget ad a pártok vezetőinek arra, hogy közvetlenül kövessék egy titkos szavazás eredményeit. A földszinten elhelyezett készüléket a vezetőség használja, s már a szavazási procedura ideje alatt kapnak információkat arra vonatkozóan, hogy a képviselők bizonyos csoportjai hogyan foglalnak állást. Például a szavazás kezdete után tíz perccel a vezetés láthatja, hogy a kaliforniai demokraták összességében hogyan szavaztak. Vagy megállapíthatják, hogy hogyan szavaznak a Tudomány és Technika Bizottság republikánus tagjai. Ez különösen azért fontos, mert hagyományos igény van a stratégiaíknak a szavazási procedura ideje alatti felülvizsgálatára. A rendszer *különféle stratégiai viselkedésformákat eredményezett*: szavazatokat változtattak meg — nyomásnak engedelmessé — az utolsó pillanatban, néhány képviselő — a nyomás elkerülése érdekében — a terem kijáratánál működő szavazógépnél adta le voksát, hogy a szavazás után hamar elhagyhassa a tárgyalótermet. Az időmegtakarítás célját nem érték el, mert mivel a szavazás gyorsabban és könnyebben zajlik, lényegesen több szavazatot adnak le, mint korábban. Fontos a rendszer néhány másodlagos funkciója is. A pártok és képviselők számára bizonyos képviselőcsoportok szavazási viselkedéséről a rendszer által készített elemzések fontos, politikailag stratégiai információkat tartalmaznak, sőt jelentőségük a parlamenten is túlmutat. Fontosak először is a *választási kampányokban*, ahol a képviselőkről és szenátorokról szóló (nagy mennyiségű és rendszerezett) információ fontos politikai muníció. De a végrehajtó hatalom is hasznot húz belőlük. A Carter-kormány idején a Fehér Ház hozzáfért a rendszerhez — mert az Egyesült Államok elnöke egyben a Szenátus elnökségének szavazatszedő bizottsági elnöke — (különösen a kulcs-szavazások elemzése és a folyamatokról szóló információ bizonyult érdekessnek), és erre alapozva nagyon *hatékony lobbystratégiákat* alakítottak ki. Később a részletesebb szabályozások korlátozták a Fehér Háznak a parlamenti adatbázisokhoz való hozzáférési lehetőségeit.

Elektronikus politika

Számos szerző véleménye szerint a parlamenti döntéshozatal következményeinek előrejelzését és feltárását szolgáló növekvő lehetőségek ádáz harcot fognak eredményezni. A politikai harcok tétje egyre inkább az lesz, hogy sikerül-e betekintést nyerni abba, kik lesznek a nyertesei és vesztesei egy bizonyos politikai indítványnak. Kapcsolódva ahhoz, amit a korábbiakban az átlátható választóval és a politikai kalkulációkkal kapcsolatban említettünk, várható, hogy emiatt elsősorban a juttatások (és azok folyamánai) kerülnek előtérbe a politikai vitákban.

A döntések következményeit, még ha a politika más területein mutatkoznak is meg, a döntések ellenzői könnyebben ki tudják mutatni. Frantzich szerint ennek következtében a kompromisszumok megkötése — különösen azokban esetekben, ahol a felek hadilábon állnak egymással — nehezebbé fog válni. Ha a „nem-tudás” luxusa megszűnik létezni, a politikai döntéshozatal nehezebbé válik, és a kompromisszumok nem mindig tarthatók majd fenn. *Az összetett elvárások törékeny kompromisszumai és koalíciói az alulinformált rendszerekben honosak.* Nemcsak a győztesek és vesztesek jelezhetőek előre nagyobb biztonsággal, hanem a használt modellek feltételezései és kiindulási pontjai is világosabban kimutathatók. Frantzich részletesen leírja, hogy Reagan elnöknek az adóreformokra irányuló javaslatai hogyan feneklettek meg egy meglepően forró hangulatú kongresszusi vitában, amikor az ellenzék — mely a javaslat következményeit saját kalkulációs modelljeit használva számolta ki — a változtatások várt hatásai közül sokat a — reagani gazdaságpolitika alapját képező — ellátási oldal javaslatainak a számlájára tudott írni (Frantzich, 1982).

10. VÉGSŐ KONKLÚZIÓK

A megelőző fejezetek világossá teszik, hogy az orwelli és athéni forgatókönyvek kezdetben uralkodó szerepet játszottak a demokrácia és az információs társadalom kapcsolatát vizsgáló szakirodalomban. Többek között éppen e „Nagy Forgatókönyveknek” a dominanciája — ezek összes ideológiai feszültségével együtt — akadályozta az empirikusabb kutatásokat.

Mostanra — úgy tűnik — ez a helyzet valamennyire megváltozott. Egyre több olyan tanulmány lát napvilágot, melyek a demokrácia és az ICT közötti kapcsolatot elsősorban már nem normatív, hanem tapasztalati nézőpontból vizsgálják. Ezt a fejlődést nagymértékben elősegítette az a tény, hogy az információs és kommunikációs technológiának egyre több kézzelfogható alkalmazása jelenik meg a politikailag demokratikus döntéshozattal összefüggésben. A vizsgált esetek száma roppant mértékben megnövekedett az elmúlt években; számos projekt éveken keresztül is követhető volt (Arterton, 1987). A nagyobb számú empirikus kutatás egyelőre nem eredményezte az elmélet szisztematikus fejlődését (Kling, 1986), de több említésre méltó rövidebb életű konklúzió született.

A politikai döntéshozatalnak az ICT segítségével való sikeres modernizálása gyakran a Laudon által „hozzáadási stratégiának” nevezett úton történik. Ez egy olyan stratégia, mely működő eljárásokon és intézményeken alapul, s amelyeknek funkcionálását valóban befolyásolhatja az információs technológia, de ritkán okoz radikális változást, különösen nem rövid idő alatt. Az információs technológia önmagában nem képes megszüntetni társadalmunk „demokratikus adósságait”. *Egy nem létező politikai közösséget az információs és kommunikációs technológia nem tud megteremteni.* Az új

médiumok működő rendszerekbe építhetők be, következésképpen néha várt, de gyakrabban nem várt hatásokat produkálhatnak. Mindezek azonban rövid idő alatt ritkán okoznak alapvető változásokat a fennálló nézetekben és az irányításban. Úgy tűnik, még az ICT bevezetése is témát szolgáltat a régi növekedésközpontú kormányzati rendszer számára.

Egy másik konklúzió szerint az érintett személyek mindenféle elképzelése és elvárása nagyban befolyásolja az ICT alkalmazását és sikerét. Ilyen értelemben a technológia társadalmi szülemény. Arterton egyik kutatásából (több tucatnyi telekommunikáció-projekt vizsgálatából) például az derült ki, hogy a projekt vezetőinek előfeltevései között óriási eltérések voltak. Ezek az ellentétek a demokrácia és a részvétel jellegével és intenzitásával voltak kapcsolatosak, és nagymértékben meghatározták a technológia használatának módját a különböző projektekben (Arterton, 1987).

Guthrie és Dutton kutatásai megerősítik, hogy nem indulhatunk ki az egyszerű voluntarizmusból sem. Négy kaliforniai város informatizációs programjának elemzésében azt állítják, hogy a technológia szétsugározza saját erejét. Bizonyos értelemben a technológia új technológiát szül, részben azért, mert a létező technológiának nagy befolyása van a problémák és megoldások meghatározásának módjára. A technológia, ahogy Guthrie és Dutton (1991) mondja, uralkodó paradigmát alkot. Ezek a paradigmák nagyon erős strukturáló hatással rendelkeznek az ICT új alkalmazásainak mintájára nézve.

A harmadik konklúzió azokkal a decentralizációs tendenciákkal kapcsolatos, melyek állítólag beépültek az új médiába. Ezek a tendenciák igen nagy mértékben befolyásolhatják a központi és a helyi adminisztráció közti kapcsolatot. Részben a központi kormányzat roppant méretű megnövekedése és az új média erős centralizációja következtében az országos politikai struktúrák egyre dominánsabbá váltak az elmúlt évtizedekben. Az országos politikusok félresöpörték a helyi politikusokat, mint ahogy ez kitűnik abból a tényből, hogy az országos politikusok sokkal szélesebb körben ismertek, mint a helyi politikusok. Bizonyos értelemben ezek a jelenségek az országos politikusokat közelebb vitték az állampolgárokhoz a helyi politikusoknál.

Az új médiának azonban a hangsúlyt ismét a helyi politikára kellene helyeznie. A rájuk igencsak jellemző decentralizációs tendenciák és a közvetítések regionális és helyi „célzásának” lehetőségei nagyban hozzájárulhatnak ehhez. Ezek a tendenciák teszik lehetővé, hogy a helyi hírek információérték és az érdeklődés felkeltésének tekintetében versenyezzenek az országos hírekkel. Az Egyesült Államokban az újságok által végzett piackutatói projektek rendszeresen egyre növekvő igényt mutatnak a helyi és regionális hírek iránt, sokkal inkább, mint az országos és nemzetközi hírek iránt. A helyi közvetítő társaságok egyre növekvő hallgatósáma-adatai ugyanebbe az irányba mutatnak.

A negyedik konklúzió az, hogy a demokráciáról és az ICT-ről szóló tanulmányokban jelen van mind egy vertikális, mind egy horizontális szemléletmód. Azok a szerzők, akik az informatizálás és a demokrácia közti kapcsolatot vertikális perspektívából szemlélik, elsősorban az állampolgár (mint szavazó) és a megválasztott közötti hatalmi

kapcsolatot emelik ki. A másik hatalmi erőviszony, melyet ez a nézőpont kiemel, az állampolgárok és a kormány, az egyén és az állam közötti viszony. Az ICT hatásait vizsgáló azon tanulmányok, melyek elsősorban vertikális nézőpontból indulnak ki, az ICT jelentőségét az ebben a vertikális relációban az egyik pártot hátrányosan érintő hatalmi elmozdulás formájában írják le. Az ICT többek szerint korlátozza például a polgárok szabadságát, és növeli a kormány hatalmát (fenyegetve a magánéletet), vagy ellenkezőleg, megnöveli a szavazók befolyását a képviselők befolyásának rovására (közvetlen demokrácia).

Ennek a vertikális szakirodalomnak az egyoldalúságát töri meg számos szerző, aki a demokráciát elsősorban horizontális nézőpontból szemléli. Ebben a perspektívában a demokráciáról szóló másféle nézetek kerülnek előtérbe. Az ő szemléletükben *a demokrácia elsősorban az állampolgárok (és kapcsolataik) közötti mérlegelések folyamata*. Az „érdekek figyelembe vétele”, „kompromisszum megkötése”, „kisebbségek bevonása” és a „részvétel” kulcsszavak ebben a demokráciaszemléletben. Az „ellenőrzés”, „egyensúly” és „pluralizmus” nézőpontjából is kritikusan szemlélhetjük az első generációs, vertikális szakirodalmat. Ezt a horizontális szemléletet egy sokkal komplexebb demokrácia-definíció jellemzi. Ennek köszönhetően a következményeket tekintő egyoldatú optimizmus (közvetlen demokrácia) vagy pesszimizmus (totalitárius állam vagy populista demokrácia) háttérbe szorul. Abramson, Arterton és Orren (1988) felvázolják a demokrácia és az ICT közötti kapcsolat vertikális vagy horizontális hangsúlyú szemléletével kapcsolatos szelekció alapvető problémáját. A technológia adta lehetőségek, állítják, felhasználhatók a *demokrácia előmozdítására és a közvélemény hatalmának megerősítésére a politikai döntéshozatal felett*. Ezt a közvélemény-kutatás, az elektronikus szavazás és az *azonnali visszacsatoló mechanizmusok* teszik lehetővé. A vertikális szemlélet helyett a horizontális szemlélet is előtérbe kerülhet. Ebben az esetben az új médiumokat az előzőekkel ellentétben a *demokratikus folyamat lelassítására* használják. Így a demokratikus tárgyalások, viták és párbeszéd *minősége* kap hangsúlyt. Mindkét vélemény, a felgyorsítás és a lelassítás egyaránt elképzelhető. Ki fogja eldönteni a demokrácia vagy technológia kérdését? Orwell vagy Athén a jövő? Egyik sem, mint ahogy kiderülhetett ebből a tanulmányból. Az információs technológia magában hordoz mind lehetőségeket, mind veszélyeket. De vajon elég erős lesz-e ahhoz, hogy önmaga ássa alá vagy tegye tökéletessé demokratikus intézményeinket?

A FELHASZNÁLT SZÖVEGEK EREDETI LELŐHELYEI

1. *Lányi András*: Politikai pszichológia és politikatudomány. (A politikai pszichológia szemléleti sajátosságairól) MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 37. Bp. 1997. (Átdolgozott változata: Uő.: Politikai pszichológia. In: A. Gergely András–Bayer József–Kulcsár Kálmán [szerk.]: A politikatudomány arcai. Bp., Akadémia Kiadó, 1999.; vagy Uő.: Mi a politikai pszichológia? In: Uő.: Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába. Jószöveg Műhely Kiadó, Bp., 2001.)
2. *Bryder, Tom*: Politikai pszichológia Nyugat-Európában. (ford.: Katona Nóra) In: Lányi Gusztáv (szerk.): Politikai pszichológia. Balasszi - ELTE Szociológiai Intézet, Bp., 1996. (Eredeti változata: Uő.: Political Psychology in Western Europe. In: Hermann, M. G. [ed.]: Political Psychology, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1986.)
3. *Lányi Gusztáv*: A politikai pszichológiáról — Magyarországon. Valóság, 1992. 9. sz. (Tudománytörténeti és tudásszociológiai vázlat. Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság Szociálpszichológiai Szekciója szervezésében "A rendszerváltás hatása a társadalmi kommunikációra" címmel megtartott munkamegbeszélésre. Budapest, 1992. április 3. Átdolgozott változata: Uő.: Politikai pszichológia. In: A. Gergely András–Bayer József–Kulcsár Kálmán [szerk.]: A politikatudomány arcai. Bp., Akadémia Kiadó, 1999.; vagy Uő.: A politikai pszichológia megszületése Magyarországon. In: Uő.: Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába. Jószöveg Műhely Kiadó, Bp., 2001.)
4. *Erős Ferenc*: A hatalom pszichológiája. In: INFO — Társadalomtudomány. MTA 12. Bp., 1990. (május)
5. *Zentai Violetta*: A hatalom szimbolikus eszközei. Politikai antropológia: a politika antropológiája. In: Uő. (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp., 1997.
6. *Koselleck, Reinhart*: Ellenségfogalmak. (ford.: Szabó Márton) In: Szabó Márton (szerk.): Az ellenség neve. Jószöveg Műhely Kiadó, Bp. 1998. (Eredetileg előadás Darmstadtban a Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung 1993.

- október 14–16-i közgyűlésén. Feindbegriffe. In: Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung. Jahrbuch 1993.)
7. *Ormos Mária* (válogatta, bevezetővel ellátta és a fordítást ellenőrizte) (Fordította: Liszkay Zoltán): *A Mcin Kampf a propagandáról*. Rubicon, Bp., 1996. 3.
 8. *Síklakey István*: *A demagógia működésmódja — a szociálpszichológus szemével*. Rubicon, Bp., 1996. 3.
 9. *Kiss Endre*: *A sztálinizmus mindennapi tudata és lélektana*. Valóság, Bp., 1991. 4.
 10. *Pataki Ferenc*: *Tömeglélektan a gyakorlatban*. In: *Uő.: A tömegek évszázada*. Bevezetés a tömeglélektanba. Osiris, Bp. 1998.
 11. *Csanádi Márton*: *A politikai rendszerváltás társadalomlélektana, avagy szorongások és félelmek a XX. század végi Magyarországon*. MTA PTI Etno-regionális Kutatóközpont Munkafüzetek 53. Bp. 1999.
 12. *Erős Ferenc*: *Rendszerváltás — identitásváltás*. In: *Uő.: A válság szociálpszichológiája*. T-Twins Kiadó, Bp., 1993. (A dolgozat részben „A rendszerváltás társadalomlélektana” c., a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola által 1990 októberében rendezett konferencián tartott előadás szövegén alapszik. Nyomtatásban először: *Uő.: Magyar Tudomány* 1991. 9.)
 13. *Pataki Ferenc*: *Társadalom-lélektani prognóziskísérlet*. In: *Uő.: Rendszerváltók és bűnbakok*. Osiris, Bp., 2000. (Első változata: *Magyar Tudomány*, 1994. 12.)
 14. *Németh Erzsébet*: *A politikus mint „áru”*. In: *Sárközi Erika* (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Osiris–Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet, Bp. 1999. (Első változata: *A politikai kommunikáció marketingje*. Társadalmi Szemle, 1996. 3. sz.)
 15. *Kiss Balázs*: *Álláspontok a marketing politikára való alkalmazhatóságáról*. Politikatudományi Szemle, Bp., 1999. 3.
 16. *Róbert Péter*: *A racionális szavazó Magyarországon*. Századvég, Bp., 1999. 12. sz.
 17. *De Donk, W. B. H. J.–Tops, Pieter W.*: *Informatizálás és demokrácia: Orwell vagy Athén? A szakirodalom áttekintése*. (Ford.: Farkas Gabriella.) In: *Eszmélet*, 27. sz., Bp., 1995. (Ősz) (Eredeti változata: *Uő.: Informatization and democracy: Orwell or Athens? A survey of the literature* In: CREIS — Chances et risques de l’informatization dans l’Europe de demain. Paris, 1992.)

AZ IDÉZETT/HIVATKOZOTT IRODALMAK ÖSSZESÍTETT JEGYZÉKE

- Abramson, J. B.–Arterton, F. C.–Orren, G. R.* 1988: The Electronic Commonwealth. The Impact of New Technologies upon Democratic Politics. New York Basic Books Inc.
- Adler, A.* 1933 (1990): Emberismeret. Bp., Reprint: Göncöl Kiadó.
- 1994: Életünk jelentése. Bp., Kossuth Kiadó.
- Adorno, T. W.–Frenkel-Brunswick, E.–Levinson, D. J.–Sanford, R. N.* 1950: The Authoritarian Personality. Harper, New York.
- Aldrich, J. H.* 1997: When is it rational to vote? In: Mueller, D. C. (ed.): Perspectives on Public Choice: A Handbook. Cambridge, Cambridge University Press.
- Allport, G. W.* 1969: The Historical Background of Modern Social Psychology. In: Lindzey, G. Aronson, E. (eds.): The Handbook of Social Psychology. Addison-Wesley Publishing, California, London etc.
- 1974: A modern szociálpszichológia történeti háttere. In: Pataki Ferenc (szerk.), Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény I. köt., (Egyetemi jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp.
- 1954 (1974): The Historical Background of Modern Social Psychology. In: G. Lindzey (szerk.): Handbook of Social Psychology. 1. köt. Reading, Mass.: Addison-Wesley. Magyarul: A modern szociálpszichológia történeti háttere. In: Pataki F. (szerk.): Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. 1. köt. Bp. Tankönyvkiadó.
- Angelusz Róbert* 1976: A lakosság ismeretei a történelemről. Rádió és Televízió Szemle, 1. sz.
- 1983: A kommunikáció társadalom. Gondolat Kiadó, Bp.
- 1989: Félig-meddig. Reformgondolkodás és reform-ellenesség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert* 1990, 1991: Politikai és kulturális választóvonalak a parlamenti pártok szavazótáborában. Társadalomkutatás 3–4., illetve 1.
- 1991: Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Szociológiai Intézet, Magyar Közvéleménykutató Intézet, Bp.
- Apfelbaum, E.*: Origine de la psychologie social en France, Revue française de sociologie, 1981, 22.
- Arató Ottó–Kiss György* 1991: Az individuálpszichológia és hatása Magyarországon. Tankönyvkiadó, Bp.
- Arch, S.* 1978: Személyekről alkotott benyomások szerveződése. In: Hunyadi György: Szociálpszichológia I. Bp., Gondolat.
- Arisztotelész* 1969: Politika. Gondolat Kiadó, Bp.
- 1982: Rétorika. Bp. Gondolat.
- 1988: Lélektudományi írások. Európa Könyvkiadó, Bp.
- Aron, R.* 1937: La sociologie de Pareto, Zeitschrift für Sozialforschung, 6.
- 1950: Political Science in France. In: Contemporary Political Science. Paris: UNESCO.

- Arterton, F. C. 1987: Teledemocracy: Can Technology Protect Democracy? Newbury Park CA, Sage.
- Atkinson, R. L.–Atkinson, R. C.–Smith, E. E.–Bem, D. J. 1994: Pszichológia. Osiris–Századvég, Bp.
- Bagdy Emőke 1996: A transzperszonális pszichológia szellemi horizontja. Pszichoterápia, 2.
- Bajomi Lázár Endre 1986: Mérci–Mák. (Interjú) Kiritika, 11.
- Balogh István 1995: Alkotmányozó társadalom? Politikatudományi Szemle, 4.
- Bánfalvi Attila 1994: A modern pszichoterápia végbe érkezése. Világosság, 1.
- Barber, B. R. 1988: Pangloss, Pandora or Jefferson? Three scenario's for the future of technology and democracy In: Plant–Gregory–Brier: Information technology: The Public Issues (Fullbright Papers volume 5.) Oxford, Alden Press.
- Barczy Magdolna 1980: A gondolkodás zártsága és nyitottsága. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Barker, R. G.–Dembo, T.–Lewin, K. 1975: Frusztráció és regresszió. In: Mérci Ferenc–Szakács Ferenc (szerk.): Csopordinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Barner-Barry, C.–Rosenwein, R. 1981: Longitudinal observation research and the study of basic forms of political socialization. Newbury Park CA, Sage.
- 1985: Psychological Perspectives on Politics. Prentice/Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J.
- Baron, J. N.–Hannan, M. T. 1994: The Impact of Economics on Contemporary Sociology. Journal of Economic Literature. Vol. 32.
- Barry, B. 1978: Sociologists, Economists and Democracy. Chicago, Chicago University Press.
- Bayer József–Hardi Péter 1985: Pluralizmus. Kossuth Kiadó, Bp.
- Becker, T. L. 1981: Teledemocracy: Bringing Power Back to the People The Futurist, 15.
- Benjamin, G. 1982: Innovations in Telecommunications and Politics In: Benjamin G. (eds.): The Communication Revolution in Politics (112). New York, Academy of Political Science.
- Berelson–Gaudet–Lazarsfeld, 1969: How the Voter Makes his Mind in a Presidential Campaign? The People Choice. New York–London, Columbia University.
- Berger, F. 1995: Sigmund Freud és Elias Canetti a tömegek lélektanáról. Thalassa, 1–2.
- Berger, P. L.–Luckmann, T. 1967 (1984): The Social Construction of Reality. New York: Doubleday — Magyarul részletek: A valóság társadalmi felépítése. In: Hernádi Miklós (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat Kiadó, Bp., 1984.
- Berkowitz, L. (ed.) 1983: Advances in Experimental Social Psychology. Academic Press, New York.
- Bettelheim, B. 1970: The Informed Heart. London: Paladin Books.
- Bibó István 1986: Válogatott tanulmányok I–IV. köt., Magvető Könyvkiadó, Bp.
- [1942–44]: 1986 Az európai egyensúlyról és békéről. In: Bibó István: I. köt.
- [1945–1946]: 1986 A magyar demokrácia válsága. In: Bibó István: II. köt.
- [1948], 1986: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In: Bibó István: II. köt.
- [1971–72], 1986 Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó István: III. köt.
- Bihari Mihály (szerk.) 1982: Politika és politikatudomány. Gondolat Kiadó, Bp.
- Billig, M. 1976: Social Psychology and Intergroup Relations. London: Academic Press.
- 1996: Social Psychology and Intergroup Relations. London: Academic Press.
- Boda István 1940: A „magyarság” mint lélektani kérdés. Magyar Psychologiai Szemle, 1–4.
- 1940a: Sajátosan magyar személyiségjegyek nevelői befolyásolása. Neveléstudományi Szemle, 102–109 és 153–169.
- 1943: A magyar személyiségre szabott nevelés és Széchenyi nevelői zsenije. Magyar Paedagogia, 1–2: 1–23 és 3–4: 171–184.

- 1944 A magyar lélek alapformái és természetes fejlődéslépcsőiségei. In: Kiss Árpád és Kovács Máté (szerk.), *Magyarságtudomány és nemzetnevelés*. Debreceni Könyvek kiadás, 21–44.
- Bognár Cecil* 1943: *Lélektan és nevelés*. Országos Köznevelési Tanács, Bp.
- Bogumil, J.–Lenge, H.-J.* 1991: *Computer in Parteien und Verbände*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Bolberitz Pál–Gál Ferenc* 1984: *Aquinói Szent Tamás filozófiája és teológiája*. Aquinói Szent Tamás: Lét és lényeg. (Opusculum de ente et essentia.) — Aquinói Szent Tamás: A teológia összefoglalása. (Compendium theologiae.) Ford.: B.P. Czopf Tamás. Ecclesia, Bp.
- Boros László* 1988: A politológia és a szociológia viszonya. *Társadalomkutatás*, 4.
- Boros László–Kéri László* 1984: Az ifjúságpolitika szocializációja. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Boudon, R.* 1980: *The Crisis of Sociology: Problems of Sociological Epistemology*. London: Macmillan.
- Bourdieu, P.* 1991: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Polity Press.
- Brentano, F.* 1924: *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Leipzig.
- Bruszt László–Simon János* 1990: A lecsendesített többség. *Társadalomtudományi Intézet*, Bp.
- Bryder, T.* 1980: *Power and Responsibility: Contending Approaches to Industrial Relation and Decisionmaking in Britain 1963–1971*. Lund, Sweden: Gleerup; *A Brief Guide to the History, Locust and Focus of Swedish Political Science*. P. S. Newsletter of the American Political Science Association, 12.
- 1996: *Politikai pszichológia Nyugat-Európában*. In: *Politikai pszichológia*. (szerk.: Lányi Gusztáv) Bp. Balassi-ELTE.
- Buda Béla* 1978: *Az empátia — a beleélés lélektana*. Gondolat Kiadó, Bp.
- (szerk.) 1981a: *Pszichoterápia*. Gondolat Kiadó, Bp.
- 1981: Recenzió Pataki Ferenc: *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában c. könyvről*. *Pszichológia*, 2.
- 1983: A kísérlet „szimbolikája”. *Pszichológia*, 2.
- 1988: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Bp. Tömegkommunikációs Kutató Központ.
- Budge, I.–Crews, I.–Farlie, D.* (ed.) 1976: *Party Identification and Beyond. Representations of Voting and Party Competition*. London, John Wiley and Sons.
- Bukharin, N.* 1969.: *Historical Materialism*. Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press.
- Burke, K.* 1957: *The Philosophy of Symbolic Form: Studies in Symbolic Actions*. New York, Vintage Books.
- Buss, A.* 1979: *A Dialectical Psychology*. Irvington, New York.
- Butler, P.–Collins, N.* 1996. Strategic analysis in political markets. *European Journal of Marketing*, 10–11.
- Calhoun, C.* 1994 (1997): *Social Theory and Politics of Identity*. In: Craig Calhoun (ed.): *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford, Blackwell. Magyarul: *Társadalomelmélet és identitáspolitikák*. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Cambell, A.–Converse, P. E.–Miller, W. E.–Stokes, D. E.* 1960: *The American Voter*. Chicago, Chicago University Press.
- Cassir, E.* 1946 (1997): *The Myth of State*. XVIII. New Haven, Yale University Press. Magyarul: *A modern politika mítoszok technikája*. Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- 1955: *The Philosophy of Symbolic Forms*. Vol. 2. New Haven, Yale University Press.

- Catlin*, G. 1927: The Science and Methods of Politics. Knopf, New York.
- 1930: A Study of Principles of Politics. Allen and Unwin, London.
- 1922: Thomas Hobbes as Philosopher. Oxford, England: Blackwell, The Science and Methods of Politics. New York: Knopf.
- 1932: A Study of the Principles of Politics. London: Allen and Unwin, Thomas Hobbes. In: Encyclopedia of the Social Sciences. 7. köt. London: Macmillan.
- 1950: A History of Political Philosophers. London: Allen and Unwin.
- Christiansen*, B. 1959: Attitudes Towards Foreign Affairs as a Function of Personality. Oslo; Oslo University Press.
- Cicero*, M. T. 1974: Válogatott művei. Európa Könyvkiadó.
- 1995: Az állam. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Clark*, A. 1996: A megismerés építőkövei. Osiris Kiadó, Bp.
- Clausen*, B.–*Wasmund*, K. (szerk.) 1982: Handbuch der politischen Sozialisation. Braunschweig, West Germany: Agentur Pedersen.
- Cocks*, G. 1986: Contributions of Psychohistory to Understanding politics. In: Hermann, M. (ed.): Political Psychology. Jossey-Bass, San Francisco, London.
- Cohen*, Abner, 1969: Political Anthropology: The analysis of symbolism of power relations. Man 4.
- Coleman*, J. S. 1990: Foundation of Social Theory. Cambridge, Harvard University Press.
- Collins*, R.–*Makowsky*, M.: The Discovery of Society. New York: Random House, 1972.
- Comte*, A., 1901: Sociálphilosophiai értekezései. (Első fele). Bp.
- 1904: Sociálphilosophiai értekezései. Bp.
- 1979: A pozitív szellem. Magyar Helikon, Bp.
- Connerton*, P. 1989 (1997): How Societies Remember. II. Cambridge, Cambridge University Press. Magyarul: Megemlékezési szertartások. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Converse*, P. E. 1975: Public opinion and voting behavior. In: Greenstein, F. J.–Polsby, N. W. (szerk.): 1975.
- Cooks*, G. 1986: Contributions of Psychohistory to Understanding Politics. In: Hermann, M. (ed.): 1986.
- Coser*, L. 1956: The Functions of Social Conflict. New York: Free Press.
- Cranston*, M. 1973: The mask of politics. London, Allen Lane.
- Cs. Kiss Lajos–Galló Béla 1996: A politikai imázs mint esztétikai és gyakorlati probléma. Politikatudományi Szemle, 2.
- Csanádi Márton* 1999: A politikai rendszerváltás társadalomlélektana, avagy szorongások és félelmek a XX. század végi Magyarországon. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 53. Bp.
- Csányi Vilmos* (szerk.), 1986: Agresszió az állatvilágban. Natura.
- 1994: Etológia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Cseh-Szombaty László* 1995: A konfliktuskezelés néhány jellegzetessége Magyarországon. Magyar Szemle, 11.
- Csepeli György* 1979: A társadalom-lélektan lelkiismeret-furdalása és lelkiismerete. Világosság, 2. Megjelent még Csepeli György, 1987.
- 1984: Bevezetés a szociálpszichológiába. (Egyetemi jegyzet). Tankönyvkiadó, Bp.
- é.n. [1985]: Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es éveken. Múzsák Közművelődési Kiadó.
- 1987: Csoporttudat – Nemzettudat. Magvető Kiadó, Bp.

- 1987a: Alfred Schütz és a tudásszociológia. In: Csepeli Gy., Papp Zs. és Pokol B. (szerk.): Modern polgári társadalomelméletek. Gondolat Kiadó, Bp.
- 1990: „Nemzeti tudattalan”. Thalassa, 1.
- 1992: Nemzet által homályosan. Századvég Kiadó, Bp.
- 1993: A meghatározatlan állat. Ego School, Bp.
- Csepeli György–Lányi Gusztáv 1981 (1987): Önmeghatározás és magyarság. Világosság, 1.
- Csepeli György–Örkény Antal, é.n. [1990]: Az alkony. ELTE Szociológiai Intézet, Bp.
- Dalton, R. J. 1996: Political Cleavages, Issues and Elector Changes. In: Lawrence, L.–Niemi, R. G.–Pippa, N. (ed.): Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective. Thousand Oaks, California, Sage Publications.
- D. G. 1949: Historical Introduction to Modern Psychology. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Dahmer, H. 1967: Libido und Gesellschaft. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Davies, J. C. 1973: Where from and where to? In: Knutson, J.N. (ed.): Handbook of Political Psychology. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, Washington, London.
- 1991: Maslow and theory of political development: Getting to fundamentals. Political Psychology, 3.
- De Donk, W. B. H. J.–Tops, P. W. 1992 (1995): Informatization and democracy: Orwell or Athens? A survey of the literature In: CREIS – Chances et risques de l’informatization dans l’Europe de demain. Paris. Magyarul: Informatizálás és demokrácia: Orwell vagy Athén? A szakirodalom áttekintése. Ford.: Farkas Gabriella. In: Eszmélet, 27.
- De Graaf, N. D.–Nieumbeerta, P. H.–Heath, A. 1995: Class Mobility and Political Preferences: Individual and Contextual Effects. American Journal of Sociology. Vol. 100. 4.
- De Graaf, N. D.–Ultee, W. 1990: Individual Preferences, Social Mobility and Elector Outcomes. Elector Studies. Vol. 9. 2.
- De Mann, H. 1928: Socialismens psykologi. 1–2. köt. Stockholm: Tiden.
- Dékány István 1923: Bevezetés a társadalom lélektanába. A Danubia Kiadása, Pécs–Budapest.
- 1932: Politikai lélektan. A politikai érzületek szerepe a mai társadalomban. Társadalomtudományi Füzetek, 13. sz., A Stádium Bizománya, Bp.
- 1933: Kornis Gyula: Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata. I–II. Franklin, Bp.
- 1941: A társadalomlélektan irodalma. In: Lélektani tanulmányok. V. köt., A Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézetének kiadása, Bp.
- 1943: A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba. Pantheon Kiadás, Bp.
- Dessewffy Tibor 1996: Alice Csodaországban, avagy kultúrakutatás a huszonegyedik században. Imago, 1.
- 1996a: Út a szolgaságtól — a Nagy Bukáshoz. Politikatudományi Szemle, 1.
- Deutsch, M. 1983: What is Political Psychology? International Social Science Journal, 35. Magyarul: Mi a politikai pszichológia? In: Lányi Gusztáv (szerk.): Politikai pszichológia. Balassi–ELTE, Bp. 1996.
- Di Renzo, G. 1974: Personality and Politics. Garden City, N. Y., Anchor Press.
- 1977: Politicians and Personality: A Cross-Cultural Perspective. In: Hermann, M., Milburn, Th. (szerk.), A Psychological Examination of Political Leaders. The Free Press, New York.
- Dijk, J. A. G. M. van 1991: Telcdemocratie: Mogelijkheden en Beperkingen van Nieuwe Media voor Burgerschap. Beleid en Maatschappij, Nr. 3.
- Dídi Pál 1975: Az iparban dolgozó városi fiatalok politikai ismeretei és tájékozódásuk. ILV Közlemények, 2. sz.
- Doob, L. W.–Foltz, W. J. 1973: The Belfast Workshop. An Application of Group Techniques to a Destructive Conflict. The Journal of Conflict Resolution, 3.

- Douglas, J. D.* (1970) 1984: A mindennapi élet megértése. In: Hernádi Miklós (szerk.): 1984.
- Downs, A.* 1962 (1990): An Economic Theory of Political Action in a Democracy. In: Hamilton, E. J.–Rees, A.–Johnson, H. G. (ed.): Landmarks in Political Economy. Selections from the Journal of Political Economy. Chicago, Chicago University Press. Magyarul: Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. Közgazdasági Szemle, 9.
- Dutton, W. H.–Guthrie, K.* 1991: An ecology of games: the political construction of Santa Monica's public electronic network. Informatization and the public sector 1.
- Durkheim, Émil*, 1960: Les Formes élémentaires de la vie religieuse. Paris, Presses Universitaires de France.
- Duverger, M.* 1959: An Introduction to the Social Sciences with Special Reference to Their Methods. New York: Harper and Row.
- 1964: Introduction a la politique. Paris: Presses Universitaires de France.
- Easton, D.* 1953: The Political System Knopf, New York.
- 1965: A Systems Analysis of Political Life, New York: Willey .
- Ehrlich, H. J.* 1989: Dogmatizmus. In: Szakács Ferenc (szerk.), Személyiséglélektani szöveggyűjtemény. IV/2. köt., Tankönyvkiadó, Bp.
- Eisstein, A.–Freud, S.–Kulcsár István* 1936: A tömeg. Pszichológiai tanulmányok.
- Ekman, P.* 1995 Hazugság, kiszivárogtatás és a család árulkodó jelei. In: Síklaky István (szerk.): 1995.
- Elau, H.* 1977: Technology and Civility. In: The Skill Revolution in Politics. Hoover Institution Publ. 167. Stanford, California.
- Elms, A. C.* 1976: Personality in Politics. N.Y., Harcourt Brace Jovanovich
- Erikson, E.H.* 1969: Gandhi's truth: On the origins of militant nonviolence. Norton, New York.
- Elster, J.* 1989: The Cement of Society. A Study of Social Order. Chicago, Chicago University Press.
- 1997: A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban. Bp. Osiris.
- Erikson, E.H.* 1991: A fiatal Luther és más írások. Gondolat Kiadó, Bp.
- Erős Ferenc* 1979: Pszichológia és ideológiakritika. Világosság, 12.
- 1981: A szociálpszichológia válsága: krízis kritika nélkül. Pszichológia, 2.
- 1986: Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus. Gondolat Kiadó, Bp.
- 1989: A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében. In: Mérei Ferenc Emlékkönyv, Bp.
- 1990: A hatalom pszichológiája. In: INFO – Társadalomtudomány. MTA 12.
- 1990: A budapesti iskola hozzájárulása az analitikus szociálpszichológiához. Thalassa, 1.
- 1991: A pszichoanalízis fogadtatása a két világháború közötti baloldali szellemi mozgalmakban. In: Kiss György (szerk.), 1991.
- 1993: Antaló-freudizmus. In: Erős F. (1993a).
- 1993a A válság szociálpszichológiája. T-Twins Kiadó, Bp.
- 1993b Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Erős F. (1993a).
- Erős Ferenc–Kovács András–Lévai Katalin* 1985: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Medvetánc, 2–3.
- Erős Ferenc–Vajda Zsuzsa*, 1981, Pszichológia és társadalmi tervzés. Kritika, 9.
- Eulau, H.* 1963: The Behavioral Persuasion in Politics. Random Hause, New York.
- (szerk.) 1969: Behavioralism in Political Science. The Free Press, New York.
- 1970: Political Science. In B. F. Hoselitz (szerk.). A Reader's Guide to the Social Sciences. New York: Free Press.

- Farkas András 1996: Politikai fogalmak faktorszerkezetének idősoros elemzése. A Magyar Pszichológiai Társaság XII. Országos Tudományos Nagygyűlése. 1996. május 22–25. Előadás-kivonatok.
- 1992–1993: A politikai fogalmak vonatkoztatási pont váltásai a politikai rendszerváltás során. Magyar Pszichológiai Szemle, 1–2.
- Favre, P. 1982: L'Absence de la sociologie politique dans les classification Durkheimiennes des sciences sociales, Revue française de science politique, 32.
- Feldman, A. 1991 (1997): Formations of Violence. The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland. VI. Chicago, Chicago University Press. Magyarul: Eszkatológia. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Ferenczi Sándor 1982: A pszichoanalízisről s annak jogi és társadalmi jelentőségéről. In: Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Magvető Kiadó, Bp.
- 1922: Pszichoanalízis és társadalompolitika. Nyugat, 554. old.
- Ferge Zsuzsa 1996: A rendszerváltás megítélése. Szociológiai Szemle, 1.
- Festinger, L. 1962: A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford, Stanford University Press.
- Finer, S. 1976: Introduction to Vilfredo Pareto's Sociological Writings. In: V. Pareto, Sociological Writings. Oxford, England: Blackwell.
- Firat, A. F.–Venkatesh, A. 1993: Postmodernity: The age of marketing. International Journal of Research in Marketing. 10.
- Firth, R., 1973: Symbols, Public and Private. Ithaca, Unwin.
- Fischer László 1933: Kornis Gyula: Az államférfi. Magyar Pszichológiai Szemle, 3–4.
- Foucault, M. 1991: A diskurzus rendje. Holmi, 7.
- Fowler, R. 1995: Hatalom. In: Síklaki István (szerk.): 1995.
- Frank Tibor–Hoppál Mihály (szerk.) 1980: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. I–II. köt. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Franklin, M. N. 1985: The Decline of Class Voting in Britain. Oxford, Clarendon Press.
- Franklin, M. N.–Mackie, T. T.–Valen, H. 1992: Elector Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries. Cambridge, Cambridge University Press.
- Frantzich, S. E. 1982: Computers in Congress: The Politics of Information. Beverly Hills/London Sage.
- Freud, S. 1937: Az ősvámi és az én. Pantheon Kiadás, Bp.
- 1943, (1973): New Introductory Lectures on Psychoanalysis. London: Pelican Books, Magyarul: A lélekelemzés legújabb eredményei. Debrecen: Ampelos.
- 1948: Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia. In: S. Freud, Gesammelte Werke 8. köt. London: Imago.
- 1952 (1918): Totem and Taboo. In: The Standard Edition of the Works of Sigmund Freud. 13. köt. London: Hogarth Press, Magyarul: Totem és tabu. Dick M. Reprint kiadás: Göncöl Kiadó, é. n.
- 1952a: On Narcissism: An Introduction. In: The Standard Edition of the Works of Sigmund Freud. 14. köt. London: Hogarth Press.
- 1958: A mindennapi élet pszichopatológiája. Bibliotheca, Bp.
- 1968: Massenpsychologie und Ich-Analyse. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. Magyarul: Tömegpszichológia és én-analízis. In: Sigmund Freud művei V. köt.
- 1985: Álomfejtés. Helikon Kiadó, Bp.
- 1986: Bevezetés a pszichoanalízisbe. Bp., Gondolat
- 1987: Mózes. Michelangelo Mózes. Európa Könyvkiadó, Bp.

- 1993: Az úgynevezett „Schreber-eset”. In: A patkányember. Klinikai esettanulmányok I. Sigmund Freud művei II., Cserépfalvi kiadása.
- 1995: Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások. Cserépfalvi kiadása — Ebből: Totem és tabu; Tömegpszichológia és én-analízis.
- Frivaldszky János* 1996: Társadalmi diskurzus és szociális jogok. Politikatudományi Szemle, 1.
- Fromm, E.* [1941] 1993: Menekülés a szabadság elől. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1973 *The Anatomy of Human Destructiveness*. Holt, Rinehart and Winston, New York
- Fürstenau, J.* 1969: Entnazifizierung: Ein Kapitel Deutscher Nachkriegspolitik. Neuwied/Berlin: Luchterhand.
- Füstös László-Szakolczai Árpád* 1994: Értékek változásai Magyarországon, 1978–1993. Szociológiai Szemle, 1.
- Gal, S.* 1989: Language and Political Economy. In: Annual Review of Anthropology 18.
- Garai László* 1961: A tudat és a tudattalan dialektikus materialista fogalmához. Magyar Pszichológiai Szemle, 2.
- 1981: Patthelyzetben — Jegyzetek a magyar pszichológia helyzetéről. Kritika, 3.
- 1990: „... kis pénz — kis foci”? Egy gazdaságpszichológia megalapozása. Magyar Közgazdasági Társaság, Bp.
- 1994: Természettudomány-e a pszichológia? Magyar Tudomány, 1.
- 1995: Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról s a rajta vándorló emberről. I–II. köt., Scientia Humana, Bp.
- Garfinkel, H.* 1967: Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs, N. J.
- Garland, D.* 1990 (1997): Punishment and Society. XI. Chicago, Chicago University Press. Magyarul: A büntetés és jelentései. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Gászó Ferenc* (szerk.) 1987: Társadalmi folyamatok az ifjúság körében. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Bp.
- Geertz, C.* 1973: Ritual and Social Change. A Javanese example. In: The Interpretation of Culture. New York, Basic Books.
- Gegesi Kiss Pál*, 1960: Bevezető. Magyar pszichológiai Szemle, 1.
- Gente, H. P.* (szerk.) 1970–71: Marxismus, Psychoanalyse, Sexpol. 1–2. köt. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Gergen, K. J.* 1973: Social psychology as History. Journal of Personality and Social Psychology, 26.
- 1978: Experimentation in Social Psychology: A Rappraisal. European Journal of Social Psychology, 4.
- 1981: Social Psychology and the Phoenix of Unreality. In: Koch, S. (ed.), Draft for Psychology: A Century of Developing Science, McGraw Hill, New York.
- 1993: A lélektani megismerés lehetőségeiről: a hermeneutikai vizsgálódás. Pszichológia, 4. sz.
- Gergen, K. J.–Gergen, M. M.* 1981: Social Psychology. New York, Harcourt–Brace–Jovanovich
- (eds.) 1984: Historical Social Psychology. Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, London.
- Giddens, A.* 1991: Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Polity Press, Cambridge.
- Glad, B.* 1973: Contributions of Psychobiography. In: Knutson, J. N. (ed.): 1973.
- Goffman, E.* 1981: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. (Tanulmányok.) Gondolat Kiadó, Bp.

- Gognel, F. 1950: The Study of Political Parties, Public Opinion and Elections in France. In: Contemporary Political Science. Paris: UNESCO.
- Gombár Csaba 1984: Egy állampolgár gondolatai. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Gombocz Zoltán 1903: Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. (Nyelvészeti füzetek. 7.) Athenaeum ny., Bp.
- Göncz Kinga 1995: Szabadságnyerés — biztonságvesztés. In: Lukács D. (szerk.): Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisban. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület, Bp.
- Gramsci, A. 1971: (1969): Selections from the Prison Notebooks. New York: International Publishers. Magyarul: Levelek a börtönből, Kossuth, Bp.
- Greenstein, F. I. 1973: Political Psychology: A Pluralistic Universe. In: J. N. Knutson (szerk.): Handbook of Political Psychology. San Francisco: Jossey-Bass.
- Greenstein, F. I.–Polis, N. W. (eds.) 1975: Handbook of Political Science. I–VIII. köt., Addison–Wesley publishing Company, Menlo Park, California; London; Amsterdam; Don Mills.
- Habermas, J. 1986: A kommunikatív cselekvés elmélete. Bp., ELTE.
- Halász László–Hunyady György–Marton L. Magda (szerk.) 1979: Az attitűd pszichológiai kutatásainak kérdései. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Hall, C. S.–Lindzey, G. 1980: Lewin mezőelmélete. In: Szakács Ferenc–Kulcsár Zsuzsanna (szerk.): Személyiséglélektani szöveggyűjtemény. II. köt., (Egyetemi jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp.
- Hammer Ferenc 1996: A politikus mint kulturális konstrukció. Torgyán József esete. Imago, 2.
- Hamvas Béla 1988: Az öt génusz. Életünk Könyvek, Bp.
- 1995: Scientia sacra. II. köt., Medio Kiadó.
- Hankiss Ágnes 1987: Kötéltánc. Bp.
- Hankiss Elemér 1983: Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Magvető Kiadó, Bp.
- 1986: Diagnózisok 2. Magvető Kiadó, Bp.
- 1989: Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Hankiss Elemér–Füstös László–Manchin Róbert–Szokolczai Árpád 1982: Continuity and Break: the Analysis of the Value System of Hungarian Society 1930–1978. MTA Szociológiai Intézet.
- 1983: Kényszerpályán? (On a Forced Track? An Analysis of the Value System of Hungarian Society, 1930–1978.) MTA Szociológiai Intézet.
- Hare, P. 1980: A dramaturgical analysis of street demonstrations: Washington, D. C., 1971 és Cape Town, 1976. Különlennyomat, az Amerikai Szociológiai Társaság 1980. augusztusi üléséről.
- Harkai Schiller Pál 1930–1931: A sajtóhibák keletkezésének pszichológiai oknyomozása. Magyar Psychologiai Szemle, 3–4. és 1.
- 1944: Bevezetés a lélektanba. A cselekvés elemzése. Pantheon Kiadás, Bp.
- Harmat Pál, 1990: Kezelésre szorulsz, elvtárs. A pszichiátria a politikai megtorlás szolgálatában. Valóság, 7.
- 1992: Az antipszichiátria fogadtatása Magyarországon. Magyar Tudomány, 1.
- 1994: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Harmatta János 1994: Csoport és társadalom a változó időkben. Végeken, 4.
- Harrop, M. 1990: Political marketing. Parliamentary Affairs, 3.
- Harrop, M.–Miller, W. L. 1987: Elections and Voters. A Comparative Introduction. London, Macmillan Education Ltd.
- Haynal, A. 1992 Totalitáriánus rendszerek és a magyar pszichoanalízis. Thalassa, 1: 21–29.

- 1996: Viták a pszichoanalízisban. Freud, Ferenczi, Bálint. Thalassa Alapítvány, Cserépfalvi Kiadó, Bp.
- Heath, A. 1989: On rationality in voting — party identification or issue voting. In: Ganzeboom, H. B. G.—Flap, H. (ed.): New Social Movement and value Change. Amsterdam, SISWO Publications.
- Heath, A.—Curtice, J.—Jowell, R.—Evans, G.—Field, J.—Witherspoon, S. 1991: Understanding Political Change. The British Voter 1964–1987. Oxford, Pergamon Press.
- Hegel, G. W. F. 1961: A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1968: A szellem filozófiája. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Heidegger, M. 1962 (1989): Being and Time. New York: Harper and Row. Magyarul: Lét és idő. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Heller Ágnes 1992: Emlékezet és felelősség. Thalassa, 1.
- 1994: Megváltoztatta-e a biopolitika a politika fogalmát? Világosság, 11.
- Hellpach, W. 1952: Beiträge zur Individual- und Sozialpsychologie. In: Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Heidelberg: Akademie der Wissenschaften.
- Henley, N. M. 1977: Body Politics: Power, Sex, and Nonverbal Communication. Enlewood Cliffs, N. J., Prentice Hall.
- Heradstveit, D. 1974: Arab and Israeli Elit Perceptions. Oslo: Oslo University Press and Humanity Press.
- 1979: The Arab–Israeli Conflict: Psychological Obstacles to Peace. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hermann Imre 1990: Az antiszemizmus lélektana. Cserépfalvi Kiadása, Bp.
- Hermann, M. G. 1986: What is Political Psychology? In: Hermann, M. G. (szerk.), 1986.
- (szerk.) 1986: Political Psychology. Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- Hermann, M. G.—Milburn, Th. W. (szerk.) 1977: A psychological Examination of Political Leaders. N. Y., The Free Press.
- Hernádi Miklós (szerk.) 1984: A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat Kiadó, Bp.
- Herstein, M. G. 1996: A választó gondolkodási folyamatai és a választás elmélete. In: Lányi G. (szerk.): 1996.
- Hibsch, H. 1960 Közösségi lélektan és a közösségi lélektani kutatás. Magyar Pszichológiai Szemle, 4:385–394.
- Hidas György 1997: Önarckép. Pszichológia, 1.
- Himmelstrand, U. 1960: Social Pressures, Attitudes, and Democratic Processes. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Hirsch-Weber, W.—Schütz, K. 1957: Wähler und Gewählte: Eine Untersuchung der Bundestagswahlen 1953. München: Vahlen.
- Hitler, A. 1934 (1935): Mein Kampf. München, Zentralverlag der NSDAP. Magyarul (első kiadás): Harcom. Bp., Centrum Kiadó.
- Hjelle, L. A.—Ziegler, D. J. 1980: A személyiség behaviorista tanulásmélete: B. F. Skinner. In: Szakács Ferenc–Kulcsár Zsuzsanna (szerk.): Személyiséglélektani szöveggyűjtemény. II. köt., (Egyetemi jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp.
- Hobbes, Th. 1970: Leviatán vagy az egyházi és a világi állam anyaga és hatalma. Magyar Helikon, Bp.
- Hódi Sándor 1981: Pszichológia és icológia. Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- Horkheimer, M. 1950: The Lessons of Fascism. In: H. Cantril (szerk.): Tensions That Cause Wars. Urbana: University of Illinois Press.

- Horn, K.* 1972: Politische Psychologie. In: G. Kress and D. Senghaas (szerk.): Politikwissenschaft: Eine Einführung in ihre Probleme. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- 1982: Occasion and Historical Cause for the Development of Political Psychology in the Federal Republik of Germany. Paper presented at 5th scientific meeting of International Society of Political Psychology, Washington, D. C. June.
- Horn, K.–Senghaas-Knobloch, E.* (szerk.) 1983: Friedensbewegung: Persönliches und Politisches. Frankfurt am Main: Fischer Information zur Zeit.
- Horowitz, E. L.* [1940] 1980: A gyermekki hazaszeretet kialakulásának néhány tényezője. In: Csepeli György (szerk.): Előítéletek és csoportközi viszonyok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Hovland, C. J.–Janis, J. L.–Kelley, H. H.* 1953: Communication and Persuasion. New Haven, Yale University Press.
- Hovland, C. J.–Sears, R. R.* 1940: Minor studies of aggression: VI. Correlation of lynching with economic indices. Journal of Psychology, 9.
- Hörberg, T.* 1983: Prediktion, osakerhet och risk is internationella förhandlingar. Lund, Sweden: Studentlitteratur.
- Hunyady György* 1968: Tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata. Tankönyvkiadó, Bp.
- 1976: A XX. század különböző időszakainak értékelése a közgondolkodásban. In: Vass H. (szerk.): Történelem és tömegkommunikáció. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1979: Az értékelés konzisztenciája a társas kapcsolatok percepciójában: az ún. kongitív egyensúly kutatásáról. Pszichológiai Tanulmányok. XV. köt., Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1981: Kognitív komplexitás személyek és ideologikus tárgykörök megítélésében. Pszichológia, 1.
- 1982: Történelmi ismeretek és attitűdök a közgondolkodásban és az oktatásban. In: Vass H. (szerk.): Történelem és közgondolkodás. Kossuth Kiadó, Bp.
- 1989: Komplex történeti–nemzeti–társadalmi kategóriák jellemzéséről. In: Váriné Szilágyi I.–Niedermüller P. (szerk.): Identitás kettős tükörben. TTT, Bp.
- 1990: From the national character to the mechanism of stereotyping: The withdrawal of social psychology in the history of sciences. In: Nyíri, J. C. (ed.): Perspectives on Ideas and Reality. FPIK, Bp.
- 1996: Stereotípiák a változó közgondolkodásban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Hunyady Gy.–Hann E.–Lázár G.–Pörzse K.* 1974: Nézetek a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Hunyady Gy.–Hann E.–Pörzse K.* 1975: Nézetek a szocialista hazafiság időszerű kérdéseiről. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Husserl, E.* 1972: Fenomenológia. In: Edmund Husserl Válogatott tanulmányai. Gondolat Kiadó, Bp.
- Huszár Tibor* 1995: A hatalom rejtett dimenziói. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Hydén, L. C.* 1980: Psykologi och Marxism. Stockholm: Norstedt.
- Inglehart, R.–Rabier, J.-R.* 1986: Political Realignment in Advanced Industrial Society: From Class-Based Politics to Quality-of-Life Politics. Government and Opposition. Vol. 21.
- Israel, J.–Tajfel, H.* (eds.) 1972: The context of social psychology. A critical assessment. Academic Press, New York, London.
- Jacobsen, W.* 1978: Development of Political Psychology in Germany. Paper presented at annual meeting of the German Psychological Association, Hamburg, May.
- Janis, I. L.* 1972: Victims of Groupthink. Houghton Mifflin, Boston.

- 1982: Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascos. Houghton Mifflin, Boston.
- Jaros, D.-Grant, L. V. 1974: Political Behavior. Basil Blackwell, Oxford.
- Jaspers, K. 1922: Psychologie der Weltanschauungen. Berlin.
- 1960: Psychologie der Weltanschauungen. Berlin: Springer.
- Jászi Viktor 1904: Kollektív lélek. Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedés, Bp. (Klny. a „Huszadik Század”-ból. A Huszadik Század Könyvtára 7. sz.)
- Jay, M. 1973: The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–50. London: Heinemann.
- Jellinek, G. 1994: Allgemeine Staatslehre. Berlin: Haning, 1914. — Magyarul: Általános államtan. Osiris–Századvég Kiadó, Bp.
- Jung, C. G. 1990: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába. Európa Kiadó, Bp.
- 1993: Aión. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1993a: Mélységeink ösvényein. Gondolat Kiadó, Bp.
- 1995: A diktátorok lélektana. Thalassa, 1–2.
- Kapferer, B. 1988: Legends of People, Myth of State. Washington, D. C., Smithsonian Institution Press.
- Karácsony Sándor 1933: Nyugati világnézetünk felemás igában. Pro Christo Diákmozgalom Szövetség Kiadása, Bp. (2. kiad.: Az Üzenet szerkesztősége, Kolozsvár, 1991. Református Egyház Misztótfalusi Sajtóközpontja.)
- 1939 (1985): A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. Exodus, Bp. Második kiadás: Magvető, Bp.
- 1945: A magyar demokrácia. Exodus, Bp.
- 1947: A magyar béke. Exodus, Bp.
- Kardos Lajos 1957: A lélektan alapp problémái és a pavlovi kutatások. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Katona, G. 1975: Psychological Economics. Elsevier, New York, Oxford, Amsterdam.
- Kavanagh, D. 1983: Political Science and Political Behaviour. George Allen and Unwin, London.
- Kecskés Pál 1981: A bölcselet története. Szent István Társulat, Bp.
- Kelemen Gábor 1992: A pszichoterápia és az öngyógyítás spirituális dimenziója. Pszichoterápia, 1.
- Kelman, H. 1973: A szociális befolyásolás három folyamata. In: Hunyadi György (szerk.): Szociálpszichológia, Bp. Gondolat.
- Kelly, J. D.-Kaplan, M. 1990: History, Structure, and Ritual. Annual Review of Anthropology 19.
- Kene B. Hanna 1991: A bűnbak pszichológiájáról. Kritika, 2.
- Kéri László 1984: Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében. Társadalomtudományi Közlemények, 4. sz.
- (szerk.) 1988: Hazai politikai szocializációs folyamatok. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp.
- Kernbert, O. F. 1995: Tömeglélektan — analitikus szemszögből. Thalassa, 1–2.
- Kertzer, D. I. 1993: Ritual, Politics and Power. New Haven, Yale University Press.
- Kessel, J. H. 1965: Cognitive Dimensions and Political Activity. Public Opinion Quarterly, 29.
- Kinszki Imre 1922: Egyén és demokrácia. Nyugat 1.
- Kirkpatrick, S. A.-Pettit, L. K. 1973: Social-Psychological Perspectives in Politics. In: Uők (szerk.), The Social Psychology of Political Life. Duxbury Press, Belmont, California.
- Kiss Albin 1930: Szent Ágoston. De civitate Dei művének méltatása. Szent István Társulat, Bp.

- Kiss Balázs 1999: Álláspontok a marketing politikára való alkalmazhatóságáról. Politikatudományi Szemle, 3.
- Kiss Endre 1984: Történelem és társadalomlélektan. Valóság, 9.
- 1990: A sztálinizmus társadalomlélektanáról. In: Balogh Tibor (szerk.): Személyiségkoncepciók. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1991: A sztálinizmus mindennapi tudata és lélektana. Valóság, 4.
- Kiss György (szerk.) 1991: Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1991a: Gyakorlati pszichológiai műhelyek a két világháború közötti Magyarországon. In: Kiss György (szerk.), 1991.
- Klein Sándor 1980: Munkapszichológia. I–II. köt., Gondolat Kiadó, Bp.
- 1986: A pszichológus felelőssége. Beszélgetés John Ravennel. Magyar Pszichológiai Szemle, 4.
- 1992/93: „A közép-amerikai kihívás”. Személyközpontú csoport vezető politikusokkal. Magyar Pszichológiai Szemle, 1–2.
- Kling, R. 1986: The Struggles for Democracy in an Information Society. The Information Society 4.
- Klingemann, H. D.–Kaase, M.–Horn, K. (szerk.) 1981: Politische Psychologie. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Knutson, J. N. 1972: The Human Basis of the Polity. A psychological Study of Political Men. Aldin, Atherton, Inc., Chicago, New York.
- (szerk.) 1973: Handbook of Political Psychology. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, Washington, London.
- 1973a: Personality in the Study of Politics. In: Knutson, J. N. (szerk.): 1973.
- Kocsis István 1995: A Szent Korona tana. Püski, Bp.
- Kolnai, A. 1921: Psychoanalyse und Sociologie. Zur Psychologie von Masse und Gesellschaft. internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig, Wien, Zürich. — Psychoanalysis and Sociology. George Allen and Unwin Ltd, London.
- Kontra György 1992: Karácsony Sándor. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp. (Magyar Pedagógus sorozat).
- Kornis Gyula 1933: Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata. I–II. köt., Franklin Társulat, Bp.
- 1935: Pázmány Péter személyisége. Franklin Társulat, Bp.
- 1935a: Apponyi világnézete. Franklin Társulat, Bp.
- Koselleck, R. 1998: Ellenségfogalmak. (ford.: Szabó Márton) In: Szabó Márton (szerk.): Az ellenség neve. Bp. Józsefvárosi Műhely Kiadó.
- Kotler Ph. 1972: A Generic Concept of Marketing. Journal of Marketing, April.
- Kraemer, K. L.–King, J. L. 1987: Computers and the Constitution: a Helpful, Harmful or Harmless Relationship. Public Administration Review 47.
- Krisztics Sándor 1931: Politika. I. köt., Franklin Társulat, Bp.
- Kuhn, T. S. 1962 (1984): The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press Magyarul: A tudományos forradalmak szerkezete. Bp. Gondolat.
- Kulcsár Kálmán 1987: Politikai és jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- 1996: Alkotmányozás Magyarországon, 1996. Magyar Szemle, 7–8.
- Kulcsár Zsuzsanna 1996: Korai személyiségfejlődés és énfunkciók Pszichoanalitikus elméletek biopszichológiai elemzésben. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Lagerroth, F. 1925: Psykologisk verkligheter och juridisk fiktion vid tillämpningen av sveriges grundlag. Lund, Sweden: Gleerup.

- Lányi Gusztáv 1992: A politikai pszichológiáról — Magyarországon. Tudománytörténeti és tudásszociológiai vázlat. Bp. Valóság, 9. sz.
- (szerk.) 1996: Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény. Balassi Könyvkiadó, ELTE Szociológiai Intézet, Bp.
- 1996a: Választás, kampány és politikai pszichológia. Valóság, 7.
- 1997: Politikai pszichológia és politikatudomány. (A politikai pszichológia szemléleti sajátosságairól) Bp. MTA PIT Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 37.
- Lasswell, H. D. 1951: The Political Writings of Harold D. Lasswell. The Free Press, New York.
- 1951a: Psychopathology and Politics. In: The Political Writings of Harold D. Lasswell. New York: Free Press.
- 1960: Psychopathology and Politics. Vicing, New York.
- Lasswell, H. D.–Kaplan, A. 1950: Power and Society. Yale Univ. Press, New Haven.
- Laudon, K. C. 1986: The Dossier Society. Value choices in the design of national information systems. New York, Columbia University Press.
- Lázár Guy 1983: A magyar lakosság politikai–történeti tudata — a közvéleménykutatások tükrében 1969–1980. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., Tanulmányok, Beszámolók, Jelentések XV. 5.
- Lazarsfeld, P.–Jahoda, M.–Zeisel, H. 1933: Die Arbeitslosen von Marienthal. Leipzig: Sternhem.
- Le Bon, G. 1896: La psychologie du socialisme. Paris: Alcan.
- 1910: La psychologie politique et la défense sociale. Paris: Flammarion.
- 1912: La révolution Française et la psychologie des révolutions. Paris: Flammarion.
- 1920: Múlt és jövő. Gondolatok a világháborúról, békéről, s a népek és kultúra sorsáról. Franklin-Társulat, Bp.
- é.n. [1926]: Új idők pszichológiája. Révai Kiadás, Bp.
- 1993: A tömegek lélektana. Franklin-Társulat, Bp. Reprint kiadás: Hatágú Síp Alapítvány.
- Lehner, F. 1974: Nostalgie einer Disziplin oder die Revolution, die nie stattgefunden hat. Politische Vierteljahresschrift 15.
- Leites, N. 1953: A Study of Bolshevism. New York: Free Press.
- Leithäuser, T. 1976: Formen des Alltagsbewusstseins. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Leithäuser, T. és mások 1981: Entwurf zu einer Empirie des Alltagsbewusstseins. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Leithäuser, T.–Heinz, W. R. (szerk.) 1980: Produktion, Arbeit, Sozialisation. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lénárd Ferenc (szerk.) 1984: Alkalmazott pszichológia. Gondolat Kiadó, Bp.
- 1989: A lélektan útjai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1991: Az Egyetemi Lélektani Intézet 1932–1947 között végzett munkájáról. In: Kiss György (szerk.), 1991.
- Lengyel László 1994: Magyar alakok. 2000 és Pénzügykutató, Bp.
- 1994a: Korunkba zárva. 2000 és Pénzügykutató, Bp.
- 1995: Don Luis. Gyűlölet és szeretet. Kritika, 11.
- Lenin, V. I. , 1967 (1971): Left-Wing Communism: An Infantile Disorder. In: V. I. Lenin, Selected Works in Three Volumes. 3. köt. Moscow: Progress Publishers. Magyarul: Baloldaliság — a kommunizmus gyermekbetegsége. Bp. Kossuth.
- 1967 (1976): What Is to Be Done? In: V. I. Lenin Selected Works in Three Volumes. 1. köt. Moscow: Progress Publishers. Magyarul: Mi a teendő? Bp. Kossuth.
- 1969: Materializmus és empiriokriticismus. In: LVM. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Lenk, H. 1979: Zur wissenschaftstheoretische Situation der deutschen Soziologie. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Special Issue no. 21.

- Leopold Lajos* 1987: A presztízs. Magvető Kiadó, Bp.
- Lepsius, M. R.* 1979: Die Entwicklung der Soziologie nach dem Zweiten Weltkrieg. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Special Issue no. 21.
- Lévi-Strauss, C.* 1967: Mythologiques II. Paris, Plon.
- Levin, K.-Lippitt, R.-White, R. K.* 1975: Empirikus viselkedési sémák kísérletileg kialakított társas légkörben. In: Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Lifton, R. J.-Olson, E. (eds.)* 1974: Explorations in Psychohistory. Simon and Schuster, New York.
- Lippert, E.-Wakenhut, R. (szerk.)* 1983: Handwörterbuch der politischen Psychologie. Op-laden: Westdeutscher Verlag.
- Lipset, S. M.* 1995: Homo Politicus. A politika társadalmi alapjai. Bp. Osiris.
- Lipset, S. M.-Lazarsfeld, P. F.-Barton, A. H.-Linz, J.* 1954: The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior. In: Lindzey, G. (ed.): Handbook of Social Psychology. Vol. 2. Special Fields and Applications. Cambridge, Addison-Hall International Inc.
- Lipset, S. M.-Zetterberg, H. L.* 1970 (1998): A Theory of Social Mobility. In: Tumin, M. M. (ed.): Readings on Social Stratification. London, Prentice-Hall. Magyarul: Róbert Péter (szerk.): A társadalmi mobilitás: Hagyományos és új megközelítések. Új Mandátum.
- Littman, R. A.* 1961: Psychology: The Socially Indifferent Science. American Psychologist, 16.
- Litván György* 1990: Kollektív elfojtás — totális rendszerek. Thalassa, 1.
- Livolsi, M.* 1995: Appunti per un discorso sulla comunicazione politica nel nuovo scenario dell'Italia contemporanea. In: Marino Livolsi-Ugo Volli: La comunicazione politica tra prima e seconda repubblica. Milano, Franco Angeli.
- Loewenberg, P.* 1983: Decoding the Past. The Psychohistorical Approach. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Look, A.-Harris, Ph.* 1996: Political Marketing — vive la différence! European Journal of Marketing 10-11.
- Lorenz, K* 1994: Az agresszió. Katalizátor Iroda, Bp.
- 1984: Összehasonlító magatartás-kutatás. Az etológia alapjai. Gondolat Kiadó, Bp.
- Lubek, I.* 1981: Histoire de psychologie sociales perdues: Le cas de Gabriel Tarde. Revue Française de sociologie, 22.
- Luhmann, N.* 1983: Sociology in Germany: Insistence on Systems Theory. Social Forces, 61.
- Lundquist, L.* 1982: The Party and the Masses: An Interorganizational Analysis of Lenin's Model for the Bolshevik Revolutionary Movement. Dobbs Ferry, N. Y.: Transnational Publishers.
- Mann, M.* 1973: Consciousness and Action Among the Western Working Class. London: Macmillan.
- Machiavelli, N.* 1978: A fejedelem. In: Niccoló Machiavelli Művei I. Bp. Európa.
- Martin, J.* 1978: The wired society. Englewood Cliffs-Prentice Hall.
- McLean, I.* 1989: Democracy and New Technology. Cambridge, Polity Press.
- Mayo, E.* 1949: The Social Problems of an Industrial Civilization. London: Routledge and Kegan Paul.
- 1951: The Psychology of Pierre Janet. London: Routledge and Kegan Paul.
- McDonald, H.-Malcolm, B.-Morris, P.* 1990: Mi fán terem a marketingterv? Képes kézikönyv menedzsereknek. Bp. Park Kiadó.
- McDougall, S.-Shand, H. L.* 1908: An Introduction to Social Psychology. London, Methuen.
- Mead, M.* 1951: Soviet Attitudes Toward Authority. New York: McGraw-Hill.

- Mérei Ferenc 1991: Három találkozás. In: Bibó-Emlékkönyv. II. köt., Századvég Kiadó, Bp., Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Merton, R. K. 1980: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. Gondolat.
- Mill, J. S. 1980: A szabadságról. Haszonelvűség. Magyar Helikon.
- Mitscherlich, A. 1970: Society Without the Father. New York: Schocken Books.
- Molnár Tamás 1992: A hatalom két arca: Politikum és szentség. Európa Könyvkiadó, Bp.
- Moreno, J. 1953: Who Shall Survive? Beacon Press, Boston.
- Moscovici, S. 1976: Social Influence and Social Change. London, Academic Press.
- 1981: L'Age de foule. Paris: Fayard.
- 1991: A szociálpszichológia új feladatai az új Európában. Valóság, 10:63–74.
- Moser, H. (szerk.) 1979: Politische Psychologie. Basel, Switzerland: Beltz.
- (szerk.) 1981: Fortschritte der politischen Psychologie. 1. köt. Basel, Switzerland: Beltz.
- Moussong-Kovács Erzsébet 1979: Beszélgetés Moussong-Kovács Erzsébettel, a [Magyar Pszichológiai] Társaság elnökével. Magyar Pszichológiai Szemle, 1. sz.
- Nandy, A. 1983: Towards an alternative politics of psychology. International Social Science Journal, 2.
- Németh Erzsébet 1996: A politikai kommunikáció marketingje. Társadalmi Szemle, 3.
- 1999: Közszerelés - A modern retorika eszközei. Bp. Osiris.
- 1999a: A politikus mint „áru”. In: Sárközi Erika (szerk.): Rendszerváltás és kommunikáció. Osiris-Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet, Bp.
- Nimmo, D. 1978 (1990): Communication and Political Opinion in America. University of Tennessee, Knoxville. — Magyarul részletek: Jel-Kép, február.
- Noszlopi László 1937: A világnézetek lélektana. Szent István Társulat, Bp.
- 1944 (1992): Emberismeret és emberekkel való bánás. Pantheon Kiadás, Bp. Reprint: Aqua Kiadó, Bp.
- Oleár Éva 1995: A politika mint árucikk. Jegyzetek a politikai marketing kérdőjeleihez. Marketing & Management, 3.
- Ormos Mária (válogatta, bevezetővel ellátta, fordítást ellenőrizte) 1996: A Mein Kampf a propagandáról. Rubicon, 3.
- Orosdy Béla-Héder Sándor 1997: Politikai marketing — politikusi (meta)kommunikáció. Marketing & Management, 4.
- O'Shaughnessy, N. 1990: The Phenomenon of Political Marketing. MacMillan, Houndmills.
- Ottlik László 1942: Bevezetés a politikába. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Paczolay Péter-Szabó Máté 1984: A politikaelmélet rövid története. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Paneth Gábor 1985: A labirintus járataiban. Pszichiátria, kultúra, klinikum. Magvető Kiadó, Bp.
- Pareto, V. 1902: Les systemes socialistes. Paris: Giard and Brière.
- 1909: Manuel d'économie politique. Paris: Giard and Brière.
- Parkin, P. 1984 (1997): Political Language. Annual Review of Anthropology, 13. Magyarul: Politikai nyelv. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó-Lát-hatatlan Kollégium, Bp.
- Parsons, T. 1969: The Structure of Social Action. 1–2. köt. New York: Free Press.
- Parsons, T. 1969a: „Voting” and the equilibrium of the american political system. In: Uő.: Politics and Social Structure. New York, Free Press.
- Passigli, S. 1971: Politische Wissenschaft in italienisches Sicht. Politische Vierteljahresschrift, 12.
- Pataki Ferenc 1967 (1977): A marxista szociálpszichológia tájékoztatói irányai. Társadalmi Szemle, 3. In: Uő.: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- 1976: Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1982: Vannak-e paradigmák a jelenkori szociálpszichológiában. Pszichológia, 4.

- 1982a: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- 1987: Identitás, személyiség, társadalom. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1988: Közösségi társadalom — eszmény és valóság. Kossuth, Bp.
- 1993: Rendszerváltás után: Társadalomlélektani terepszemle. Scientia Humana, Bp.
- 1995: Rosszkedvű ország? In: Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és Várnai Györgyi (szerk.): Kérdőjelek: a magyar kormány 1994–1995. Korridor, Bp.
- 1995, 1996: Élettörténet és identitás. Pszichológia, 4. és 1.
- 1998: A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba. Osiris, Bp.
- 2000.: Rendszerváltók és bűnbakok. Osiris, Bp.
- Platón 1970: Az állam. Gondolat Kiadó, Bp.
- Pléh Csaba 1984: Hagyomány és újítás a magyar pszichológiában, avagy a hagyományfelejtés mint pszichológiai hagyomány. Világosság, 2.
- 1992: Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása. Gondolat Kiadó, Bp.
- 1995: A szimbólumfeldolgozó gondolkodásmód és a szimbólumfogalom változatai/változásai. In: Kapitány Á.–Kapitány G. (szerk.): Jelbeszéd az életünk. Bp., Osiris–Századvég.
- Pléh Csaba–Czigler István 1979: Kísérlet politikai kifejezések megítélésére alkalmas szemantikus differenciálskálák kialakítására és alkalmazására. Pszichológiai Tanulmányok. XV. köt., Akadémiai Kiadó, Bp.
- Pléh Csaba–Lányi Gusztáv 1984: A „kognitív forradalom” és a magyar pszichológia. Valóság, 7.
- Polgár Tibor (szerk.) 1982: Politikatudományi tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Popkin, S. L. 1991: The Reasoning Voter. Communication and Persuasion in Presidential Campaigns. Chicago–London. Chicago University Press.
- Pratkanis, A. R.–Aronson, E. 1992: A rábeszélőgép. AB OVO, Bp.
- Preiser, S. (szerk.) 1982: Kognitive und emotionale Aspekte politischen Engagements. In: H. Moser (szerk.): Fortschritte der politischen Psychologie. 2. köt. Basel, Switzerland: Beltz.
- (szerk.) 1983: Soziales und Politisches Engagement: Kognitive und sozioökologische Bedingungen. H. Moser (szerk.): Fortschritte der politischen Psychologie. 3. köt. Basel, Switzerland: Beltz.
- Rasmussen, E. 1983: En filosof og to historikere — Statsvetenskaplig tidskrift, 86.
- Renshon, S. 1974: Psychological Needs and Political Behavior. N. Y., The Free Press.
- 1986 (1997): Lectures on Ideology and Utopia. I. New York, Columbia University Press.
- Magyarul: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Ricouer, P. 1987: Szimbólum és értelmezés. In: A hermeneutika elmélete I–II. Szeged, JATE.
- Riesman, D. 1983: A magányos tömeg. Bp., KJK.
- Riker, W. H.–Oldeshook, P. C. 1968: A Theory of the Calculus of Voting. American Political Science Review. Vol. 62. 1.
- Roazen, P. 1970: Freud: Political and Social Thought. New York: Random House.
- Robbins, G. E. 1984: Dogmatizmus és információgyűjtés a személyiségre vonatkozó benyomás kialakításában. In: Hunyady György (szerk.), Szociálpszichológia. Gondolat Kiadó, Bp.
- Róbert Péter 1996: Osztály és párt Magyarországon — három választás után. Politikatudományi Szemle, 1.
- 1999: A racionális szavazó Magyarországon. Századvég, 12.
- Roose, A. L. 1947: Foreword. In: G. Wallas: Human Nature in Politics. London: Constable
- Rogers, C. 1982: A Psychologist Looks at Nuclear War: Its Threat, Its Possible Prevention. Journal of humanistic Psychology, 4.
- 1986: The Rust Workshop: A Personal Overview. Journal of Humanistic Psychology, 3.

- Rogers, C.-Ryback, D.* 1984: On alternative to nuclear planetary suicide. In: Levant, R. és Shlien, R. (eds.): Client-centered therapy and the person-centered approach: New direction in theory, research and practice. Praeger, New York.
- Rogow, A. A.* 1969: A Psychiatry of Politics. In: Rogow, A. a. (ed.): Politics Personality, and Social Science in the Twentieth Century. Essays in Honor of Harold D. Lasswell. University of Chicago Press, Chicago, London.
- Rokeach, M.* 1984: A nézetek rendszerének szerveződése. In: Hunyady György (szerk.), Szociálpszichológia. Gondolat Kiadó, Bp.
- Rokeach, M.-Restle, F.* 1980: A nyílt és a zárt gondolkodási rendszerek közötti alapvető különbségtévesztés. In: Csepeli György (szerk.) Előítéletek és csoportközi viszonyok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Roll, Ch.* 1982: Private Opinion Polls In: Benjamin (ed.) The Communication Revolution in Politics.
- Rubinstein, Sz. L.* 1964: Az általános pszichológia alapjai. I-II. köt., Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1967: A pszichológia fejlődése. Tankönyvkiadó, Bp.
- Salamon Jenő* 1960: A pszichológiai kutatások mai problémái az OSZSZSZK Pszichológiai Társaságának I. Kongresszusán. Magyar Pszichológiai Szemle, 1:63–72.
- Sanford, N.* 1973: Authoritarian Personality in Contemporary Perspective. In: J. N. Knutson (szerk.): Handbook of Political Psychology. San Francisco: Jossey-Bass.
- Schütz Antal* 1943: Aquinói Szent Tamás szemelvényekben. Szent István Társulat, Bp.
- 1984: A fenomenológia néhány vezérfogalma. In: Hernádi Miklós (szerk.): 1984.
- Scitovsky Tibor* 1976: Az örömtelen gazdaság. Gazdaságlélektani alapvetések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- Scruton, R.* 1995: Mi a konzervativizmus? Osiris Kiadó, Bp.
- Sears, D. O.* 1968: Political behavior. In: Lindzey, G. és Aronson, E. (szerk.): The handbook of social psychology, 5., Addison-Wesley, California, London, etc.
- 1987: Political Psychology. Annual Review of Psychology, 38.
- Segall, M. H.* 1976: Human Behavior and Public Policy: A Political Psychology. Pergamon Press, New York.
- Seligman, M.* 1974: Helplessness. On Depression, Development and Death. San Francisco, Freeman.
- Selznick, P.* 1950: The Organizational Weapon. New York: Free Press.
- Sighele, S.* 1895: La foule criminelle. Paris: Balliere.
- 1898: Psychologier des sect. Paris: Giard and Brière.
- Siklaci István* 1994: A meggyőzés pszichológiája. Scientia Humana, Bp.
- (szerk.) 1995: A szóbeli befolyásolás alapjai. II. köt., Nemzeti Tankönyvkiadó, ELTE Szociológiai Intézet, Bp. (Egyetemi jegyzet).
- 1996: A demagógia működésmódja — a szociálpszichológus szemével. Rubicon, 3.
- Sjöblom, G.* 1968: Party Strategies in a Multiparty System. Lund, Sweden: Studentlitteratur.
- Skinner, B. F.* 1971: Beyond freedom and dignity. Bantam, New York.
- Snyder, R. C.-Bruck, H. W.-Sapin, B.* (szerk.) 1962: Foreign Policy Decision Making: An Approach to the Study of International Politics. New York: Free Press.
- Solomon, L. N.* 1987: International Tension-Reduction Through the Person-Centered Approach. Journal of Humanistic Psychology, 3.
- Somit, A.-Peterson, S. A.*, 1986: Biological Correlates of Political Behavior. In: Hermann, M. G. (szerk.): 1986.
- Sorokin, P.* 1928: Contemporary Sociological Theories. New York: Harper and Row.
- Spinoza, B.* 1953: Teológiai-politikai tanulmány. Akadémiai Kiadó, Bp.

- Stallybrass, P.–White, A.* (1986) 1997: The Politics and Poetics of Transgression. Ithaca, Cornell University Press. Magyarul: Bevezetés a határátlépés politikájához és poetikájához. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Stein, H. F.* 1985: Psychological complementarity in Soviet–American relations. Political Psychology, 2.
- Stenelo, L. G.* 1980: Foreign Policy Predictions. Lund, Sweden: Studentlitteratur.
- Sterling, Th. D.* 1986: Democracy in an information Society. The Information Society 4.
- Stoetzel, J.* 1943: Théorie des opinions. Paris: Fayard.
- 1945: L'Étude expérimentale des opinions. Paris: Fayard.
- Stolcke, V.* 1995: The Language of Culture. Current Anthropology. Vol. 36, 1. Magyarul: A kultúra nyelvén. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp., 1997.
- Stone, W. F.–Schaffner, P. E.* 1988: The Psychology of Politics. New York, Berlin etc., Springer Verlag.
- Stone, W. F.* 1974: The Psychology of Politics. N. Y., The Free Press.
- Stone, W. F.* 1981: Political Psychology: A Whig History. In: S. L. Long (szerk.): The Handbook of Political Behavior. 1. köt. New York: Plenum.
- Stuoffer, S. A. et al. (eds.)* 1949: American Soldier I–IV. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Sulloway, F. J.* 1987: Freud, a lélek biológusa. Gondolat Kiadó, Bp.
- Süle Ferenc* 1992: Vallás vagy pszichoterápia? Küzdelem a vertikális labirintusban. Bp.
- 1993: A valláslélektan aktualitása a pszichoterápiában. Pszichoterápia, 1.
- Swenson, G. L.* 1987: When Personal and Political Processes Meet: The Rust Workshop. Journal of Humanistic Psychology, 3.
- Szabó Ildikó* 1991: Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon. Tekintet Könyvek.
- Szabó Ildikó–Csepeli György* 1984: Nemzet és politika a 10–14 éves gyermekek gondolkodásában. Tanulmányok, beszámolók, jelentések, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 4.
- 1984a: Politikai érzelmek iskolája. Jel-Kép, 2.
- Szabó Márton* 1994: A metaforikus politika. Politikatudományi Szemle, 3.
- 1996: Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. Politikatudományi Szemle, 4.
- Szállási Árpád* 1980: Freud, Ferenczi és a Nyugat. Orvosi Hetilap, 121.
- Szent Ágoston* 1859: Az Isten városáról írt XXII. könyve. (De civitate Dei, libri XXII) M. Egyházirod. Isk., Pest, Boldini ny.
- Szent Tamás* brevárium 1968: Summa theologiae, III. 1–59. Összeállította, ford. és bev. Lelovics Lipót. Szent István Társulat, Bp.
- Szent Tamás, Aquinói* 1994: Summa theologiae. A teológia foglalata. Telosz, Bp.
- Szummer Csaba* 1993: Hermeneutikai fordulat előtt a pszichológia? Pszichológia, 4.
- Szurmyicsenkö, Sz. I.–Grigorjev, V. K.–Levükin, I. T. (szerk.)* 1981: A pszichológia és a pedagógia alapjai a pártmunkában. MSZMP Politikai Főiskola, Pedagógiai Tanszék, Bp.
- Tarde, G.* 1899: Les transformations du pouvoir. Paris: Alcan.
- 1968: Penal Philosophy. Montclair, N. J.: Patterson Smith.
- 1969: On Communications and Social Influence. Chicago: University of Chicago Press.
- Thierc, Y. J.* 1981: Gustave Le Bon: Prophète de l'irrationalisme de masse. Revue française de sociologie, 22.
- Thierc, Y. J.–Tréanton, J. R.* 1983: La Foule comme objet de „science”. Revue française de sociologie, 24.
- Tréanton, J. R.* 1983: La Foule comme objet de „science”. Revue française de sociologie, 24.

- Turkle, S.* 1979: Psychoanalytic Politics: Jacques Lacan and Freud's French Revolution. New York: Basic Books.
- Turner, R.* (szerk.) 1974: Ethnomethodology. Harmondsworth, Middlesex.
- Turner, V.* 1975, 1983: Dramas, Fields, and Metaphors. Ithaca, Cornell University Press.
- 1977 (1997): The Ritual Process. Ithaca, Cornell University Press. Magyarul: Liminalitás és közösség. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Vajda Mihály* 1969: A mítosz és a ráció határán. (Edmund Husserl fenomenológiája.) Gondolat Kiadó, Bp.
- Van Kalken, F.–Lepes, J.* 1950: Political Science in Belgium. In: Contemporary Political Science. Paris: UNESCO.
- Varga Károly* 1986: Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Váriné Szilágyi Ibolya* 1982: A szociálpszichológia megújulásának etogenikus programja. Magyar Pszichológiai Szemle I.
- Várkonyi Hildebrand* 1943: A lelkiélet zavarai. Országos Közoktatási Tanács, Bp.
- Vattimo, G.* 1992: Myth discovered. In: The Transparent Society. Baltimore, The John Hopkins University Press.
- Veyne, P.* 1983: Did the Greeks believe in their Myths? An Essay on the Constitutive Imagination. Chicago–London, University of Chicago Press.
- Vico, G.* 1963: Az új tudomány. (Principi di scienza nuova) Akadémiai Kiadó, Bp.
- Volmerg, B.–Volmerg, U.–Leithäuser, T.* 1983: Kriegsängste und Sicherheitsbedürfnis: Zur Sozialpsychologie des Ost–West Konflikts im Alltag. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Wallas, G.* 1914: The Great Society: A Psychological Analysis. New York: Macmillan.
- 1947: Human Nature in Politics. London: Constable.
- Wasmund, K.* (szerk.) 1982: Jugendliche: Neue Bewusstseinsformen und politische Verhaltensweisen. Stuttgart: Ernst Klett.
- Watson, J. B.* 1970: Hogyan látja a behaviorista a pszichológiát? In: Kardos Lajos (szerk.): Behaviorizmus. Gondolat Kiadó, Bp.
- Watts, M.* (szerk.) 1981: Biopolitics: Ethological and Psychological Approaches. Jossey Bass, San Francisco.
- Weakliem, D. L.* 1992: Does Social Mobility Affect Political Behavior? European Sociological Review, Vol. 8. 2.
- Westland, G.* 1978: Current Crises of Psychology. Heinemann, London.
- Wessélyi Miklós, Br.* 1936: A Harmadik Birodalom keletkezése. Viktória Könyvkiadóvállalat Kiadása, Bp.
- Wiatr, J. J.* 1980: A politikai viszonyok szociológiája. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Winner, L.* 1986: The Whale and the Reactor. A Search for Limits in an Age of High Thierc. Durham/London Duke University Press.
- 1988: Do Artifacts have Politics? In: M. E. Kraft–N. J. Vig (eds.): Technology and Politics (33–53). Durham/London Duke University Press.
- Winter, D. G.* 1973: The Power Motive. The Free Press, New York.
- Winter, D. G.–Stewart, A. J.* 1989: Hatalomvágy. In: Szakács Ferenc (szerk.): Személyiség-
lélektani szöveggyűjtemény. IV/2. köt., Tankönyvkiadó, Bp.
- Wolf, H. E.* 1972: Zu einigen Problemen ideologischer Einflüsse auf die Vorurteilsforschung. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 24.
- Wundt, W.* 1913: Elemente der Völkerpsychologie. Kröner, Leipzig.
- 1921: Bevezetés a pszichológiába. Franklin-Társulat, Bp.

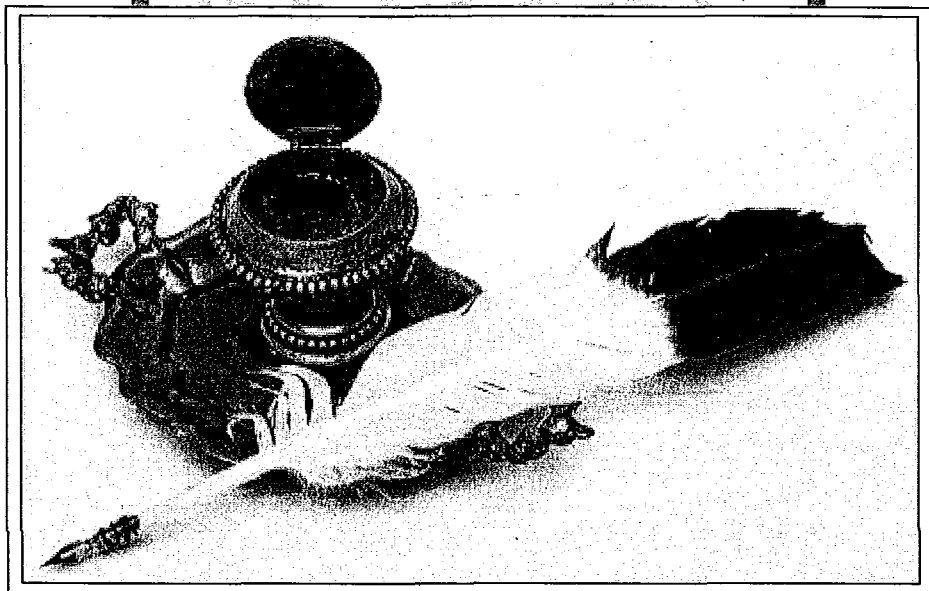
- 1921a: Probleme der Völkerpsychologie. Kröner, Stuttg.
- Zamansky, H. S.* 1968: Paranoid Reactions. In: International Encyclopedia of the Social Sciences. 11. köt. New York: Free Press.
- Zentai Violetta* 1997: A hatalom szimbolikus eszközei. Politikai antropológia: a politika antropológiája. In: Uő. (szerk.): Politikai antropológia. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Bp.
- Zrinszky László* 1985 Iratlan szabályok. Fejezetek a közéleti tevékenység pszichológiájából. Kossuth Könyvkiadó, Bp.

A tördelést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 8 kiadványszerkesztő programmal.



Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
Felelős kiadó: Dr. Visy Csaba oktatási rektorhelyettes
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 500, munkaszám: 57/2001.

RÉVÉSZ BÉLA



FORRÁSOK A
POLITIKAI PSZICHOLÓGIA
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

JATEpress
SZEGED 2001